

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Матвій ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Частина друга

Передрук видання ДВУ в Києві, 1924 р.

diasporiana.org.ua

— Аделаїда, Південна Австралія, 1987 —

Matviy YAVORSKY

AN OUTLINE OF THE HISTORY OF UKRAINE

Part II

«KNYHA» Publishers, Adelaide, Australia, 1987

ISBN 0 9593028 2 4 (Part I & II)

ISBN 0 9593028 4 0 (Part II)

Обкладинка: Пилип Вакуленко

Друкарня Миколи Цюрака, Аделаїда, Австралія.

Printed by M. Ciurak, Adelaide, Australia

ЗМІСТ

	Сторінка
Від Видавництва	VII
1. СТАНОВО-ШЛЯХЕТСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Грошове господарство в Україні	1
Шляхетська диктатура	27
Берестейська Унія	50
2. КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ	
Суперечності шляхетського укладу	65
Козацько-селянські заколоти	85
Козацька революція	110
Гетьманщина	140
ПЕРЕДРУК З «КОРОТКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»	
Гайдамаччина	183
Дворянсько-кріпацьке суспільство	186
Пробудження нових революційних змагань	189
КАПІТАЛІСТИЧНО-ПРОМИСЛОВЕ СУСПІЛЬСТВО	
Кріпацька воля	194
Народницьке бунтарство	197
Зачатки робітничого руху	201
Розвиток соціалізму	206
Національне питання	209
Партійна весна	214
Революція 1905 р.	217
Реакція	220
Великодержавний імперіялізм і Світова війна	224
ВЕЛИКА РЕВОЛЮЦІЯ	
Кінець самодержав'я	228
Національна революція	231
Пролетарська революція	234
Боротьба за революцію проти Директорії та отаманщини	243
Мирне будівництво	246
Про автора цієї публікації	IX
Бібліографія	XIII

Матвій Яворський на Соловках у 1937 році

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Поява першої частини цієї публікації викликала, як можна було передбачити, позитивні й критичні коментарі про передрук «Нарису історії України» М. Яворського.

В цій другій частині видно виразніше спробу автора, хоч він стоїть на комуністичній чи марксистській платформі, наświetлити минулі події в історії нашого народу не так, як їх подають головно російські історики, а за ними деякі інші чужинецькі автори. Це, очевидно, мусіло довести М. Яворського до конфлікту з деякими радянськими чинниками. У висліді, третя частина цієї публікації не появилася друком, а автора, як відомо, не тільки усунено з Академії Наук і партії, але заслано на Соловки і він загинув у невідомих обставинах 1937 р.

Щоб охопити в цій публікації інформації про новіші часи (друга частина кінчається на упадку Гетьманщини), ми передруковуємо частину «Короткої історії України» М. Яворського, яка вийшла кількома накладами і в якій інформації є доведені до 1920-их років. Треба взяти до уваги, що це був шкільний підручник, мав всього нецілих 150 сторінок на опис історії України від найдавніших часів. Тому, новіші часи, тобто період після упадку Гетьманщини, є представлені доволі побіжно, не з такою докладністю, як є представлені попередні періоди в його «Нарисі історії України». В цьому шкільному підручнику автор з власної ініціативи чи за «порадою» видавництва або шкільних чинників, не щадить епітетів в сторону антибільшовицьких чинників в часі українських визвольних змагань, своїх і чужих. Правда, він дуже твердо виступає проти «єдиної неділимної» і то в багатьох місцях.

Коли мова про період українських визвольних змагань в часі Першої світової війни, то інформації про Центральну Раду, гетьмана Скоропадського, Директорію, а також більшовицькі чинники в Україні є такі неоднакові та подекуди контрверсійні, що їх треба дуже критично аналізувати й оцінювати. Це відноситься також до представлення їх М. Яворським, так би мовити, з радянської платформи. Все таки, вдумчивий читач, порівнюючи інформації М. Яворського з інформаціями інших істориків, може розібратися і винести свою оцінку про цей важливий період в історії України.

Не має сумніву, що в перших роках радянської влади в Україні, були деякі позначки, які пхнули багатьох українських письменників, науковців та чільних громадських діячів в обійми комунізму чи радянського політичного укладу. Всі вони, однак, дуже скоро побачили жорстоку реальну дійсність, зовсім протилежну до тих концепцій, на яких базувалася радянська влада в Україні. Побачили вони цю реальну дійсність аж тоді, коли центральні режимні чинники СРСР в Москві набралися більше сили. У висліді, багато з них покінчило своє життя самогубством, а інших знищено в Україні або на засланнях. До цих останніх належав також М. Яворський.

Із samozрозумілих причин передрук цих праць М. Яворського видаємо без змін самого тексту, за винятком деяких друкарських «чортиків» та кінцевих мовних виправлень. В цьому допомогла нам п-і Клава Рошко і ми дякуємо за її безкорисну працю. Дякуємо також п. П. Вакуленкові за оформлення обкладинки.

*За Видавництво «Книга»
М. Цюрак*

Ця публікація має більше сторінок, як її перша частина, а також кошт друку тепер збільшився. Тому, й ціна цієї, другої частини виносить \$ 12.00 (австралійських) плюс \$ 2.00 за пересилку. Замовлення з вплатою приймає в-во на нижче подану адресу:

**KNYHA PUBLISHERS (M. Ciurak)
3 Welkin Street,
Windsor Gardens,
South Australia 5087**

1. СТАНОВО - ШЛЯХЕТСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО В УКРАЇНІ

Природа грошового господарства.

Грошове господарство, або інакше товарове господарство, це така, як звичайно кажуть, організація громадянського виробництва, що в ній господарство ведеться вже не на власне спожиткування виробників, а на обмін, на ринок, де вимінюються продукти, як товар, на гроші, щоб нагромадити, зібрати капітал.

Самий обмін, це ще, проте, не є вся ознака товарового господарства. Обмін існував уже ледве що не на перших ступенях натурального господарства, — проте, характеру натурального господарства він не змінював, хоч і доходив, як це ми бачили в Київській добі, до великих розмірів. Там він виступав, як проста заміна продукту на продукт: не існувало ще загальної поняття вимінної вартости товару, було тільки поняття вартости споживчої; не існувало ще поняття грошей, що були б основою вимінної вартости, що були б еквівалентом усіх обмінюваних продуктів. І хоча в поширеній формі цього обміну натурального господарства з'являються згодом поодинокі продукти людської праці, що стають за мірило споживчої вартости обмінюваних продуктів, проте, вони не є повний еквівалент вимінної вартости продуктів, бо й самі мають характер споживчої вартости. Так, наприклад, янтар здавна був таким мірилом обмінюваних продуктів у середземноморських жителів; у нас — таким мірилом в періоді натурального господарства, бодай в X — XII ст., була худоба або шкури, або дорогогий метал. Але всі ці посередники обміну вважалося за еквівалент обмінюваних продуктів лише оскільки їх самих уживалося або на прикраси, або на задоволення інших потреб розкошів. Загально визнаним звичайним символом вимінної вартости вони не були, але не були ним у нас навіть і срібні та золоті українські гривні, ані ті, що привозили до нас, арабські, грецькі чи німецькі гроші, що їх дехто вважає за ознаку грошового господарства в нас в Україні вже в Київській добі. Бо таки справді: вони не виступали при тодішньому обміні, як гроші — символи втіленої в них абсолютної вартос-

ти, незалежно від їхньої вартости споживчої; вони не мали характеру фетиша, тобто їм не надавалося властивости, нібито їм природженої повсякчас, незалежно від людської праці, задовольняти людські потреби. Крім того ж, їх цінували скрізь різно, не скрізь однаково радо їх брали. Брали їх тільки ті, хто бажав їх мати для прикрас, ті, хто мав змогу їх придбати, як усякий інший продукт шляхом обміну, для задоволення потреб розкошів, щоб показати своє багатство. Загал населення, однак, уважав їх звичайно за предмет, хоч і вжитковий, але зайвий.

До того ж і сам обмін не доходив до таких широких розмірів, щоб у ньому брала участь не то що вся людність певної території, а хоча б значна її частина. Той обмінний вивіз продуктів з Подніпров'я XI ст. та з Подністров'я XII і XIII ст., що його вважають за вияв товарового господарства, був справді явищем зовнішнім, що не порушувало глибини характеру натурального господарства широких виробничих мас. Проводили його звичайно чужинці, брали в ньому участь дуже незначні кола з верхів людности, і то не для того, щоб нагромадити капітал, а щоб задовольнити свої потреби розкошів, щоб поширити й витончити своє споживання. Всі оті великі багатства в князів та бояр не мали характеру капіталу, що має завдання утворювати нові цінності, вимінні вартості, товар; вони були тільки накопичуванням — збиранням засобів споживання, накопичуванням — збиранням споживчих цінностей. Ринок за Київської та пізнішої доби не був ринком товарового обороту; він провадив несамперед обмін предметів розкошів, а тоді вже, й то в меншій мірі, обмін споживчих предметів обихідки, які виробляли звичайно самі споживачі.

Товарово-грошове господарство в усякій країні починається найперше тоді, коли на місцевому ринку, у внутрішньому обміні з'являються не споживчі цінності, а цінності відмінні, коли з'являється на ньому товар, коли з'являються на ньому гроші, коли завдання виробництва краю полягає не в тому, щоб дати продукти для заспокоєння потреб самих виробників, а в тому, щоб дати товар на продаж. Гроші з'являються в обороті, з одного боку, як загальний, абсолютний еквівалент вимінної вартости, а з другого, — як засіб платіжу при кредитовому обороті, «на довір'я». Виробництво продуктує товар, тобто продукти, наперед призначені на продаж, на обмін за гроші незнамому споживачеві, — звичайно навіть і не

споживачеві, а посередникові — купцеві. Нагромадження багатств споживчої цінності замінюється нагромадженням капіталу, в першу чергу грошового, тобто збирання вимінних вартостей, що мають завдання для свого власника нагромаджувати нові вимінні вартості шляхом реалізування на ринку додаткової праці, що присвоїв їх собі капіталіст-підприємець, грошове, товарове хазяйство — це вже початок капіталістичного господарства, спертого на приватну власність на засоби виробництва, що власне й служать утворенні додаткової вартості, присвоюванню її. Поняття приватної власності — за цих часів — уже не те, що було давніше, не поняття власного зусилля; воно вже має юридичний зміст. Це — поняття можливості вживати засоби виробництва й розпоряджатися ними без огляду на те, чи вкладено в них власну працю, а на підставі самісінького голого права володіння ними. Грошово-товарове господарство — господарство індивідуальне; це природньо виходить з поняття права власності. В ньому індивідуум уважає себе цілком самостійним, незалежним від громади; приватну власність він розуміє не як свої відносини до засобів продукції, зглядно інших, таких, як він, а як самісінькі власні його відносини до своїх речей, відносини, що існують самі для себе. Цей фетишизм приватної власності, що спирається на ілюзію індивідуального господарства та протиставляє себе громадянському виробництву, починається з ринку, з конкуренції; на ринку ж бо виступають з товарами (крамом), з одного боку, виробники що змагаються один з одним за покупців, з другого боку, купці, що сперечаються з виробником за ціну на товари та борються один з одним за покупців, збільшуючи або зменшуючи ціни.

Оця то ринкова конкуренція й робить далі з товарів фетиші, тобто творить поняття, що обмінюваний на ринку товар має з природи цінність та вимінну вартість. Через це й взаємовідносини людей здаються взаємовідносинами речей, — а вже ж у натуральному господарстві відносини обмінюваних продуктів являли собою, навпаки, свою справжню природу, тобто відносини людської праці, відносини до них самих виробників.

Фетишизм товарів родить далі фетишизм грошей, що виявляється в надаванні грошам якоїсь ніби то чудодійної сили і здатности задовольнити всі ті потреби людини мимо її праці. Звідси гонитва за грошима, жадова збирати їх, — спершу для

задоволення потреб, згодом, коли вже виявляється значення грошей у економічній боротьбі, ця жаждоба стає самоціллю: виробник товарів і купець починають збирати грошову готівку задля самісного збирання (нагромадження), починають збирати (накопичувати) грошовий капітал, що в ньому гроші родять гроші.

В торговельно-капіталістичному виробництві, що є перша стадія капіталістичного виробництва взагалі, центр виробничих відносин — це панування звичайного купця над виробництвом, торговельного, грошового капіталу над промисловим, грошової готівки над засобами виробництва. Купець буває звичайно організатором товарового виробництва: він має під своєю рукою сільських і міських виробників, завдяки своєму кредитові для них, завдяки тому, що він є покупцем вироблених товарів і володарем ринку, тобто цін на товари та їхнього збуту. Він ворог феодального партикуляризму і, охороняючи широкий товаровий оборот, допомагає утворенні абсолютної монархічної влади, постійної армії, звичайно найманої, бюрократичного апарату управління, одноцільного, загально-обов'язкового законодавства. Його торгівля й загальна гонитва за грошима дає основу кріпацько-феодальним відносинам на селі, а разом ще міцніше об'єднує міських підприємців ремісників в одну виробничу корпоративну систему. Суспільство в торговельно-капіталістичному виробництві звичайно ще становить з різко вже відмежованими один від одного станами. Станові привілеї тісно ще в'яжуться з економічними привілеями, що протиставляють собі на двох протилежних полюсах відносин, з одного боку, дворянство, тобто родову земельну знать на спадковим приватнім праві володіння землею, що групується біля свого давнього сюзерена, тепер самодержавного, абсолютного монарха, а з другого, — покріпачене селянство, що в своїй масі складає примусову робочу силу на маєтках у дворян-поміщиків. Покріпачення селян, що було вже в феодальному укладі з натуральним господарством, виходить тепер з публічно-правних відносин феодала до селянина; воно спирається тепер більше на приватно-правне управління поміщика-вотчинника, хоч і має ще сліди давнього свого публічно-правного характеру, наприклад, в домініальному суді поміщика над своїми селянами.

Отака природа грошового господарства взагалі, а зокрема торговельного капіталізму, що запанував у західній Євро-

ші вже з кінця середніх віків.

Тепер подивимось, як цей торговельний капіталізм постав і розвивався в нас в Україні, розваливши натуральне господарство та феодальний уклад.

Зародки грошового господарства в старій Україні.

Гроші з давніх давен відомі були нашим предкам. Уже за часів дружинної доби ходило по Україні багацько чужоземної монети, найбільше арабської; за Володимира, в X ст., били вже свою місцеву монету; били її й за Володимирових наступників, а в XII ст. вже й окремі краї (області) стали заводити свою власну монету, наприклад, Чернігівщина. Проте, свої й чужі монети, київські та чернігівські гривні, не були в наших предків грішми в нашому розумінні, так само, як не були грішми оті шкірки куніць, що ними ще й пізніше довгий час, в Московській Русі, місцями навіть у XVIII ст., оцінювано було обмінювані продукти. Вони були таким самим продуктом, як інші споживчі предмети; їх числили на вагу (одна гривня — пів фунта срібла або золота; перша була — 100 карбованців на срібло, друга — 1.200 карбованців). Вони не були ще для людности фетишем, хоч і правили деколи за засіб обміну й заплати навіть у ширших верствах людности.

Але зародки цього фетишизму були вже й тоді. Ми знаємо, що Руська Правда означувала вже гривнями віри й продажі; що в обороті було таки багато срібних і золотих гривень. Про це свідчить літопис, оповідаючи, як от року 1158 князь Гліб з Чернігова записав Печерській Лаврі 600 гривень срібла та 50 гривень золота; на це ж таки вказує й зріст лихварства в Києві, що його даремно пробував припинити Мономахів «Устав» 1113 року. Цей Устав постановляв, що хто взяв гроші у позику з умовою платити «рост на два третій» (тобто на 50 відсотків), тому через два роки платити вже тільки стовп (капітал); хто платив такі відсотки через три роки, тому не платити навіть вже й самого капіталу; а хто взяв позику по 10 кун росту із гривні, тобто на 40 відсотків, тому платити відсотки й капітал. Про зародок торговельного капіталу в Київській добі говорить ще й те, що Руська Правда знає вже технічний вираз для назви присвоєння торговельного барншу з капіталу, що пущений в оборот, називаючи це «пригостити».

На цій підставі деякі вчені доконче хочуть бачити торговельний капіталізм, грошове господарство уже в Київській добі, — мовляв, раз маємо такі виразні сліди грошового обороту, то й нічого заперечувати існування вже за тих часів грошового господарства. Але вони забувають одно: що натуральне господарство не виключає існування грошей, не виключає навіть інколи й грошового обороту; тільки що воно не знає загального визнання за якимось еквівалентом поняття грошей, не знає продукції на ринок ради грошей, ради їхнього збирання (накопичування). Тих кільканадцять чи кількадесят київських спекулянтів-баришників, що збирали грошові капітали, становили виняток з того загального погляду на монету, що вона є ознака багатства, що вона є окраса. До того ж київські бояри й князі, що вивозили на продаж награбоване добро, не набували його шляхом організації свого господарства та торгували ним не для зібрання капіталу, а для обміну на речі розкошів.

Тільки Литовська доба дала вперше широкий простір зростові грошового господарства в Україні, хоч у своїй основі все ще була добою натурального господарства. Цей зріст знаменують двоє його основних виявлень: ширше вживання грошей, як засобу виплати та платіжу, й розвиток внутрішньої торгівлі.

Про зріст торгівлі в Литовській добі ми вже чули. Ознакою цього зросту були: розвиток ремесла, зародки магдебурзького права по містах, правильні торговельні взаємини з заходом, розвиток внутрішнього обміну через спеціалізацію громадянської праці, розвиток ярмарків та торгів. Торги існували ще в Київській добі; але там вони не обслуговували потреб широких мас, а тільки невеличкої частини — верхів людности. Тепер — в Литовській добі — бачимо, що ті торги та ярмарки стають щораз виразніше способом розподілу громадянського продукту. Торги відбуваються в менших розмірах, зате, як не щоденно, то раз на тиждень, обслуговуючи потреби дооколишньої людности. Ярмарки бувають раз, два, найбільше три рази на рік, на них приїздять купці з усіх усюдів; уряд бере їх під державну регляментацію, а разом бере з них чималий дохід. Початок такої регляментації, а разом і початок розвитку ярмарків взагалі маємо вже в XIV ст. Так, наприклад, Сянок дістає, р. 1368, право ярмаркувати на Зелені Свята, протягом цілого тижня, щоб «на ярмарки могли при-

ходити купці з усяких земель, із усяким крамом, продавати й купувати, не оплачуючи мита, та щоб від того місто ліпше могло залюднюватися». Перемишлеві надає право ярмарку на Петра й Павла Ягайло, р. 1389, доручаючи «всім старостам, воеводам, державцям, землянам, митникам і підданам, щоб на цей торг давали всім, хто захоче туди піти, свобідну, і безпечну дорогу і поворот, не чинячи їм жадної прешкоди й тягости». Львів дістав, р. 1503, право уряджати два ярмарки на рік, Луцьке, р. 1497, — на три ярмарки, кожен по два тижні; тоді ж таки дістав таке право й Володимир. Проте, Володимир недаремно просив собі дозволу на більше ярмарків; це видно з судової справи між райцями міста й міщанами, що оскаржували райців за те, що розтратили даремно 100 кіп грошей, що їх дали міщани, «аби новие другие ярмарки были». Острог дістав тоді ж таки право на три ярмарки, Київ, 1516 р, дістав привілей на два ярмарки.

Разом з торгами та ярмарками шириться грошовий оборот. З'являються гроші у властивому їх розумінні, — не як тільки цінність дорогого металу, що з нього вибивають гроші, а як номінальна вартість, оголошена державою. Економічна боротьба надає їм характеру фетиша, щораз сильніше й виразніше, вбиваючи в мозок виробників, споживачів та посередників - купців віру в чудодійну силу грошей. Розвивається гонитва за грішми: виробники продають товари за гроші, а не міняють вже на інші продукти; держава й феодалі починають поруч з натуральними данями заводити грошові, починають оцінювати свої маєтки, свої доходи на гроші. Заведення державного мита для купців уже в кінці XIV ст. було найкращим показником того, як грошове господарство починало втискатися в натуральне. В кінці XIV ст. великокнязівська казна вже на першому пляні ставить «серебщину», тобто грошові дані, як «уроки, врочние плати, позем, поголовщину». Серебщину починають заводити й феодалі по своїх маєтках. Правда, ця серебщина ще губиться в загальному звичаї феодала брати «дякло» натурою, але зате в державному господарстві вона стоїть уже на першому місці.

Так зароджувалося і розвивалося в натуральному господарстві грошове. Монетною одиницею стає вже від XIV ст. «гріш», рівний нашим 26 передвоєнним копійкам. Біла їх литовська казна по одному, по три, по чотири, по шість у одній монеті, числили їх на копу — 60 грошей. Живлячися цими

«грошами», внутрішня торгівля зростала швидко, находячи вигоду в легкому обороті, в оцінці товарів та доходів. Як швидко йшов угору торговельний оборот, показують нам списки державного мита в XV ст.: оренда київського мита дала 1489 р. 950 кіп грошей, луцького р. 1480 — 1525 кіп, берестейського — 1100 кіп. Недурно ж володимирські міщани дали хабара на 100 кіп, щоб дістати собі ще хоч один ярмарок. Помалу розвалювалося натуральне господарство, відступаючи місце грошово-товаровому. Прискорився цей процес уже в 1466 р., коли Польща придбала собі першорядного значення порт у Гданську (Данцігу); хоч цей факт не призвів відразу до цілковитого знищення натурального господарства й феодального ладу, проте, він зробив глибоку перемену, приготавляючи умови для панування торговельно-кріпацького ладу в Україні.

Ці умови спричинили в Україні XVI ст. дальший розвиток широкої закордонної вивізної торгівлі сільсько-господарськими продуктами, розвиток привізної торгівлі західними фабрикантами, поширення внутрішнього обміну між містами й селами, між ремісницьким та рільницьким виробництвом, усталення грошей, як фетиша вимінної вартости, переведення натурального господарського бюджету на грошовий, споживчого на торговельно-підприємський. Правда, процес утворення умов для нового суспільного укладу не дійшов, проте, до свого кінця навіть і в XVII ст., а відразу припинився на половині свого розвитку; правда, він не знищив геть усіх елементів натурального господарства та феодального укладу в Україні, — але ж утворив окрему добу в її економічних стосунках. Ця доба приготавила остаточну перемогу грошового господарства у XVIII ст. й остаточно зміщила поміщицько-кріпацький уклад.

Закордонна торгівля в 16-тому столітті.

Як уже сказано, придбання Польщею безпосереднього доступу до Балтійського моря через здобуття Гданську, 1466 р., прискорило розклад натурального господарства в Україні. Подивимося тепер на умови, що їх утворило це торговельне придбання. Дотепер доступ до Балтійського моря мали у своїх руках хрестоносці, і це дуже утрудняло вивіз продуктів з України за кордон. Хрестоносці за всяку ціну намагалися вдержати в своїх руках монополію цього вивозу та й часто грабу-

вали українських купців, що везли на захід продавати всяке добро. Поразка хрестоносців під Грюнвальдом, 1410 р., зменшила трохи ці труднощі, але цілком їх не усунула; усунуло їх вперше здобуття Польщею Данцігу та всієї західньої Пруссії. Тепер через союзну державу, Польщу, та її пруську провінцію, можна було безпечно гонити Бугом, Сяном та Вислою до Західньої Європи товари. Взаємини з Західньою Європою ожили, почався більший приплив західніх купців та західньої монети до українських земель; знову ожили міста під напливом західньо-європейських товарів. В середині XV ст. їм було скрутно: у Криму всадовилася була грабівницька орда татар, що звалася Кримська — в 1430 р. вона відділилася від волзької Золотої Орди. Піддавшись під зверхність турецького султана, що забрав Царгород у 1453 р., та увійшовши у спілку з Москвою, Кримська Орда почала грабувати східню Україну, гальмуючи її торгівлю зі сходом. Отже, придбання Данцігу було якраз вчасне; воно винагороджувало Україні її втрати на східній торгівлі й широко розчинило їй двері на захід. Щоправда, Польща намагалася зірвати безпосередні взаємовідносини України з заходом і наказувала німецьким та українським купцям торгувати тільки через Краків, так що, наприклад, у 1485 р., зайшла навіть судова справа між Краковом та Вроцлавом за право мита й безпосередній зв'язок з Україною; проте, наказів Польщі не виконувалося і торгівля на захід йшла не тільки через Краків, а ще й шляхами: Люблин — Познань, Люблин — Вроцлав, Люблин — Торунь.

Мимо всіх заходів Польщі зробити з Кракова центр торговельних зносин України з заходом, вивіз за кордон після 1466 р. зростав надзвичайно швидко. Вивозили головним чином сировину; продукти лісного господарства, будівельний матеріал, смолу, м'ясо та збіжжя. Вивіз на захід суходолом — через Краків, або Люблин до Вроцлава, Познаня, Франкфурту, або водою на північний захід — через Варшаву — Торунь до Гданську. На першому шляху вирости такі торговельні центри, як Львів та Перемишль, на другому — Луцьке, Берестя, Дорогичин; найважливіший та найвигідніший, бо найкоротший, був шлях на Люблин; тут щороку відбувалися три одномісячні ярмарки, що на них приїздили купці з усіх усюдів. Поруч з вивізною росла також привіз на торгівлю, завалюючи українські ринки товарами. Товари ці привозили сюди краков'яни, гдан-

щани, вроцлавці, торунці, англійська компанія з Ельбінгу. Шлях вздовж Буга заройвся купецькими валками, що йшли сучодолом та сплавами, які сунули рікою, везучи з заходу сукно, металеві вироби, золото, срібло, дороге каміння, полотно, дорогі меблі тощо

У XVI ст. не тільки було нав'язано безпосередні торговельні зносини з заходом через Польщу, а вже оживилася й закордонна торгівля з півднем — Угорщиною, Волощиною та Італією, і північю, з Московщиною. Правда, Подніпров'я вже не вернуло своєї ролі важливого торговельного шляху на південь, бо в Криму всадовилися татари, зате зросла караванна торгівля з півднем в західній Україні. Сюди привозили через Волощину турецькі товари: шовк, перець, камки, там'ян (пахощі й коріння), грецький квас (цитрину), а вивозили: «полотно красенское и немецкое, мудрое сукно, херс (вовняна матерія), шапки, наговиці, пояси, мечи, ножи, коси, серпи, плужная железа, цинковие речи, та иние дробние речи, що зовуть крамние речи». Через Угорщину возили валками з Туреччини східно арматуру, кінські убори, грецьке вино — мальвазію та еспанське вино — аліконт, мушкатель. Центрами торгівлі з півднем стають Львів, Кам'янець, Снятин, Сянок; жваві зносини були також з Москвою, звідки привозилося «московський крам», шкури та хутро, а вивозилося «турецький та німецький крам»; у цій торгівлі відігравали першорядну роллю Луцьке та Острог.

Не могла тільки налагодитися як слід торгівля на Подніпров'ю, бо її дуже гальмували татарські наскоки. Через них східня Україна дуже відстала була в торговельному обороті, а наприкінці XV ст. почала навіть пустіти. Московські купці, що лихим оком дивилися на зріст української торгівлі, підохочували татарські загони йти грабувати Подніпров'я, а ті в 1482 р. геть знищили були Київщину, спаливши Київ і почали далі щороку виряджатися на Подніпров'я за невільником, продаючи його після на базарах Малої Азії. Під татарською навалою мало не зовсім запустіло було середнє й долішне Порніпров'я, а Київ зробився на деякий час малим містечком.

Не можна, проте, погодитися з тим, що торговельне життя на Подніпров'ю завмерло зовсім і надовго. На таку гадку ще не дає права ні цілковите запустіння деяких ближчих до степів околиць, ані збезлюднення в значній мірі дальших від степів повітів Подніпров'я. З ілюстрацій половини XVI ст.

знаємо, що в Києві було тоді все таки аж 499 дворів із 3493 жителями, що Київ платив високе мито від торгівлі. Це доводить, що після першого удару кримських татар на Подніпров'ї знову відживало економічне життя, зосереджуючися в Києві, що став ступнево відігравати роллю значного транзитного пункту московсько-татарської торгівлі. Сучасник Михалон Литвин оповідає, що Київ дуже багатий на чужоземні товари, бо все, що тільки йде з Азії, Персії, Індії, Арабії та Сирії до Московщини, Пскова, Новгороду, Швеції та Данії — дороге каміння, шовк, золототкані матерії, пахощі й там'ян, шафран, перець та інше коріння — все те йде через Київ. Литвин каже, що «в Києві шовк продається дешевше, аніж льон у Вильні, а перець дешевше от соли йде». Таке розповідає й ілюстратор 1552 р.: «коли купці чужоземці в корованех з Турков, з Орди, з Москви, дають воеводі мито головное от копи по два гроша, а к тому поклон по добрій волі дають — з Турков, ідучи, речами едwabними, а з Москви — собольми та іншими товарами тамошніми». Якщо оповідання Литвина й перебільшене, то ілюстроване свідцтво зовсім схоже на правду; його стверджує факт оренди мита в Києві після його розгрому, що дала 950 кіп 1489 р. та 700 кіп — 1508 року. Це, як на ті часи, сума дуже велика, а надто вже коли зважити, що в Бересті, в 1489 р., заореновано на 1100 кіп, в Луцьку — за 1525, а 1507 р. Берестя дало тільки 400, а Луцьке — 800 кіп. Видно, що торговельний оборот — щоправда транзитний, чужинецький — мав бути знову чималий, хоч і менший, ніж на заході України; тому про цілковите завмертя Подніпров'я говорити не можна.

Не зважаючи, проте, на тимчасове припинення торгівлі на сході України, на деякий підупад торговельних шляхів наддніпровських у XVI ст., крамовий оборот України, головним чином західньої, у торгівлі з півднем та заходом, збільшився значно від XV ст. Як швидко росла вивізної й привізної торгівлі з чужими землями, можна бачити з того, що в першій половині XVI ст. мито зросло по деяких містах на 1000 відсотків в порівнянні з половиною XI ст. Великокнязівська казна, що мала наприкінці XV ст. з оренд українського мита 3000 кіп грошей, у половині XVI ст., тобто через півстоліття, мала вже 17500 кіп грошей, тобто майже на 600 відсотків більше. От як швидко зростав товаровий оборот із закордоном. Очевидно, що в такому самому відношенні зросла й внутрішня

торгівля, єдиний цей показчик грошового господарства, а разом розвивався й грошовий фетишизм. За монетну одиницю від початку XVI ст. став польський золотий, що рівний був 30 грошам.

Внутрішня торгівля. Ярмарки й торги. Ремесло.

Знаменна ознака внутрішньої торгівлі — ярмарки та торги, тобто великі щорічні торги та місцеві, тижневі торжки — були в Україні й раніше; вони мали важливе місце вже в XIV й XV століттях, а в Києві були навіть у XII ст. Але їх значення не було ще тоді велике, як у XVI ст., коли вони стають майже єдиним засобом до обміну між містом і селом в умовах дальшої диференціації суспільної праці. Досить буде вказати, що на самій тільки Волині, не зважаючи на загрозу татар зі сходу, в 1545 р. було 57 міст і містечок, де відбувалися регулярно торги й ярмарки та регулярно платилося мито до господарської казни. Про Галичину й Холмщину нічого вже й казати.

На ярмарках і торгах продавали й купували не самі тільки чужоземні товари та не тільки робили різні операції між своїми і приїжджими купцями, а ще й широко торгували місцевими виробами, продаючи їх доколичній людності. Які жваві були ці ярмарки, можна бачити з такого: у 1581 на снятинському ярмарку купив львівський купець 1800 волів, а берестейський купець закуповує на початку XVI ст. вісім штук воску, кожна по 100 сотнарів; острозький міщанин купує в Луцьку турецькі покривала, 15 кінських уборів, 360 шапок, багацько одержі, велику грудю олива, 30 штук криці, п'ять риз паперу, багацько гребінців, убрань, ножів. Щоб краще показати місцевий оборот, згадаю картину торгів в Белзі, що її подає ілюстрація 1564 р.: «торгове беруть з вільного торгу мясом (на сохачках): від кожного вола, яловиці, й барана по лопатці. Як постануть Різдво на риби, тоді буває м'яса на торзі менше і тих шість тижнів посту на вільний торг м'яса зовсім не привозять. Із привезених на торг хлібів беруть від воза по одному грошу. З овочів усяких, привезених на торг, беруть по 2 гр. від воза, а таких возів буває чотири, а на ярмарку двадцять і більше. Ножі, решета, миски, тарілки — з такого краму беруть десяте начиння на замок; від гунь брали по кватирку» (1/6 гроша).

Характерну картину зросту внутрішнього товарового обороту дає ще нам ілюстрація Кам'янець 1564 р.; того року крамарів там було 29; суконників, що торгували дорогими сукнами — 9, а тих, що торгували простим сукном — 14; шевців 22, різників 9, пекарів 56; перекупнів 43. Чим торгували ці дрібні крамарі, видно з судової справи львівського крамаря, що його оскаржили багатирі за конкуренцію: «Я панам — пише крамар, — не перешкоджаю в їхній торгівлі багатим крамом, китайкою, одамащком, едабом, шовком, полотнами німецькими, голандськими, коврами, ріжним корінням тощо. Я займаюся крамом, що його звать нюренбергським: сіркою, галуном, простими кісниками, бляшаними вибиванками, клеєм, годинниками, що цікають, дрантивенькими дзеркалами, щипцями, свічками, часом замками, папером, гребінями, мосяжними перстениками та іншим дешевим дрантям, що його за шеляг (третина гроша), або й за квартник (1/6 гроша) можна продати й купити три штуки».

Як бачимо, торгівля, і то не гуртова, а дрібничкова, була, видно, в Україні широко розвинена в XVI ст., коли вже вбогий крамарчик мав такий різномірний і в усякому разі дешевенький товар.

Для характеристики внутрішньої торгівлі треба згадати ще про одну галузь її, а саме, про шинкування горілкою, та іншими напівками. Розмір шинкарства був уже такий великий, що, наприклад, Луцьке в 1552 р., мало 26 шинкарів, що торгували у власних домах, а таких, що торгували в найманих домах — 18, тих, що шинкували на базарі було 24. В Києві того ж таки року, хоч як він був спустів наприкінці XV ст., а все таки корчем було 58. Про інші міста знаємо, що в р. 1578 Львів заплатив 12362 золотих чопового, тобто податку від шинкарства, Перемишль — 6337, Кам'янець — 1279, містечко Бар — 500, Белз — 519 золотих, в той час, як Луцьке, із своїми корчмами платило 434 злотих (1 злотий - 25 кп).

Звичайно, що в умовах такого широкого крамного обороту не тільки що могла зростати міська людність взагалі, не тільки що множилося число купців, професіоналів, — росло також і число ремісників, збільшувалися цехові організації, де зосереджувалася монополія продукції на місцевий ринок. В центрі розвитку ремесла стояв Львів — недурно ж назвали його сучасники «семинаром механіків». Та й інші міста славилися своїми ремісниками, своїми цехами. В Луцькому

1583 р. було кравців, що робили шовкові речі, 2; кравців звичайних — 5; кушнірів — 20; голярів — 2; лимарів — 9; ковалів — 7; слюсарів — 4; шабельників — 2; золотарів — 3; котлярів — 3; лучників — 4; стельмахів — 3; сидельників — 3; шевців, що роблять на сап'янім — 4, на юхті — 2, звичайних — 23; аптекарів — 1; цирульників — 3; ткачів — 3; солодовник — 1; маляр — 1; пекарів — 21; різників — 9; теслів — 13, пивоварів — 14; музиків — 5. В малому Буську 1578 р. було 15 шевців, 6 різників, 10 кравців, 12 кушнірів, 10 ткачів, 6 пивоварів, 3 бондарі, 1 слюсар, 1 ұздяр, 1 мечник, 3 шаповали, 1 аптекар, 1 лазник, 2 стельмахи, 2 солодовники, 3 рибалки., 1 суконник, 4 гончарі, 6 прасолів, 40 пекарів.

В Києві внутрішня торгівля була не дуже то велика, а все таки в половині XVI ст. було в ньому 8 шевців, 5 кушнірів, 5 кравців, 10 лучників, 3 ковалі, 2 сидельники, 2 голярі та по 1-му бондареві, слюсареві, золотникові, колодієві. Київське виробництво стріл з орлиними перами славилося тоді дуже далеко, а надто серед кримських татар, як про це згадує М. Литвин. Цей зріст професіоналів — ремісників по містах та містечках найкраще свідчить про те, що продукція починала йти не на власний ұжиток, а на продаж — та й ще незнаному покупцеві, а не на замовлення.

Треба зауважити, що тодішній товарний оборот не зостався вже в вузьких, економічно замкнених, округах біля свого центру — міста, як це було в середовічній Європі, а набирав широких територіяльних розмірів. Між центральним ринком, та безпосередніми споживачами творилися проміжні, більші та менші ринки, де купець виступав не тільки в ролі перепродавця, а ще як скупник — і то не тільки в міських ремісників, а й у хліборобів. Ми маємо з цього часу багато вказівок на таку роллю купця, наприклад, у 1579 р. берестейські міщани скуповували кози у селянства; снітинські і львівські міщани скуповували вівці, воли та ін.

Промисли в новому господарстві.

Не дивно, що серед таких умов господарство в Україні XVI століття було зовсім не те, що в XV столітті. Продукція на споживання замінювалася здебільшого продукцією на продаж; розвивався поділ суспільної праці; спеціалізувалося виробництво, а над ним починали панувати невидимою силою

гроші. Цей фетиш захоплював собою всі голови; надія збити гроші ставала пружиною виробництва. Конкуренція гнала малих і великих, одне на одного. Боротьба за торговельні привілеї збурювала одно місто проти другого; жадання грошового зиску валило патріархальні відносини. Як далеко заходила вже конкуренція, видно з тих заходів, що вживали їх цехи в боротьбі за право продажу. Так, наприклад, кам'янецькі бондарі та колодії брали від кожного воза з різними бондарськими виробами по два фунти воску, від пари коліс по грошу й крім того вимагали ще, щоб ці привозні вироби продавалося не в місті, а поза містом. Князь Острозький, що мав привілей на торг в Острозі, щотижня в неділю і п'ятницю, в Дубні щосуботи, в Рівному та Сатієві — щочетверга, а в Дорогобужі щосереді, просив ще, р. 1527, литовського господаря, щоб той «на віки» заборонив іншим волинським панам у ті дні мати в себе торги та наказав їм перенести свої торги на інші дні. Король уволив його дивовижну волю, очевидно, тільки на письмі, бо ж на ділі не можна було найти для інших князів і панів нові торгові дні, коли в тижні зостався самий тільки вівторок.

Конкуренція грошового господарства, грошовий та товарний фетишизм розвинули товарове виробництво в Україні, головним чином, на західній її половині, на Волині, почасти на Поділлі, в Галичині, на Холмщині та на Побужжі, захоплюючи собою міське та панське господарство, посягаючи навіть на сільське виробництво. Воно захопило й підняло промислове господарство, розвиваючи, з одного боку, дальше міське ремесло, про що ми вже чули, а з другого боку, такі важливі галузі промислу, як вироблення солі, горілки, пива, добування та оброблювання заліза, продукцію паперу, скла, ткацтво та млинарство, продукцію лісних товарів, головним чином будівельного матеріялу, продукцію поташу, смоли, салітри.

Варити сіль і здавна знали в Україні. Ми знаємо, що галицькі бояри мали з цього добрі бариші, багато заробляли на ній чужинецькі, головно генуезькі підприємці. Тетер цей промисел, підготований новою технікою, що завели її генуезькі спекулянти, став грати дуже велику роль в крайовому бюджеті. За нього взялася не тільки держава на своїх підприємствах, не тільки пани мали з нього величезні доходи, за нього взялося міщанство та селянство, хрещені та нехрещені під-

приємці, великі та малі, вкриваючи південну Галичину «соляними жупами». Біля самої Долини крім королівських «черинів», тобто великих сковорід, що в них варять сіль, було ще понад 150 тільки селянських, і на кожній з них виварювалося біля 20 возів солі на рік. Біля Дрогобича таких черинів було ще більше, майже втриє стільки; належали вони селянам і міщанам, а ті не тільки продавали сіль фурманам, що звідусюди приїздили валками «густо й тягом, по кілька сот», доходючи річно до 5 — 6 тисяч возів, а ще й самі розвозили її «на возах мшоних» по всіх усядах. Непродану дрібним торгом сіль возили звичайно «на спуст» до Перемишля, а відти Сяном гнали її на захід; це давало річно ще яких 12 — 14 тисяч бочок.

Цікавіше те, що та сама ревізія соляних жуп з 1570 р. дає нам ще один бік соляного промислу, а саме, що його провадили вже всюди на гроші, на куповані здебільшого, не власні дрова, густо-часто найманими, не підданими робочими рудками. На 6800 черинів тільки 1044 варили сіль на «данні дрова», інші — 5756 ті дрова вже купували. Ціна робітника була така: зварювач і лопатник заробляли денно на своїм хлібі по 3 гроші, рубач заробляв половину з цього.

Не менше цікаву картину дає нам тодішній рудний промисел. При загальній за тих часів убогості на добру руду, що її добували на північно - західніх українських землях, все таки видобування її піднялося в порівнянні з попереднім століттям дуже високо. Рудні мали не так підприємці-пани, як міщани та селяни-професіонали в тому виробництві, наприклад, жителі села Рудники, біля Луцького. Ще й тепер на Чернігівщині, Ковельщині є багато місцевостей з такою назвою, що вказує на дуже розвинене колись тут рудництво. Згадані рудницькі селяни давали, як показують сучасні їм записки, за право свого промислу не тільки частину готового заліза на замок свого магната, а ще й за кожен його масток річно по два залізні плуги, по вісім серпів, по чотири коси, по два сошники, по дві мотики, по два заступи, по дві сокири, по дванадцять залізних грабель, шини для гармати та по ланцюгу. А що добування руди не було маловажне, хоч і не дуже то значне, свідчить те, що 1569 р. львівський купець склав умову з волозьким купцем на доставу 1200 возів «доброго заліза земського».

Наведені деякі цифри з двох різних, щодо свого значення, джерел про поширення промислів, ілюструють нам докладно,

що промислове виробництво вже пішло далеко в цій добі, та що воно, як товарове підприємство, грало вже важливу роль і в селянським господарстві, хоч звичайно в ньому не виходило з свого дрібного, хатнього характеру.

З інших промислів треба згадати фабрикацію салітри на Подніпров'ї, що про неї ми вже чули в Литовській добі, і яка з кінцем XVI ст. в умовах грошового господарства стала набирати більшого значення в зв'язку з виробленням пороху, як це свідчить процес двох шляхтичів з князем Корецьким за те, що той робив салітру на їхніх ґрунтах. Деяке значення в товарному обороті мала продукція паперу в зв'язку з поширеною друкарською штукою, що занесли її до України в половині XVI ст. емігранти з Москви; подібне значення мала й продукція скла та поташу; обидві, головним чином були в західній Україні. Дуже важливий і дохідний був промисел горілчаний і млинарський. Ці обидва промисли були властивістю державних та панських маєтків, тому про них скажемо при обговоренні великої земельної власності, з нею стояло тісно також і лісне виробництво.

Щодо ткацтва, то воно велося звичайно хатнім способом, на селянським дрібним підприємстві, менше по містах, хоч в них почали де-не-де з'являтися професіонали-ткачі. Продукція сукна та полотна на продаж мусіла бути досить значна, коли вона має таке поважне, мало не одне з перших місць в «руських товарах на вивоз» за границю, що їх перелічують ті привілеї, яких волоські господарі надавали львівським купцям. Та ще таки не високо цінили в нас «кросненское полотно» та «мудрое руское сукно», коли бачимо, що таку силу сукна та всякого полотна привозили до нас з Польщі, Німеччини та Чехії й торгували ним, головно на ярмарках і торгах.

Рільницьке підприємство в нових умовах.

Оскільки грошове господарство поступово робило переворот у відносинах міського ремесла, переводячи його на товарне підприємство з продукцією на ринок, починаючи вже від XIV століття, оскільки грошовий фетишизм ліг зразу в основу промислових підприємств уже наприкінці XV століття, остільки ще швидше, хоч трохи пізніше, йшов в сільському господарстві процес переходу на товарне виробництво, на хлібну фабрику. Причиною такого крутого повороту в сільсь-

кому господарстві, і то виключно в господарстві великого землевласника, в половині XVI ст. було те, що в Європі тоді настала велика потреба на продукти сільського господарства, головно, на збіжжя. Гуситські війни дуже підірвали господарство рільницьке в західній Європі, до решти знищили його хлопські заколоти в Німеччині в часи реформації. Німеччина перестала не то що постачати Європі жито, вона не була в силі й сама себе прохарчувати. Еспанія, що годувала дотепер Європу своєю пшеницею, унаслідок вікової війни еспанців проти маврів, була в такому становищі, як і Німеччина. Східня Європа стала одна тепер шпихліром західньої Європи.

Під впливом такого попиту західньої Європи на збіжжя й переходить панське господарство в Україні, що було вже в силі робити ці доставки, на підприємство товарове, на збіжжеву фабрику. Попит з боку чужоземних купців на збіжжя відразу підвищив ціни на нього на польським, а потім і на українським ринку. Ціни почали скакати вгору нечувано швидко. Якщо пуд жита продавали у Львові в 1514 році по 10 грошів, то в 1565 р. продавали його вже по 32 гроші; коли в Сяноку, в 1524 р., колода пшениці коштувала 36 грошей, то в 1565 р. продавали її по 140 гр. Очевидно, при таких умовах давнє земельне господарство, що мало на увазі тільки продукцію для заспокоєння своїх потреб, не могло не змінитися, тим більше, що під впливом грошового господарства росли міста, тратили наполовину свій ще рільницький характер і починали жити на купованім хлібі, що його постачало сільське виробництво. Серед тих умов велика земельна власність, що мала всі дані до такого постачання, вийшла з продукції збіжжя на власні потреби двора землевласника, почала продукувати ще й на продаж, щоб заразом одержати гроші на заспокоєння нових потреб, а ті виростали безупинно, бо зростав товарообіг; їх власне панське виробництво не було в силі задовольнити, хоча б через свою технічну відсталість в порівнянні з міським, місцевим, або із західнім виробництвом, що своїми товарами почало заливати країни східньої Європи, в тім числі й Україну. А щоб мати змогу купувати товари, треба було мати гроші, а землевласникам їх найлегше було добувати через продаж збіжжя.

Тепер збіжжя дістало замість своєї споживчої цінности для землевласника грошову вартість. Гонитва за грошима, що за їх можна все купити, що так легко було їх дістати, обхоп-

лює жадобою розкошів, нагромадження капіталу грошового усіх землевласників; всю їхню увагу звернено на те, щоб добути більше збіжжя з свого підприємства та дорого продати його німецьким купцям. За жадобою здобуття збіжжя йде бажання побільшити саму збіжжеву фабрику, придбати нову землю, накласти нові дані на підлеглих селян. Добути й продати збіжжя стало альфою й омегою господарчого зміслу зелевласника, що висилав щораз більші транспорти його за кордон через Гданськ. Коли, як бачимо з записок вроцлавської комори, 1537 р. вислано було за кордон 6.279 лаштів (лашт — 25 корців) збіжжя, то його вивезено до Гданську в 1560 році 10 тисяч лаштів, а в 1595 р. та цифра доходить до 100 тисяч лаштів, тобто до два і пів мільйона корців. Збіжжевий експорт ріс на очах.

Ця гарячка експорту ступнево переходить від західніх земель України, щораз далі на схід і вже в кінці другої половини XVI ст. землевласники на Волині не уступають західнім панам, щодо своєї підприємливості. Ми маємо вістки, що тоді, коли галицькі землевласники законтрактували через львівських купців (1584 р.) великі доставки збіжжя лондонським фірмам, то маєтності Курбського на Ковельщині, Острозького в Луцькому рівночасно вивозили також збіжжя до Гданську, так само робили умови на доставку. Вивіз збіжжя на захід стає властивістю нового землевласницького фільваркового господарства на всіх західніх та центральних землях України, робить глибоку зміну в дотеперішнім натуральнім способі господарювання, виводячи вже його з меж власного прожитку, почасти з тісно місцевого ринку, на широкий європейський ринок, на грошовий бюджет. І коли ще на початку першої половини XVI ст. навіть в Галичині, що мала найбільшу можливість користатися з умов грошового господарства, ми все ще знаходимо дані, що мали на увазі давній лад в натурі, то тепер з половини XVI ст., як видно з ревізії 1564 р., всі запаси збіжжя, всі дані в натурі обраховують на грошову вартість, на ринкову ціну, на грошовий рахунок ведеться господарські прибутки та видатки. Ще навіть більше, для певної точности в рахунках деякі землевласники кладуть в основу не місцеву ціну збіжжя, а ціну гданського ринку. І це бачимо на практиці не тільки в Галичині, а вже й на Холмщині, на Побужжі й на Волині, як про те свідчить згадана ревізія маєтків.

Правда, далі на південний схід, на Поділлі, на Київщині, грошове господарство не ставало ще так міцно на ноги, а подекуди ще й зовсім було в стадії зароджування, з приводу татарських наскоків, через те, що не було нормальної та вигідної комунікації з заходом. Описуючи барське староство, згадана ревізія, зазначає, що «хоч і робочих рук хватає, та збіже держать все таки в стогах по полях для пригоди та неврожаю і в дальших роках багато не сіють — а тільки для виживлення». Про Хмельник згадує також подібно ця ревізія, заявляючи, що «не дуже там поплатне збіжжя, а не дуже й записують, кілька намолотять — аби мали тільки їсти з дня на день». Але на інших землях, що ближче до Буга, грошовий рахунок господарських прибутків та видатків, продукції на продаж були також уже основою панського господарювання, що бралось ще від початку XVI ст. навіть дані переводити на гроші, як це було в мезирському повіті ще в 1506 р.

Ріст фільварків в Україні.

Грошове господарство не тільки замінило велику земельну власність на фільварок, тобто на рільницьке підприємство, що продукує збіжжя на вивіз, воно ще стало його поширяти, приєднувати до нього щоразу нові орні поля та індустріялізувати його, тобто заводити на ньому всякі промисли, щоб збільшити прибутки від фільварків.

Дотепер, до кінця XV ст. навіть до половини XVI ст., велика земельна власність не виходила поза межі власного вжитку, тому й на чужу землю вона не дуже лакомилася. Але коли збіжжя набуло своєї грошової вартости, коли родюча земля стала в очах її власника капіталом, що давав гарні бариші, то практиковані місцями вже раніше, в Литовській добі, «згін» селян з їхніх ґрунтів, «скупля» селянських земель та долучення їх до фільварку, стають тепер на денному порядку. Ревізор державних маєтків в 1564 і 1570 рр. густо-часто нарікають, що скуповування ґрунтів від селян іде так швидко, що виедовзі не буде кому платити державних податків, та що така «скупля йде не без розливу сліз». З записів того часу маємо багато вісток про те, що як не по добрій волі, то силою забирали папи від селян їхні ґрунти. Так, наприклад, перемиський староста в 1550 р. скупив в однім селі зразу всі землі, втворивши з них фільварок, а безземельних селян садив на

загороддах, обійстях, залишаючи за ними тільки дрібні шматки землі та ще й обложив панщиною, тобто примусовою роботою на привласненій собі землі.

Такі скуплі та просто згони робили звичайно державці державних маєтків і в такий спосіб приходили до власних господарств-фільварків коштом незакріпачених ще селян-кметів. Так, наприклад, державець Туринки в Галичині, Жолкевський, просто зігнав селян з їхніх ґрунтів і заложив собі фільварок, що давав на рік біля півтори тисячі кіп збіжжя. Так через скуплю та згін росли не тільки давні панські маєтки, доходячи до розміру великих лятифундій, головним чином, в центральній Україні, наприклад, маєтності кн. Острозьких на Волині, а ще й росли, як гриби по дощі, щораз нові фільварки і фільварочки; словом, поширялася велика земельна власність і якісно, і кількісно під час, коли незакріпачена ще селянська земельна власність то дробилася, то цілком зникала.

Поруч з поширюванням панських фільварків розвивається при грошовому господарюванні також індустріялізація панського землеволодіння, тобто заведення в панських маєтках всіляких промислів, що з них також пливли великі гроші в бездонні кишені шляхти; одним з таких промислів було лісне виробництво,

Попит на продукти лісного господарства в західній Європі був не менший, ніж на збіжжя, й почався він ще в кінці XIV ст. завдяки хрестоносцям, що торгували будівельним матеріалом, возили його на захід, на будівлення кораблів. Після заколотів в центральній Європі в XV і XVI ст. попит зріс був дуже; це примусило підприємливих землевласників з України звернути своє купецьке око уважливіше й на цей промисел. Розвинулася не менша гарячка на рубання лісів, на вироблювання поташу, смоли, дьогтю й, головним чином, будівельного матеріалу, аніж на сіяння та вивіз збіжжя. Недаром зложено тоді навіть пісеньку про це:

*Куди глянеш — там рубають, або бук до гуги,
Або сосну на смолу, або дуб на шкути.*

Уряд бажав спершу завести монополію на торгівлю лісовими продуктами (закон 1547 р.), але постанова сейму не увійшла в життя, і ліси рубали й далі, нищили, не тільки пани, а й звичайні торгівці-посередники, як от берестейський єврей Ру-

бинович, що в 1560 р. склав умову на доставу до Гданську самого тільки попелу на 10 тисяч злотих.

Другий важливий промисел, що набрав не меншого значення в сільському господарстві українського пана, було млинарство. Великі водяні млини-вальники витискають ступнево примітивний спосіб молоти ручними жорнами; його вже вживають тільки по малих господарствах, головним чином, селянських. Заразом вироблюється практика, що млинарство, це взагалі є привілей великого фільваркового господарства, через те забороняється міщанам і селянам молоти своє збіжжя деінде, як тільки на фільварку. Млини інколи держать пани самі, а звичайно здавали їх в оренду. Те саме робила й держава. Наприклад, реєстр 1569 р. показує, що в Галичині на самих тільки королівських землях було млинів: 584 власних та 1448 орендованих, на Волині — 681 власних та 185 орендованих. Такі млини-вальники деколи були заразом і тартаками, де одне колесо різало ще й дерево; деколи при млинах були ще окремі приладдя, щоб переробляти овечу вовну на сукно, як це бачимо, наприклад, на величезному млині біля Сянська.

Горілчаний промисел — це також була невідемна частина фільваркового господарства. Занесений в Україну з Польщі, в XV ст., він уже в XVI ст. має значне місце в прибутках шляхти, не зважаючи на те, що горілка, пиво або мед були тісно зв'язані з шинкарством, що його звичайно орендували. До повного розквіту доходить вироблення горілки в кінці XVI ст., що вже тоді було поширене й на Лівобережжі. Вироблення горілки було тісно зв'язане з шинкарством, що його звичайно орендували євреї. Корчми давали величезний дохід тоді, головним чином, на східніх землях, де вивіз збіжжя був утруднений, і збіжжя йшло звичайно в горілчані казани, що їх десятки нараховувалося навіть у таких відлюдних місцях, як Черкаси та Канів. Корчми в Черкасах давали річно 1312 зл., прибутку з оренти; у Білій Церкві — 1262, в Києві — 2000, у Каневі — 1500, в Житомирі — 1900, як це подає ревізія з перших початків XVII ст. Коли взяти до уваги, що самий тільки Львів уже в кінці XVI ст. давав понад 11.000 зл. чопового (податку) за рік, то можна собі уявити, яку значну роль мав цей промисел в тодішньому фільварковому господарстві.

Як видно, шляхетське господарство в кінці XVI ст. було зовсім уже захоплене грошовим фетишизмом та товарним

виробництвом. Але, щоб вести його, не вистачало вже робочих рук, що їх дотепер було покріпачено. Разом із зростом фільварків треба було додати до них ще й робочих рук непокріпаченої ще частини сільського населення; це й зробила панщина, що запанувала вже в половині XVI ст. всевладно на українських землях. Хоча вона ще не вимагала багато днів на тиждень, за те вона стала для всього селянства обов'язкова. На панщині тій росло даліше товарове виробництво нового господарського типу — хліборобського фільварку.

Розвиток панщини.

Старе, натуральне господарство в Україні знало вже примусову роботу селян на панських ґрунтах, знало його вже боярське землеволодіння Київської та Галицької доби. Там робили ту роботу знайомі вже нам ролейні закупі, згодом їх заступали дякольні з Литовської доби, що засиділи той обов'язок за собою. Їх, проте, було пропорційно небагато. Велика частина селян взагалі не була на правах приватних підданих. Це були селяни-власники, що підлягали тільки державі, тобто одному литовському господареві, а ті, що були на обов'язках у приватних підданих, то здебільшого були данниками, що давали одну данину в натурі своїм панам або інколи виконували ще й окремі служби своїм панам, наприклад, доглядали панського стада, ловищ тощо. Такі відносини панували ще на початку XVI ст., про що свідчить перша редакція Литовського Статуту з 1529 року, що був другою спробою литовської кодифікації пануючої практики на українсько-литовських землях.

Разом з розвитком грошового господарства та з зародженням фільварків відносини ті ґрунтовно змінилися. В Галичині та Холмщині, що належали безпосередньо до Польщі, ще в 1434 р. з заведенням польського права скасовано різницю між селянами - власниками та підданими чиншовиками, зведено всіх їх в одну верству підданих, все одно, чи королівських чи приватних, через що вони стали чиншовиками, не власниками своїх земель. Тим самим вся селянська маса опинилася там у становищі, що позбавляло її права вільно розпоряджатися своїми землями та віддавало її, навіть на державних землях-королівщинах, під владу панам-державцям коронних маєтків.

Знищення рештків права власності в селян на землю вело за собою дальше покріпачення селян на користь фільварків, що далі все зростали. Такий державець купівлею чи просто згоном забирав землю в підданих та переводив їх на дякольників, тобто примушував їх, хоч-не-хоч, працювати на своїм ґрунті, спершу декілька днів на рік під час гарячої сільської роботи, а далі день-два на тиждень. Постанови сейму від 1515 та 1520 рр. заводять одноденну панщину вже як загально обов'язкову норму для всіх селян, а документи з 1570 р., як подає М. Грушевський, виразно вже покликаються на «коронний статут», що наказує робити панщину чи то на королівським, чи на панським фільварку, однаково, бодай, два рази на тиждень.

До того ще й виробилася практика рахувати панщину не з дому, тобто з 12 десятин, як було дотепер, а від «хліба», від господарства, а це підвищувало панщизняні обов'язки вдвоє чи втриє, коли зважити, що ланових господарств ставало щоразу менше, бо вони безупинно дробилися, і селянам доводилося сидіти на чвертках та навіть на вісімках. При кінці XVI ст. три та іноді чотириденна панщина на землі була вже нормальним явищем, а до того траплялися ще й тяжчі випадки покріпачення.

Як відбувався той перехід данників чи вільних селян на хлопів-панщизняків, це найкраще показують нам самі факти: в Теробовельщині, як пише М. Грушевський, староста Претвич в половині XVI ст. зменшив грошові чинші підданам, а за те обложив їх замість давніх робіт — вісім днів на рік — дводенною панщиною на тиждень, «від сходу до заходу сонця»; в Карачинові звільняють селян від невеличкої медової дані й чиншу, а за те заводять дводенну панщину, якої тут взагалі не знали.

Селянам іноді вдавалося відкрутитися на якийсь час від тих «новин», наприклад, у Перемищині, де вони боронили себе перед королем фальшованою грамотою ще нібито від короля Лева, коли перемиський староста захотів перевести їх з службового становища конюших на панщину, але, звичайно, на сваволу державців не було ніякої ради. І коли навіть декому з селян удавалося дістати охоронні від панщини «залізни листи», то державці вважали їх ні за що, ще й кепкували з королівських грамот. Знаємо випадки, що делегацію до короля такий державець люто катував, приказуючи, що їм не то

що «залізні листи», а й сам залізний король нічого не pomoже, бо він тут сам король і пан»; інший, кепкуючи, наказував грамоти солити та й їсти, а ще інший дорученою йому грамотою «кілька разів потер понизше спини».

Оформленням того, що було вже, покріпачення селян на терені литовської України, було оголошення гучного «Уставу на волоки» 1557 року. Устав цей був ясным відгуком запанування товарового фетишизму в сільському господарстві, бо виразно постановляв, що державці державних земель мають розширити фільваркове господарство, призначаючи хліборобські продукти на заграничний вивіз. Він оголосив принцип націоналізації дрібної власности на користь держави: «кметь і вся його мастність наша єсть»; це означало, що приходив кінець селянській вотчині, а сам її власник-селянин ставав чиншовиком у держави з волі державця державної землі. Згідно з постановою Уставу, всі селянські наділи ступнево переміряно було на волоки (волока — півтора лану), заборонено селянам мати більше землі, ніж їх наділено, а решту забрано було на фільварки, якщо земля була краща, або поділено на дрібні смуги й осаджено на них малоземельних загородників, що повинні були робити панщину — один день, а обкраєні кметі — два дні.

«Устав на волоки», що тільки стверджував існуючий вже процес покріпачення селян, розвалив дорешти патріярхальні відносини на селі з їхнім місцями ще дворищним землеволодінням. З поширюванням Уставу на схід, на протязі другої половини XV ст. та початку XVII ст., зникали остаточно в Україні дворища, тобто великі колективи, що ділилися на окремі сім'ї-дими та спільно володіли землею, спільно виконували державні повинності. На їхнє місце, як і на місце давніх кметів, данників, службових селян, з'явилися одні піддані — панщизняки — хлопи, що вже в кінці XVI ст. нормально робили по три дні панщини. На початку XVII ст., як це бачимо з практики в мастностях Ружинського на Володимирщині в 1606 р., нормально вже робили навіть по чотири рази на тиждень худобою або п'ять днів пішо, без худоби, від сходу до заходу сонця.

Крім панщини, як регулярної роботи на фільварку, всіх селян без винятку ганяли ще на інші обов'язкові роботи на панській землі. Наприклад, селяни мусіли ходити ще на «толоку» у жнива, у косовицю, під час оранки весною, ходити

«на гвалт» до панських ставків, на лови, висилати підвози, возити збіжжя, дерево, давати робітника на принагідну роботу в дворі, як от будувати будинки, копати стави, рови, робити мости, гаті тощо. Надужиттям не було краю, і селянин став тепер дійсно падубком-рабом свого пана, що розпоряджав його часом і його особою. Крім того доводилося ще давати дань то натурою, то грошима, дань, що росла у свої кількості й ставала щораз різноманітнішою, доповнюючи прибутки підприємцеві з його власного господарства, ще й продуктами з хлопського господарства: вівцями, курами, яйцями, сиром, м'ясом, полотном, збіжжям тощо.

Таким робом розв'язалося питання про те, як дістати потрібного робітника у фільварковому господарстві. Тепер ішло вже про те, щоб покріпачений панщиною робітник якнайменше працював у своєму господарстві, а з другого боку, щоб у нього все таки був шматок землі, що на ньому нещасний хлоп міг би прогодуватися. Цього досягнуто було через постійне та систематичне дроблення селянських наділів. Коли раніше панам було вигідно, щоб селяни поширювали свої лани, бо від ланів платилося чинші та дань, то тепер їм було вигідніше, мати замість одного давнього господарства, двоє чи троє таких, щоб мати більше робітників для себе, бо, як ми вже знаємо, панщину стали робити не від лану, а господарства. «Устав на волоки», що був оголошений 1557 р., і давав якраз цю можливість; тому він швидко поширює свою чинність з Литви на українські землі і в кінці XVI ст. та на початку XVII ст. він охоплює собою навіть Подніпров'я з Поділлям, очевидно, по тих місцях, де пани могли здійснити свою владу.

ШЛЯХЕТСЬКА ДИКТАТУРА

Еволюція шляхетського стану.

Швидкий ріст грошового господарства, що в його центрі щоразу виразніше ставала «економія» землевласників-панів зі своїм вивозом збіжжя та лісних продуктів за кордон, з своїми горілчаними та млинарськими промислами, вів до дальшого розділення громадянства України на упривілейовані й неупривілейовані стани та висовував щоразу більше на перше місце економічне й політичне значення землевласників, закріплюючи ступнево в їхніх руках виключну владу в країні, утворюючи диктатуру шляхетського стану над іншими станами, над міщанством та селянством.

Велика земельна власність, чи точніше, велика земельна феодальна посілість ще в Литовській добі XV ст. зформувалася була, як знаємо, в окрему упривілейовану верству службових людей, утворила замість індивідуального та групового упривілеювання — верству, що з неї користувалися однаково всі ті, що належали до однієї з груп князів, панів та землян-бояр. Приналежність до однієї з названих груп означалося, з одного боку, шляхетним, тобто боярським чи князівським походженням, з другого, — посіданням на феодальнім праві земельних маєтків, що здебільшого спиралося на право вислуги, кормлення, тобто на умовному землеволодінні, чи то безпосередньо від литовського господаря, чи посередньо від князів та великих феодалів-панів, як це далі знову практикувалося, не зважаючи на ліквідацію удільності князів в кінці XIV ст., на знищення їхньої феодально-політичної влади над підлеглими дотепер виключно їм боярами. Ми знаємо, що разом з тим серед цього привілейованого землевласницького стану почалося, вже від кінця XV ст., на польський зразок вирівнювання політичних групових прав та зведення їх до одного рівня — шляхетського стану; воно виявилось вже формально в постанові 1492 р.: вона оголосила принцип, що суб'єкт влади є тільки увесь «шляхетний народ» з його органом — вальним сеймом.

XVI ст. принесло дальшу еволюцію шляхетської верстви, як маєткового, так і соціально-політичного її становища. Наперед у процесі розвитку грошового господарювання фільвар-

кового зникає зовсім умовне землеволодіння-кормлення, і земельний підприсмець стає повним землевласником свого маєтку на правах вотчинника. Вже в XV ст. «вечиста вислуга» мало різнилася від вотчини, до того привілей з 1492 р., визнавав за всякою вислугою право вотчини, коли вона була в одних руках від часів Вітолда. Це ще раз підкреслив Литовський Статут 1529 р., і це було виразним переходом умовного землеволодіння, тимчасового землекористування в дідичну приватну земельну власність. Той самий Статут разом з тим дав змогу полегшити право продавати й заставляти вотчину, що було вже в Галичині від 1434 р. без обмежень, а рівночасно ним було встановлено право діставати її в спадок і по жіночій лінії, що раніше не дозволялося.

Врешті, друга редакція Литовського Статуту 1566 р. дозволяла землевласникам-шляхті вільно продавати й вільно заставляти всю вотчину чи вислугу, а це остаточно зрівняло обидва ці поняття в одне — приватної земельної власності. Тепер шляхтич став повним, незалежним господарем у своєму маєтку, хоч тимчасове держання все ще широко практикувалося, але це було тільки в разі надавання господарем чи панамі та князями державних та приватних маєтків своїм прибічникам на тимчасове особисте посідання. Всі інші держання, тобто спадкового характеру, перестали бути посіданням, а стали приватною власністю. Це сталося тоді, коли за декілька літ перед тим питання про селянське землеволодіння було вирішене якраз навпаки, а саме, всю селянську масу було позбавлено всякого права на землю з власницьким характером.

Рівночасно з цією еволюцією шляхетського землеволодіння, що ступнево нищила феодальні земельні відносини, йшла еволюція дальшого вирізнення шляхетського стану в напрямі соціально-політичному. Так, Литовський Статут 1529 р. ясно вже формулював загалом юридичні окремішності шляхти, що до того часу були тільки на практиці. Статут забезпечував особисту волю всій шляхті, навіть тій, що держала тимчасово маєтки під князями та панами, визнавав свідчення шляхтича в суді за безперечну правду, ще раз підкреслював виключне право шляхти на участь в сеймі та сеймиках, що вже встановив був привілей 1492 р., збільшував кару за каліцтво або вбивство шляхтича. Важливий привілей для шляхти — було ще раніше здобуте право земської служби, право

на земельний суд, що його остаточно зреформував Литовський Статут 1566 року на принципі представництва, на обранні суддів місцевим шляхетством, полегшення та звільнення від державних податків, що головним чином лежали на міщанах.

Тоді, коли шляхетський стан висовувався щоразу наперед через своє економічне становище, що давало йому перевагу над міщанами, духовенством та селянством, коли він вироблювався в окремий, тісно в собі замкнений стан, що цупко прибирав до своїх рук владу в краю, маючи монополію сеймового представництва та законодавства, в самому йому теж відбувалися важливі зміни, що мали знову тенденцію зрівняти групові різниці, соціальні та політичні, між звичайною шляхетною масою та її окремо ще упривілейованими верхами, князями й панами.

Не зважаючи на знищення феодально-обласних прав в Україні, феодальні верхи в Литовській добі, в XV ст., фактично й формально стояли над загальною шляхетською масою. Маючи у своїх руках господарську раду, найвищі урядники краю, підлягали безпосередньо судові господаря, мали привілеї в сеймі, право вотчинників на своїх маєтках, право держати власні військові відділи, що в них служили підлеглим їм шляхтичі.

За ці окремі права феодальної аристократії і йшла боротьба в шляхетській верстві, що довела нарешті до ліквідації групового упривілеювання серед шляхетської маси, зрівнюючи між собою як не фактично, то бодай формально, групові різниці. Передовсім було скасовано посередню підсудність рядової шляхти і віддано її в карних справах безпосередньо господарським судам; виборним шляхетським судам у всіх інстанціях однаково з шляхтою почали підлягати у маєткових справах від 1566 року князі і пани. Скасовано було їхнє право держати окремі корогви-відділи; князівські та панські ополчення увійшли в загальний склад ополчення всієї шляхти кожного повіту. Шляхта виборола собі право 1544 р., що податки та військові обов'язки призначає вже не рада, а сейм, але взагалі функції ради було дуже вкорочено, бо всю законодавчу вагу перенесено на вальні сейми. Оформив це ще ближче Статут 1566 р., постановляючи, що без згоди сейму не може вийти ні один закон, хоч zarazом і залишив поділ сейму на дві частини, на коло панів з ради та коло шляхти, об-

раної на повітових сеймиках. Врешті, визнання за шляхетськими вислугами права вотчин нарівні з панами та князями доповнило те, що йшло зрівняння магнатів з шляхетською масою.

Цей процес нівелювання шляхетських груп в одну масу, в «один шляхетний народ», мав свій корінь, з одного боку, у феодальних пережитках, з другого, — в розвитку господарського індивідуалізму, що, в умовах господарства, почав протиставити одного підприємця другому, а тим самим вироблював поняття рівності та демократизму серед пануючої кляси. «Шляхтич на загороді — рівний воєводі», оце гасло, що проходить на протязі всього часу формування шляхетської верстви та приводить нарешті до єдиної шляхетської республіки з формальним тільки володарем на чолі, що в ній перший ліпший шляхтич мав право своїм протестом «вето» зірвати, обернути внівець постанови сеймової наради.

Але покищо цей процес станової нівеляції не був ще скінчений, і в «шляхетному народі» йшла завзята боротьба за вдержання групових привілеїв. Аристократія земельна на всякий лад намагалася вдержати у своїх руках верховодство, і коли в 1566 р. шляхетський сейм остаточно забрав у свої руки всю законодавчу владу і став необмеженим хазяїном на литовсько-українських землях, коли йому підлягав і господар, і рада, аристократія все таки подбала про те, щоб забезпечити собі своє значення, поділивши сейм на дві палати: панів - раду і звичайних депутатів. Ще більше, навіть тоді, коли процес зрівняння шляхетських привілеїв було доведено, після Люблинської Унії, до кінця, вона — аристократія — завдяки своєму економічному значенні, підготовуючи рядову шляхту, роздаючи їй надалі маєтки в державу, вміла хитро мудро держати й надалі фактичну монополію влади в своїх руках й керувала, як хотіла, шляхетським сеймом з його навіть анархічним правом знаменитого «ліберум вето».

Був ще один важливий момент у тій еволюції шляхетського стану — це змагання зрівняти не тільки міжгрупові різниці того самого стану, а ще й зрівняти різниці міжтериторіальні на землях литовсько-польської унії; це була тенденція ліквідувати цілком пережитки феодального партикуляризму, що мали також свій корінь в розвитку індивідуалізму грошового господарства й знайшли свій вираз у Люблинській Унії 1569 року.

Люблинська Унія.

Відносини міжтериторіяльні литовсько - польської унії ґрунтувалися на широкому федеративному зв'язку обох держав, не зважаючи на постійні заходи польських панів інкорпорувати — включити українські та литовські землі в землі польської корони. Останнім таким заходом була унія 1501 р., що, проте, не увійшла в життя, й на практиці залишилася попередня, федеративна умова 1499 р. Але в половині XVI ст. питання про ліквідацію федеративного зв'язку та створення інкорпорованого об'єднання стало остільки життєвою потребою, що про неї одночасно заговорили не тільки польські пани, а й сама шляхта з Литви, а головню та передусім з України.

Що спричинилося до такої зміни в орієнтації не так литовських, як більше ще українських автономістів?

Природа товарового господарства ніколи не могла вмістити себе в рамки дрібних партикулярних об'єднань і, скільки було можна, йшла завжди до того, щоб утворити на якнайширшій території не тільки одноцільну владу, що однаково скрізь охороняла б купецький інтерес своїм авторитетом та однаковими постановами і нормами торговельного обороту, а ще й однакові, оскільки можна, соціальні відносини в тій самій класі й поза нею.

Те саме мало бути й тепер в Україні щодо Польщі. Тут, в Україні, як і в Польщі — однаково важко було розвивати правильний товарообмін, бо з них кожна мала свої окремі мита, свою окрему практику, свої окремі закони на двох сумежних землях в однаковій господарській системі. Цей паралелізм та суперечність «руського» й «польського» права били здавна по підприємливості землевласників, головним чином, українських, і вони пробували зробити вилом в цьому партикуляризмі через заведення однакових привілеїв, спершу, бодай, для католицької шляхти в Україні, ще з початку XV ст. Той вилом був вельми ще корисний Польщі тим, що їй потрібно було не те, щоб католицька шляхта на українських землях могла мати такі самі привілеї, що були в Польщі, як, навпаки, те, щоб польська шляхта в Україні могла претендувати на користування польським правом на землях, де мало силу руське право. Звідси й почалося протегування католицької віри в Україні, до неї стали горнутися українські шляхтичі,

проти неї дуже гостро спершу почали ставитися українські феодалні магнати, що бачили в поході католицизму та польських порядків похід на своє територіяльне упривілеювання, на свою перевагу в умовах партикуляризму.

Що так воно було, це доказує заведення вже в 1434 р. польського права та зрівняння шляхетських прав в Галичині з польськими, за що так дуже змагалися галицькі землевласники. І те, що сталося в Галичині в XV ст., повторилося в широким розмірах на інших українських землях в XVI ст. Але тут ще крім загальних причин були й свої окремі, що довели до зрівняння внутрішніх соціальних та економічних відносин на землях України і Польщі шляхом інкорпорації в Любліні.

Здобувши Гданськ, Польща дедалі, коли підупала Ганзейська спілка, 1536 р., стала єдиним уже паном на Балтику, що вкупі з голляндськими підприємцями перевозу на голляндських кораблях постачала збіжжя Заходів з Польщі та України. Це дуже прискорило розвиток фільваркового господарства та zarazом поставило українських шляхтичів в прикре становище з їхньою політичною окремішністю. Бо коли українській шляхті ходило про те, щоб користатися на території Польщі, а через неї тільки був шлях до щасливого Гданську, користатися з торговельних привілеїв, якими Польща наділяла свою шляхту, то українській шляхті відповідали, що вона з окремої держави і з тих привілеїв користатися не може. Тому, доводилося платити високі мита на коморах та ще й терпіти всякі дошкулювання з боку польських панів, що заздрим оком дивилися на вивіз збіжжя з України, що самі бажали взяти цей вивіз у свої руки, стати посередниками в доставі й міркували, якби нажити собі землі в Україні. Це давалося дуже в знаки головно українським середнякам, бо українські магнати, завдяки своїм впливам, все якось уміли собі порадити.

Не дивниця тому, що українській шляхті забажалося піти назустріч інкорпоративним домаганням з боку Польщі та ради знесення станових різниць, економічних границь, згодилися на об'єднання своїх земель з Польщею. Литва з її диктатурою аристократичної ради, не зважаючи на зрівнювання шляхетського стану, стала непотрібним баластом для українських землевласників зі своїм федералізмом, що не тільки не давав ніякої економічної користи українській шляхті,

а ще й був каменем на шиї в її торговельних операціях. А труднощі робила Польща щоразу більші, головню, чинили це краківські пани, що ще раніше у відомому вже нам процесі з Вроцлавом виявили свої монополістичні апетити на торгівлю Заходу з Україною. До того, ще зі Сходу вічно загрожувало їй козацьке свавілля з татарськими нападами, на що Польща тільки здвигала плечима, відмовляючися допомагати українським панам встановити лад на сході.

Орієнтація на інкорпорацію щоразу ставала на твердіший ґрунт і то не тільки в Україні, але й в Литві, де вже в 1562 р. середняцька шляхта посилає до сейму петицію, щоб об'єднати землі Литви з Польщею, подібно до того, як це зробила волинська та підляська шляхта ще в 1551 р., прохаючи, щоб зроблено було тим кінець «гвалтам, наїздам, забивствам і грабежам».

Єдиним противником інкорпорації в Україні, крім духовенства православного, була місцева аристократія. На чолі її стояли такі магнати, як князі Вишневецький, Острозький, Сангушко, Черторийський та Корецький, що обстоювали автономні права України вкупі з литовськими магнатами, як Радзивил, Ходкевич та інші, тільки ради своїх особистих інтересів, тісно зв'язаних з автономним партикуляризмом України. Але їхню опозицію було швидко зломлено, коли польський уряд погрозив конфіскацією їхніх маєтків.

Такі були передумови до об'єднання українських земель з польською короною на Люблинській сеймі 1569 року, що його постанову звичайно вивчають, як насильне загарбання України Польщею. Безперечно, без певного натиску з боку польських панів і то на українських магнатів тут не обійшлося, — польські пани дуже хотіли підбити своєму торговому капіталові багаті українські землі, — але в основі Люблинської Унії були інші, внутрішні економічні та соціальні причини, що цей, мовляв, насильний, акт освітлюють з другого боку, а саме, як добровільний акт української шляхти в наслідок економічної необхідности та немінучости. Доказом того є ще й те, що Люблинського сейму не залишили українські шляхтичі, як це зробили литовські шляхтичі та їхні магнати, що демонстративно покинули сейм, хочаби тим зрівнати постанову про нову унію, а деякі хоч і покинули сейм, то тільки ради страху перед репресіями з боку своїх та литовських магнатів. Ще більше, коли оголошено було інкорпорацію Воли-

ні та Підляшшя, подільські та київські шляхтичі вкупі з берестейцями самі просили, щоб їхні землі також прилучити до Польщі, бо «їм наказано ніяк не вертатися додому без унії», як це заявили берестейці. Через економічну та соціальну цю потребу нової унії подалися врешті і українські магнати. Вони з'явилися на сейм й усі запрягли на унію, хоч і не з своєї волі, застерігаючи тільки собі через кн. Вишневецького деякі прерогативи, що все таки відрізняли б їх від шляхетської маси та «заховували б їх особливу славу і честь княжого роду». Недаром литовський патріот самостійности Нарушевич писав тоді, що «по панах Волинянах бачить, що великого насильства над ними не сталося — самі спішилися до того і що тепер нема гірших прокурорів проти Литви, як пани Волиняни».

Так оформився в політичній історії України перехід до нового стану економічних, клясових та політичних відносин. В системі шляхетського укладу Польщі опинилися всі українські землі, крім Чернігівщини — вона увійшла у склад Польщі в 1630-тих роках, — а першим наслідком того об'єднання було цілковите зрівняння української шляхти з польською в економічних вигодах та станових правах при забезпеченні деякої практики Литовського Статуту на українських землях. Тепер ще швидшим кроком пішов процес утворення шляхетської диктатури над іншими станами, над селянством і міщанством, що zarazом почала сама в собі вироджуватися в нову олігархічну владу магнатів, у владу славних «короленят», що стали водити за ніс і свого короля та й самого сучасна — шляхетний народ з його сеймом.

Покріпачення селян.

Економічна революція XVI ст. в Україні вела не тільки до спрощення та зрівняння станових прав і привілеїв серед пануючої класи феодалів, звольчи їх усіх до одного знаменника — шляхетного народу — вона, з другого боку, знівелоувала сільське населення в одну масу покріпачених на фільварках хлосів ліквідуючи дотеперішні його категорії тягла та підданства й переводячи їх у одну. Переломною хвилиною в тому вирівнянні була саме та волочна реформа 1557 р., що остаточно вбила осикового кілка в дотеперішню селянську, як таку, незалежність економічну чи соціально-політичну.

Ми знаємо, що в Литовській добі селянство поділялося на підданих і вільних, на рабів-челядь, дякольників, службових селян та данників, що складали різні, більше або менше поневолені, групи селян в приватному підданстві, та кметів, що були в державному господарському підданстві. Розвиток грошового шляхетського господарства затер передусім різницю між невільною челяддю та дякольними, переводячи челядь, що сиділа «на власнім хлібі», «за двором», на однакове становище з «пригонними, дякольними» людьми, що мали тепер вже своє господарство й відробляли нарівні з ними тягло на фільварку, а крім того платили ще й дань. На зникнення невільництва в Україні, крім інтересу шляхти мати кращого робітника на землі, ніж челядина, вплинуло ще й те, що коли турки забрали Царгород, 1453 р., коли знищено було італійські колонії на Чорному морі, 1470 р., притинилася торгівля невільництвом на захід, що з неї жили названі колоністи. В Галичині невільництво зникло ще раніше, коли було заведено там польське право, що не знало невільництва. Тримати рабів феодалам-шляхті стало тепер невигідно, коли не можна було ними торгувати, коли інтерес підприємця вказував їм ще кращий засіб експлуатації робочої сили, ніж самий тільки її продаж. Тому XVI ст. швидко ліквідує невільництво, і так не дуже розвинене в нас, як господарська категорія. Правда, ще Литовський Статут 1566 р. згадує про раба, але після нього немає вже ніде слідів, що вказували б на існування в нас невільництва як окремої соціальної групи.

Тоді, коли невільництво зникало, переходячи на звичайне становище «людей непохожих, засядлих, отчинних», що були прикріплені до свого пана й до свого господарства тяглом та данями, рівночасно відчувалася зміна й серед звичайних данників та службових селян, що зводила їх до рівня категорії «отчинних людей». Ми вже давали приклади такого переведення похожих людей в непохожих через заміну їх служби, переведення їхньої дані на панщину на фільварку. Спроби такого переведення знаходимо вже в кінці XV ст., коли поневолювали данників чи службових селян «вічно с своїм родом служити тяглою службою с сохою и серпом, с косою и с топором, и иную тягль тягнути по тому, как и иншие селяне, люди отчиннии, тяглие, не отхожие».

В XVI ст. цей процес почав захоплювати ще й осадників-чиншовиків, що сиділи на німецькому та волоському праві

самоурядування на приватних чи державних землях і були до певної міри вільні як економічно, так і особисто. Практика скуповування війтівських посад полегшувала щоразу нове обтяжування автономних громад і zarazом давала вихідну точку до заведення панщини на осадах. Найдовше ще опиралися панщині, що насувалася на них, королівські села з волоським правом; деякі з них ще в другій половині XVI ст. не знали панщини, але взагалі й вони вже робили день - два на тиждень, бо не могли подужати високих данин та чиншів, не мали сили викупитися від накладених на них, щораз нових, тягарів з боку державців та старост.

Оголошення волочної реформи 1557 р. покріпачило економічно вресні кметів, позбавивши їх права розпоряджатися своїми вотчинами й накладаючи на них дводенну панщину. Таким чином остаточно було скасовано різниці підданства селян; це привело до заведення їх в одну масу хлопів, що відроблювали однаково панщину на фільварках.

Економічне покріпачення йшло разом з покріпаченням особистої волі; це випливало неминуче зі знищення права селянина на свою землю, на продукти своєї праці. Підставою для втрати особистої волі було відоме нам за давнини виходу з свого господарства. Крім рабів, що взагалі були особисто невольні, такі «засядлие», «отчинние» ставали обмеженими в правах своєї особи, ставали «непохожими» через те, що сиділи на обов'язках дякольних певний протяг часу і через це засиджували за собою цей обов'язок. Коли дід чи батько сидів у пана на обов'язку дякольного, то його син, переходячи в спадщину «в отчинні» на панового сина, тим самим ставав «ізвічним, — отчинним, — непохожим». Скільки треба було часу на таке за давнини втрати права виходу, ні один, ні другий статут не говорить виразно, а практика була дуже неоднакова, щоб установити з неї якесь постійне правило; звичайно рахували так, що коли селянин переходив разом із спадщиною після пана в нові руки, не застерігши собі своєї свободи, то тим самим ставав «отчичом» і «непохожим».

До оголошення волочної реформи ще бачимо різниці між непохожими, що не роблять панщини дідично, що можуть кинути ґрунт, на якому сидять, і перейти куди хочуть «о всіми их статки», тобто з їх рухомим майном, та отчичами, що вже за давнини своє право виходу. Реформа ця обмежила право виходу і для похожих, і селянини взагалі не то що не міг розпо-

рядитися своїм маєтком, а й не міг вийти з свого села ні сам, ні його діти, очевидно, без згоди свого пана. Таким способом, все селянство втратило тепер всяку можливість розпорядитися своєю особою, його віддано було на вічну, дідичну роботу, своєму панові, його прикріплено до свого хазяйства, за якого мусіло робити панщину та платити дань. Але, оскільки до Люблинської унії, те покріпачення особистої волі добиралося до загалу селянської маси, розвиваючися поступово з поширенням волочної системи на українські землі, остільки після неї, з заведенням польської практики, вилізло воно вже цілком на спину мужикові, довершуючи собою в кінці XVI ст. повне покріпачення селянської маси майже в усій Україні.

Третя характерна мета покріпачення — це виключення селян з загальної юрисдикції державної та піддання їх юрисдикції домініяльній, тобто свого пана. Вже в Литовській добі практика приватної юрисдикції, що її початки сягають ще до Київської доби, у взаємовідносинах бояр до холопів та закупів, була дуже поширена. Заведення німецького права в Україні для сіл-колоній, що виймало селян з-під присуду звичайних судів та віддавало їх під присуд вейта, давало, як вже сказано було раніше, фірточку, куди пани переводили підлягання осадників своєму присудові, а далі й панщину; скуповуючи вейтівські посади, збираючи в своїх руках ще й посади отаманів, старців, тивунів, призначаючи копних мужів, пани згодом, вже на початку XVI ст., здобули повне право суду над своїми підданими. Конституція 1505 р. остаточно оголосила, що піддані не можуть вносити жалоб на своїх панів до державних судів. Після неї, тільки підданим на державних землях можна було вносити жалоби на старост чи державців до референдарського (давніше асесорського) суду, що окремому мав розглядати такі внесення, але й ця постанова осталася тільки на папері. Постанова 1565 р., визнавши вільний викуп вейтівських посад, унеможливила й на державних селах такі внесення, що їх надто вже вдарила ще постанова 1607 р. про те, що вейтівства можуть належати тільки шляхті. Таким чином, юрисдикція автономна та державна зникла зовсім для села й тільки на східнім Поділлі та Київщині місцями держалася ще до XVII ст. з своєю давньою практикою копних судів, старців, отаманів та тивунів.

Занепад міського виробництва.

Як видно з попереднього розділу, покріпачення селян в одну масу на українських землях в другій половині XVI століття — це був уже скінчений факт. На сцені становой боротьби zostалися ще два суперники: місто, що своєю торгівлею породило грошове господарство, та шляхтич, що вивчивши тайну товарового господарства, ставав тепер, щоразу більше, окунем проти свого вчителя та монополізував торгівлю на своїм фільварку. Боротьбу цю почали, проте, нерівні сили, тому й не дивно, що в другій половині XVI ст. міста опинилися так само вже в безвихідному становищі і, склавши зброю, почали переходити, одно за одним, у підлеглість до панів, ставали навіть інколи на правах панських підданих.

Які були причини такої зміни в міському господарстві, що воно було не в силах виконувати надалі свого завдання в умовах грошового господарства, що його само воно ж породило?

Передусім треба знати, що в другій половині XVI ст. починає падати транзитна торгівля, що нею почасти жили міста. Східні товари перестають йти через Україну на Захід, наладивши тепер свою дорогу або Середземним морем, або через Московщину та Балтик. Україна лежала тепер набоці. Занепад перевізної торгівлі урвав тепер містам багацько їхніх прибутків. Але це ще не була б велика втрата, якби не те, що й вивіз та внутрішня торгівля почали обминати українські міста.

Вже з початку XVI ст. було видно, що головне значення у вивізній торгівлі переходить з міського, ремісничого виробництва на продукти шляхетського фільваркового господарства. В половині XVI ст. з розвитком вивозу лісних продуктів, худоби, шкір, а передусім збіжжя, було вже очевидним, що цей вивіз залишає набоці місто. обминає його й концентрується на шляхетському фільварку в руках підприємця — землевласника та його агентів — шафарів, головним чином, євреїв. Коли порівняємо цифри різних актів вроцлавської комори з 1575 р., то побачимо, що міста вислали всього на всього 67 човнів з товарами до Гданську, тоді як шляхта з духовниками 208 човнів, тобто понад 300 відсотків більше. Воно й зрозуміло, відкіля взялася така різниця, коли візьмемо до

уваги, що предметами вивозу стали, головним чином, а інколи й виключно, товари сільського господарства, що здобув їх не так купець на ринку, як шляхтич з власного фільваркового господарства. Захоплений грошовим фетишизмом, шляхтич брався сам за допомогою своїх агентів-євреїв торгувати своїм товаром, безпосередньо сам складав умови з чужоземними фірмами, щоб не втратити злишнього зиску на користь міського посередника-купця. Те все й заохочувало навіть таких магнатів, як, скажемо, князь Острозький, торгувати на власну руку, без міського посередника, як про це свідчить випадок пограбування його транспорту із збіжжям в 1562 році, або звістка про величезні транспорти князя Курбського з Ковельщини в 1580 р. та про холмського владика, що на власну руку згодився доставити до Торна, в 1583 р., велику партію жита та пшениці.

Користаючися різними привілеями, що ними охороняв торгівлю шляхетський сейм від конкуренції міст, шляхтич не тільки сам своїми шафарями-агентами возив свої продукти за кордон, а й привозив сам через них собі всякі закордонні товари. Так, наприклад, човни, що возили шляхетське збіжжя в 1579 р. до Гданську, везли назад звідти 234 бочки вина, 57 пива, 460 оселедців, 20 солі. Таким чином і приватна торгівля, що ще могла давати доходи містам, йшла в значній мірі поза містами. Ще більше, навіть внутрішня торгівля після Люблинської унії починає вириватися з рук міщанства. Шляхтич не тільки дивиться, якби вирвати більше збіжжя на продаж та самому його продати за кордон, він ще й сам торгує привезеним звідти товаром, він індустріялізує своє господарство та шукає забезпечення й збуту для своїх продуктів з гуралень та з млинів. В місті він держить свого агента — єврея, що збиває й собі грошики на орендованому в пана шинку, млині, на селі в себе він примушує своїх підданих купувати й продавати всі свої злишки його орендареві в корчмі, через що він не тільки конкурент у місті з міщанином, він у себе на селі повний монополіст, замикає село в рамки тісного місцевого обміну, що йде поза містом.

Такий однобічний розвиток грошового господарства в економічній системі шляхетського фільварку відбився не тільки на занепаді міської торгівлі в Україні. Він ще спричинив і занепад міського ремесла та цехової організації, що почала душитися на порожнім міським ринку, не знаходячи

покупців на свої товари. Вже сам факт замкнення в собі цехового виробництва, змонополізування його в руках невеличкої громади майстрів, що збивали всяку конкуренцію звичайних собі «партачів», не міг мати надії на дальший розвиток ремесла, тим більше, що цехи навіть самі між собою провадили строгу регламентацію, вбиваючи в корені всяку конкуренцію. Ми вже знаємо приклади, як цехова організація пильно перестерігала, щоб якийнебудь «партач» або «тандитяр» не робив свого ремесла в місті, а коли вже робив, то щоб не торгував своїм товаром на її ринку. Правда, партачі і тандитярі, не зважаючи на цехові привілеї, все таки сяк так існували і розвивалися, головним чином, серед єврейського населення; вигнане з Західної Європи, воно стало знову заливати Україну на початку XVI ст., з якої при кінці XV ст. литовський господар Олександр велів був «жидову з землі наше вон вибити». Але це було дрібне, незначне ремесло, що ледве обслуговувало місцеві потреби; придумували його конкуренція цехова та ще й вплив закордонних товарів, що їх привозила шляхта — через своїх євреїв-шафарів. Треба ще мати на увазі й те, що селянство щоразу більше замикалося в торговому обміні біля своєї корчми та її орендатора на фільварку, а це дуже обмежувало на міському ринку попит на міське виробництво. Недаром скаржилися навіть київські міщани на різних панських ремісників, як «золотари й кравці й кушніри й ковали й шевці й винники й хлібници й перекупники й риболови й иние люди, которие в місті нашом Кіевском и по селам торгом ся обиходять».

Але остання причина була ледве чи не головною умовою занепаду міського виробництва, придуменого відсутністю збуту. Шляхетська конкуренція з місом ставилася вороже до міського виробництва, головним чином, до цехів, вважаючи їх за шкідливих для себе, домагаючися їхнього скасування, щоб самій залляти місто товаром своїх агентів чи своїх хлопів-ремісників. В Галичині вже конституція 1532 р. недвозначно говорила про це, заслонюючися покищо закидами в бік цехів, що вони підганяють ціни на товари; конституція 1538 р. йшла далі й, касуючи цехову організацію, виразно мотивувала це тим, що, мов «братства міські нарушають свободу шляхти». Постанови ті після Люблинської унії перенесено з Польщі до українських земель. Правда, ця заборона в нас в життя цілком не увійшла, бо цехові братства знайшли з неї

деякий вихід в організації церковних братств, як виключно церковних організацій; не стало законом також домагання шляхти скасувати привілеї міст на право складу, через те, що це давало одночасно деяку користь і шляхті, примушуючи купців при товарових транспортах задержуватися в їхніх містах і продавати свій крам за визначену ціну. Але війна шляхти проти цехів не притихла й систематично підкопувала далі цехове виробництво, хоч і не ліквідувала його.

Занепад міської автономії.

Серед таких економічних умов, очевидно, й говорити не доводиться про дальший розквіт міст. Міста зовсім застигли в другій половині XVI ст., зовсім завмерли. Дедалі вони почали занепадати серед жорстокої боротьби за ринок та ремесло з шляхетським фільварковим господарством. Але боротьба, прикрита зверху релігійним лозунгом оборони православної віри перед католицизмом, що ототожнював себе з ополячуваною на швидку ногу шляхтою, яка до того була обороною проти економічно-соціального наступу на міста. А наступ фільварку йшов без упину, маючи за собою перевагу в суспільному укладі станового громадянства, маючи за собою законодавчу силу шляхетського сейму та таку гарну економічну кон'юнктуру.

Як швидко занепадали економічно міста, свідчить найкраще зменшення торговельного обороту по таких великих торговельних центрах, як Львів, Берестя, Холм, Кам'янець, Луцьке та хоча б і Київ. Воно було неминуче, коли взяти до уваги, що шляхта після Люблинської унії здобула собі право безмитно вивозити та привозити всі продукти — товари, що їх вона продавала або купувала, з другого боку, поназасновувала на всіх дорогах тьму всяких митних комор, рогачок, обдираючи до живого переїзних купців. Дійшло до того, що через всякі оплати, як мостове, гребельне, перевозове, пашне, через різні побори на ринку, як торгове, ярмаркове, помірне, штукове, сохачне, — мусіла припинитися широка комунікація торговельна купців, очевидно, не шляхти. Від половини XVI ст. починаються різні нарікання міщан на ті внутрішні панські мита. Так, наприклад, луцькі міщани жалуються, що вони «за дракою та лупежеством, бо з одного воза семеро, або восьмеро мит берут на місті (Луцьку) окрім мос-

тового и станового и всяких мит по дорогах, — згинули и к великому знищенню пришли, а иншии многии купецтво свое оставили».

Правда, деякі міста, як от Львів, довго ще і міцно стояли на ногах, але вперед вони не йшли пропорційно до загального товарового обороту. Справді, ще на початку XVII ст. бачимо ми у Львові величезні ярмарки з великою кількістю купців приїзних, бачимо ще таких грошових магнатів, як от суконна львівська фірма Боїм і Шольц, що купує сукна на кілька тисяч золотих однією умовою, як знаменитий Сефер, що на широку скалю торгує дорогоцінностями, — але в половині XVII ст. прийшов і на Львів кінець.

Друга ознака занепаду міст — це дуже велике зниження ремісничого виробництва. Особливо це видно знов таки у Львові, головному розсадникові майстрів, що своїми продуктами не тільки засипали Україну, а й вивозили багато свого краму за кордон. Особливо славилася львівське золотництво, що робило конкуренцію західнім виробам. Але й воно в XVII ст. починає торгувати не своїми, а чужоземними виробами з сукна, золота, срібла, полотна, шовку. Як швидко занепало ремесло, видно з того, що коли в 1577 р. в Острозі був 101 ремісник, то в 1583 р. вже всього тільки 42. Зате по приватних маєтках воно росло: таке мале, приватне, містечко біля Луцького, як Торчин, власність луцького владики, мало тоді 108 підданих ремісників найрізноманітнішого фаху. Хоча навіть по деяких містах було й багато ще ремісницьких підприємств, проте, це були вже невеличкі робітні, звичайно без учнів, підмайстрів. Так, скажемо, в Холмі в 1564 р. на 112 майстрів було всього 25 підмайстрів, в Белзщині в 1578 р. на 40 майстрів — тільки 46 «товаришів».

Припинення економічного розвитку на користь фільварку, ставало, як каже М. Грушевський, фокусом всього економічного життя в Україні, було zarazом ступневим обмежуванням соціальних прав міщанства та права їхнього самоуправування. Міста, як знаємо, були для себе замкнені республіки на німецькому праві. Але те право політичного самоуправування, як ще не звелось швидко до панування грошової олігархії, що загарбала для себе спадково виборні уряди, вродилося коли не в формальну, то в фактичну домініяльну юрисдикцію, що її мала вже шляхта над селами.

Наступ почався на посаду бурмістра, вїйта, що місцями став уже на початку XVI ст. спадковим; звичайно призначував його уряд. Така посада була незвичайно дохідна, й тому шляхта, лакома взагалі на гроші, звернула на неї свою першу увагу і старалася взяти її у свої руки; це й дала їй постанова 1563 р., що дозволяла шляхті скуповувати вїйтівські посади. Дедалі шляхті вдалося перевести в Україні постанови з 1607 та 1620 рр., проте, вїйтом міг тепер бути тільки шляхтич з вїйськовими заслугами. Захопивши у свої руки головну посаду міського самоурядування, тепер шляхті було вже дуже легко забрати собі інші виборні уряди, як от лавників та раду, наставляючи на ті посади «своїх людей»; це віддало місто фактично під юрисдикцію шляхті, а в деяких випадках навіть формально, нарівні з юрисдикцією панів над хлопами.

Деякі більші міста пробували рятуватися перед тією скуплею привілеями інкорпорації вїйтівського уряду до міської громади. Таку інкорпорацію, що згідно з нею саме місто через свою міську раду вже мало обсаджувати посаду вїйта, дістав, наприклад, Львів ще в 1378 р. Але й у тім випадку самооборона міст не видержувала натиску шляхти, самоурядування оставалось порожнім голосом, бо замість автономії міської громади, запанувала міська олігархія — звичайно заушники великих магнатів. Так, скажемо, у Львові обрання вїйта привласнила собі купка райців, виключаючи лавників, що їх самих призначували спадкові райці. Рада складалася з 12 райців, формально доживотних, фактично спадкових, зв'язаних один з одним спорідненням. Вона й заправляла самовладно містом, не зважаючи на протести міщан, лавників. У 1578 р. у Львові бачимо вже таку, хоч, може, й трохи перебільшену картину, що бурмістром був відомий нам уже торговець сукном Шольц, помічником його син, зяті райцями, сини лавниками, а кандидати на зятів та інші родичі були на інших посадах, як скаржилися львівські братства цехові у своїй «супліці» до короля.

Занепад політичних прав міст, що переходили під впливи або під фактичну владу панів, як це було, наприклад, з Ковлем, де староста став виконувати права самоурядування, або з Тиравою, де державець найняв ратуш торговцям-євреям, а міську раду назначав до вподоби його прикажчик, — був тісно зв'язаний з виключенням міщан від участі в загальному законодавстві та адміністрації держави. Те виключення ба-

чимо ще в Литовській добі, коли було оголошено, в 1492 р., постанову, що в сеймі можуть брати участь тільки пани — шляхта. Вже там міщанам відмовлено було права засідати в сеймі, брати участь у місцевих сеймиках. Вже тоді міщанина було цілком ізольовано від вирішування державних питань та замкнено в тісних рамках його міста. Через те він не міг і не мав навіть де боронити себе; королівська зверхність над ним мало його захищала, бо й сам король, згідно литовський господар, був тепер у руках «шляхетського народу», а згідно його верхів — магнатів. Правда, Львів мав право засідати в сеймі, але, щоб його депутати могли мати там взагалі якийнебудь голос, про те й не можна було говорити.

Не маючи змоги захищати економічні та політичні свої права, віддане цілком на шляхетську самоволлю після Люблинської унії, міщанство тратило і свої соціальні права. Передусім йому заборонено, як це вже було на практиці в Польщі, купувати та посідати земські маєтки. Мотиви такої постанови, прийнятої в Польщі ще в 1505 р., недвозначно вказано в самій постанові: «Купці, промисловці й міські люди мають більше щастя при своїй оборотності в здобуванні гроша, а збагачуючися, до своїх міських маєтностей прилучають маєтності земські та при тім здобувають звільнення від земської служби. Це з становища їх приватних інтересів добре, але з державного невідповідне і викликає незадоволення, що тим часом, як шляхта боронить державу своєю кров'ю та охороняє публічний спокій, багаті міщани забирають земські маєтності і видають хліб шляхті та ще й звільняються через свою оборотність від публічних обов'язків». І хоч постанова ця не була переведена до кінця у своїй послідовності, але вона характерна до розуміння тодішнього соціального упослідження міщанства, в порівнянні зі шляхтою. Міщанам, крім того, не було вільно обіймати державні посади, що їх було збережено виключно для шляхти, навіть вищі міські посади, як знаємо, були для них недоступні, а тільки для гербової шляхти. Не можна було їм користатися з торговельних привілеїв та вільно на власну руку закладати сільсько-господарські підприємства; могла це робити виключно шляхта. За те на них лежав майже виключно увесь державний податковий тягар, що ріс ступнево разом зі зростом державної адміністрації, зі зростом постійного найманого війська, що звався кварцяним.

Такий був соціяльний уклад суспільства, коли запанувало фільваркове господарство. А тепер поглянемо, в яких формах управління та організації держави жило тодішнє станове суспільство.

Політичний уклад земель.

Люблинський сейм надовго означив організацію Польщі, взагалі, та взаємовідносини українських земель до польської корони зокрема. Шляхта, використавши безкоролів'я після того, як вимерла династія Ягеллонів, року 1572, остаточно скінчила в XVI ст. з захитаною вже й так рівновагою станів, закріпила свою диктатуру в країні та остаточно обмежила і зв'язала королівську владу, що з нею здавна вела і в Польщі, і в Україні та Литві подібну війну за свої права та привілеї. Тепер починається новий етап в історії не тільки України, а й Польщі взагалі, етап шляхетської Річпосполитої, що замість абсолютизму монархічного, як це було на Заході та в Москві, утворив абсолютизм одного стану, чи власне олігархічної його купки магнатів, що підбила собі решту суспільства.

Спричинилася до такої особливості в політичному укладі саме та однобічність в економічному розвитку, що привела за собою однобічність і в суспільному укладі.

Українські землі прилучено було до Польщі на правах звичайних польських провінцій та зліквідовано було відразу всі юридичні окремішності українських земель, хоч і зроблено було формальне застереження, що на них матиме силу далі практика Литовського Статуту. Проти цієї інкорпорації, як знаємо, не то що не протестувала за своїми магнатами українська шляхта, а навпаки, вона — в час безкоролів'я, коли Москва почала притягати до себе українських магнатів, — на сеймиках та на своєму з'їзді в Глинянах, 1572 р., виразно підкреслила свою рішучість боротися проти всяких заходів відірвання України від Польщі, оголосила ще раз цілість земель українських та їх нероздільність вкупі з Польщею й загрожувала повстанням проти всякого, хто хотів би цю єдність розірвати.

Яка ж була та єдність назовні і всередині?

На чолі держави, що крім польських та українських провінцій рахувала за собою далі автономну Литву з окремим

устроєм, остаточно оформленим третьою редакцією Литовського Статуту 1588 р., що володіла Інфлянтами, ленними князівствами Курляндії та Пруссії, стояв, як і раніш, король, якого вибирали тепер, згідно з Генрихівськими артикулами 1574 р., на окремій елекційній сеймі. Основою взаємовідносин були «*Pacta conventa*», що, як основу договірної характеру королівської влади, мали в собі постанову «*de non graestande oboedientia*», цебто про ті випадки, коли шляхта може відмовитися виконувати королівські постанови. Королівська влада стала тепер тільки декоративною, репрезентативною, всі її функції зовнішньої політики, законодавчі, верховно-судові та адміністративні належали вже сеймові, а на провінціях місцевим сеймикам. Сейм складався з палати сенаторів та палати послів. У склад сенату входило біля 150 членів: біскупів, воевод, каштелянів та міністрів. Послів було теж біля 150 - 180, їх обирали на кожен сейм окремо. Справи рішались одногосно, і тільки тоді ставали вони конституцією й набирали сили. Кожен посол мав право «*liberum veto*», цебто право своїм протестом зірвати ухвалу сейму. Згадане право протесту з'явилося вже в кінці XVI ст. в часи безкоролів'я, але до своєї сили в дійсності воно виросло в половині XVII ст., коли в 1625 р. було його легалізовано. Іноді вся влада в державі переходила до «конфедерації» та її «вальної ради» з маршалком на чолі. Конфедерацію, цебто спілку всієї шляхти, організувалося тоді, коли треба було усунути короля або притягти його до відповідальності за порушення конституції, або приневолити його до виконання шляхетських постанов.

Центральними установами, крім сейму та короля, були резиденти, постійні дорадники — сенатори — при королі, міністри, як от великий придворний маршал, великий канцлер, великі підканцлери, підскарбії, великий і польний гетьман, референдарі та ассесори, члени королівського суду, польний писар, великий обозний і, нарешті, двірські урядники, як от підкоморій, мечник, конюший, кравчий та ін. Коронний трибунал було утворено в 1578 р.; це була третя й остання судова інстанція для всіх шляхетських справ, крім фінансових. Останні та ще апеляції міст розглядав суд ассесорський під проводом канцлера. Референдарський суд мав розглядати справи селян на королівщинах.

Вся, проте, вага як законодавства, так і адміністрації та суду, була не в центральних установах, а в місцевих; не вважаючи на об'єднання земель в Польщі в одне ціле — партикуляризм феодалний все таки жив, спираючися на територіальну самовладу окремих округ. Ознакою цього партикуляризму, що вмів увіліти в рамки грошового господарства, був від 1569 р. територіальний поділ на автономні повіти та воєвідства. На українських землях таких воєвідств було 9: Київське, Чернігівське, Руське, Белзьке, Брацлавське, Подільське, Підляшське, Волинське і Берестейське. Адміністраційною та законодавчою ячейкою, проте, було не воєвідство, а повіт — земля — староство з своїм земським сеймиком, земським судом та старостою. Тим часом, як воєвода був швидше репрезентативним органом шляхти в сенаті, а воєвідські сеймики були органом, що регулював тільки постанови повітових сеймиків, увесь зміст влади на місцях знайшов свій повний вираз у повітових сеймиках, у повітових установах.

Повітові сеймики вибирають на вальний сейм делегатів, дають їм інструкції, вибирають шляхетські суди, розпоряджаються місцевою скарбницею, накладають податки, призначають повинності, наймають військо, збирають державні прибутки й накладають навіть свою волю, свої рішення на центральні установи. В повіті існують головні суди: земський, гродський та підкоморський, зреформовані ще в 1566 р. Про компетенцію їх ми вже чули. Крім них були ще, з 1572 р., суди каптурові, що їх вибирали сеймики на час безкоролів'я для охорони публічного порядку. Всі вони були шляхетськими судами першої інстанції. Адміністраційна влада на повіті була в руках старости, якого призначував король. Староста управляв повітом, допомагав йому підкоморій, який завідував скарбницею, хорунжий, що був начальником над військом. На східніх землях-повітах, тобто в Білій Церкві, Каневі, Києві, Переяславі, Черкасах, Корсуні, Ніжені старостинський уряд був поставлений особливо. Там він був тільки звичайною приватною державою королівщини, що правила землею на правах доміняльної юрисдикції.

Про міське право, про уклад міст ми вже знаємо. Тут доведеться хіба додати ще те, що в містах після Люблинської Унії дуже падала компетенція міських органів через те, що шляхта скуповувала війтівські посади, через колізію між компетенцією старости та лавниками і радою, через утворення

спеціальної підсудности окремих громад в місті, наприклад, сврейської з їхнім судом дайянів, вірменської, руської та ін. Влада стрости щоразу більше душила компетенцію міських органів, воевідські та старостинські суди забирали щораз більше справ у свої руки, як верховні судові органи й інстанції. Давня практика від XV — XVI ст., що згідно з нею другою інстанцією для міст одного воевідства є центральне місто, наприклад, Львів для міст з воевідства руського, зникала, її заступала нова, коли вищою інстанцією ставав нарешті суд ассесорський, що призначав його сенат.

По приватних містах панувала всевладно юрисдикція домініяльна. Права міської громади існували остільки, оскільки того хотів пан: вони зводилися звичайно до ролі домініяльної поліції, як це бачимо, наприклад, на Волині в м. Олиці, де пан рядив у місті як у своїм маєтку; видавав нераз чудацькі накази, карав арештом, кайданами, вигнанням, конфіскацією маєтків.

Щодо сільського самоурядування, то воно під тиском шляхетської диктатури остаточно втратило всяку самодіяльність не тільки на приватних панських маєтках, але й на королівщинах. Перш за все розвалився остаточно давній зв'язок сіл з волостями, вже через те саме окремі села почали належати різним панам. А коли він ще де-не-де й задержався, то тільки завдяки тому, що ціла волость була власністю чи державою одного пана. Розпад волосної організації привів за собою остаточно знищення копних судів, що судили по гарячих слідах «шкоди вшелякие» проти життя та власности. Вони тратьть, як здається, свою самодіяльність вже в кінці XV ст., стаючи спершу тільки слідчими органами гродського суду, а далі й зовсім виходять з своєї ролі громадянського офіційного судівництва. Правда, Литовський Статут 1529 р. виразно ще постановляє про право копних судів судити злодія зловленого в Україні, де практика польського права ще до Люблінської Унії витискувала руське, копні суди не мали більше ґрунту для свого існування, їхня підсудність переходить цілком до рук пана, і тільки де-не-де на королівщинах східних окраїн та по глухих закутках продовжують вони ще існувати до XVII ст., доки не відновила їхньої діяльності потреба самооборони під час козацької революції. Козацькі заколоти XVII ст. покликали їх до життя на східноукраїнських землях знову, як органи самоурядування на звільнених

від шляхти теренах. Таке відживання трапляється часто в історії громадських органів, що занепадають; згадати б хоча селянські самосуди під час нашої революції, що так нагадують громадські суди XVII століття.

З розвалом волости та коповища ячеюкою сільського самоуправування могло ще бути тільки село. Але про його самоуправування не доводиться й говорити, коли взяти до уваги, що село цілком і безперечно підлягало панові вже в кінці XV ст.; виборні сільські уряди стали панськими прикажчиками, наприклад, отамани на Волині, Поділлі, Подніпров'ю, тивуни в Галичині. На присуд панів апеляції не було; тільки на державця королівщини можна було скаржитися до референдарського суду; в селах з німецьким та волоським правом, якщо вони заховали ще свою деяку автономію з власним судівництвом, з виборним війтом чи князем, апеляція йшла до старости.

Вкінці треба зазначити, що увесь той новий адміністративний апарат на землях України все ще не розвинувся у бюрократизм. Урядовці не діставали ще платні від уряду, а жили, як і раніше, тільки з «держави», що була зв'язана з їхніми посадами, з усяких поборів, що їх самі стягали з населення для себе. Посади їхні не вийшли з поняття «тепленького місця», синекюри. Фінанси держави не були ще так упорядковані, щоб могли утримати величезний бюрократичний апарат, і тому «тенута» — держання королівщини, одержування всяких «поклонів» — подарунків обов'язкових — були єдиним способом винагороди урядовцям за їхню службу, що була більше честю, ніж фактичним урядуванням.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ

Еволюція церковних відносин.

Щоб доповнити картину громадянських відносин в часи розвитку грошового господарства в Україні, треба вказати ще на один бік тодішніх відносин, а саме на церковне життя та на релігійне взагалі питання того часу, в якому під релігійними гаслами відбивалися всі суспільні та політичні питання українського громадянства XVI та XVII століть.

Занесення християнства з Царгороду в Україну в X ст. було, як це ми чули, одним із засобів вдержати підбиті племена в послуху Київській Русі, а разом і виразом економічної залежності київської влади від царгородського ринку. Ті два моменти визначали собою тим самим і відносини церкви до князівської влади; з одного боку, голова церкви, Київський митрополит, настановляється Царгородом, з другого боку, князь держить у своїх руках єпископів та нижче духовенство, призначає та скидає їх, як йому в вподоби, не зважаючи густо-часто ані на митрополита, ні на церковний суд. Церква стояла, таким чином, виразно на послугах владі і, головно, від неї була залежна. Князівська влада вміла цінити ту послугу й за те давала церквам та монастирям маєтки. Коли ж замість Київської Русі почали виростати нові економічні та політичні центри, тоді князівська влада в них, розуміючи значення церкви для себе, наввипередки намагається кожна мати свою власну митрополію й забезпечити за нею значення церковного зверхництва по всій Русі.

Проте, економічне збагачування церкви в Україні приводило щораз до більшої її самодійности супроти князівської влади. Зменшення князівської влади в XII та XIII ст. на користь феодалам дуже сприяло емансипації від підлеглости князеві; до того ще й татарщина на великім просторі України цілком знищила на якийсь час князівську владу, що дало змогу церкві стати цілком незалежною. Вона вміло зорієнтувалася в обставинах і вже в 1297 р. дістала ханський ярлик, що забезпечував їй повну економічну та політичну самостійність. Тоді то виробилася остаточно практика, що духовну ієрархію обирає сама церква на соборах. Після цього посвячує кандидатів царгородський патріарх, а потім світська влада наділяє їх економічними вигодами. Це й відповідало ду-

хові того феодального партикуляризму, що існував в Україні до кінця XIV ст., коли Вітольд ліквідував князів-вотчинників.

XV ст. знову змінило відносини церкви до світської влади. Зменшення царгородських впливів, економічна роль феодального надавання маєтків церкві зблизили знову церкву з державою, і церква знову підпала світській владі. Київський митрополит, що від 1415 р., після скасування Галицької митрополії, став знову головою православної церкви в Україні, відділеної від московської, не тільки втрачує канонічну владу над єпископами, а ще й сам стає залежним від литовського господаря, який його призначає. Інакше воно й бути не могло, не зважаючи на те, що як царгородський патріарх, так і саме духовенство в Україні вперто боронили незалежність церкви від світської влади. Феодальна роздача маєтків церковним достойникам, перенесення на церковні поняття «кормлення — хліба церковного», що його роздавала світська влада, конкуренція церковної знаті між собою за теплі посади, з одного боку, а з другого — брак ексекутиви в руках царгородського патріарха, що був у турків, робили своє. Спершу до поставлення когось єпископом чи митрополитом вимагається «рекомедації» всіх князів і панів грецького віровизнання, а далі та рекомендація переходить в просте призначування світською владою «своїх людей». І хоча ще Собор 1509 р. видав сувору постанову про тих, що «слави ради мирския и властительства еше живу єпископу и здраву, прежде преставления его, на тоє єпископство подкупаються и берутъ без совѣта и воли митрополита и єпископов», але ухвала Собору не могла нічого вдіяти, бо ті, що голосували за постановою, самі торгувалися в держави за церковні посади. Так, наприклад, 1522 р. «быв чолом владика луцький і острогорський Макарий, аби його обдарувати хлібом духовним — митрополією київською, галицькою і всея Русі, бо митрополит Йосиф за свого життя відступив йому цю митрополію по своїм животі».

Тепер виробилася практика, що призначати владик — це компетенція самої державної влади, а посвячення їх патріархом та собором єпископів, діло маловажне, що й без нього можна обійтися на одержаній посаді. Так, наприклад, уже в 1498 р. «Александр литовський даде митрополію киевськую и всея Русі Йосифу, єпископу смоленскому», очевидно, не питаючися згоди собору, що посвятив його тільки через три роки після обняття посади. Посаду здобував той, хто вмів по-

ходити біля світської влади, чи то короля, чи магната — своїх меценатів, що не дивилися навіть на те, чи кандидат має, як не духовне підготування, то, бодай, знання письма, а просто призначали владиком того, або стверджували за ним церковну посаду, хто її тодішнім звичаєм купив собі у них, чи обміняв за іншу. Так, наприклад, наступником згаданого вже Макарія став звичайний собі шляхтич Велькевич, що за п'ять років до смерти Макарія випросив собі київську митрополію і тільки згодом, будучи вже митрополитом, прийняв посвячення на духовника.

Ця цілковита підлеглість верхів церкви впливам держави йшла в парі з підлеглістю духовенства взагалі пануючій верстві, тобто шляхті, що забирала у виключно свої руки державну владу, ще заки не запанувало фільваркове господарство. Виразом цієї підлеглості стала практика «патронату», що починає входити в життя вже в XV ст., як практика надавання церковних посад з рук приватних людей, чи то землевласників, чи то окремих громад, чи врешті з рук короля, власне господаря литовського.

Право надавання духовних посад, занесене в Україну з Царгороду, практикувалося здавна для фундаторів церкви, щоб заохотити цим багаті верстви до будівництва церков та забезпечення їх маєтностями: такий фундатор мав право пропонувати кандидата на церковну посаду, не зв'язуючи, однак, цим єпископа. Йому було вільно посвятити в попи наміченого кандидата, чи визнати його за негідного й поставити свого. Але вже на початку XV ст. право пропонування починає переходити у фактичне призначування полів фундаторами, і цим єпископське освячення стає простою формальністю. Разом з тим у XV ст. розвивається інша практика, а саме та, що не тільки фундатори, а всякий землевласник, чи навіть державець, і той присвоює собі те виключне право надавання попівської посади у своїм маєтку, подібно до того, як у містах, що мали право самоурядування, те право належало міській владі. Так виросло право патронату шляхти, щодо нижчого духовенства, подібно до того, як встановилося право держави призначати вище духовенство.

Патронат став тепер, в умовах грошового господарства, такою самою приналежністю фільварку, як і всяке інше підприємство, став не тільки почесним правом, а й джерелом доходу. Зміст цього доходу полягав не тільки в ціні, що її пла-

тив кандидат на посаду своєму патронові, а й у всяких матеріальних користях, що їх одержував патрон з частини церковних доходів та з привласнення собі церковного судівництва. Ми маємо багато доказів тому, що патрони «по всім ім'ям в справи ся духовние вступають, судять и оправдуютъ и роспусти (розводи) чинять и вини духовние на себе берутъ, а протопопам до иміній в'їжджати и справ духовних судити и справовати забороняють». До того ще й самі церковні маєтності стали ласим куском для шляхти, тому вона кладе свою захланну руку і на них, і коли буває вакансія, тобто коли церковну посаду не обнято, використовує цю вакансію найдовше. «Церкви и церковное имініє в моц, в справу і завданьє свое берутъ», — нарікає одна з полівських жалоб, — «и на себе уживають, а в том дей часі, не только имінія и фольварки нищать и подданих браньєм и вимоганьєм на них незвиклих чиншов и податков пустошатъ и розгоняють, але й листи, и привилеи и фундуши предков ваших (тобто вел. князя) и теж князівские, панские, землянские, и инших розного стану людей поданья, давние и теперішние и скарби церковние за справою их невідомо гді чинуть — за чим и добрам церковним зменшеньє и розобраньє кгрунтов от разных особ звикло се діяти».

Таким чином в умовах грошового господарства наступило фактичне покріпачення церкви, з одного боку, державою щодо вищих посад, а з другого — шляхтою щодо нижчих. Церковна посада стала предметом торгівлі так з боку її патрона, як і з боку кандидата на таку посаду. Церкви та монастирі, як православні, так і католицькі, вважаються виключно за джерело доходів; його продається та здається в оренду першому ліпшому, що платить краще, ніж інші. Так, наприклад, мінімальне чолобиття з Печерського монастиря на початку XVI ст. річно давало 500 злотих; волинський магнат кн. Чарторийський заставляє тоді ж за 400 злотих на один рік своє «имене власное, отчизное — монастир чесний хрест с церквою и островом — всім з дворцем монастирским».

Але оскільки нижче духовенство в таких умовах зійшло на становище звичайних експлуатованих чиншовиків на своїх посадах, остільки вище духовенство, єпископат, виростає в преможних королівських, інколи й приватних, князівських феодалів-державців, що не тільки допомагають тій експлуа-

тації, а ще й самі експлуатують, торгуючи церковними наданнями на своїх маєтностях нарівні з панами-шляхтою.

Деморалізація церкви і розколи.

Така еволюція церковного життя в Україні, що в умовах фільваркового господарювання, мала, як безпосередній свій наслідок, цілковиту деморалізацію духовенства, довела до розколу духовенства на два ворожі один одному табори: з одного боку, вона замкнула в собі нижче духовенство ненавистю до шляхти, що їй мусіло так солоно платити з кожного свого приходу, та злобою до власних церковних зверхників, які ту експлуатацію не тільки не припинювали, а ще й самі допомагали, не зважаючи на формальні протести церковних соборів. З другого боку, вона об'єднала церковну ієрархію з пануючим шляхетським режимом спільними інтересами експлуатації, жадобою легкої наживи, розкішного життя, торговельних баришів.

Владики не гірші ще були підприємці в торгівлі збіжжям та взагалі продуктами сільського господарства, ніж шляхта. Холмський владика посилав не менше збіжжя до Гданська, ніж кн. Корецький, як про це свідчить його договір 1583 р. з одною гданською фірмою на доставу великого транспорту жита й пшениці. Як далеко зайшли владики, ганяючись за посадами, за доходами з маєтків, показує не тільки знайома вже нам торгівля посадами з підкупамі та хабарами, а ще й ті формальні битви та походи церковних феодалів одного на одного з метою доведення свого права на експлуатацію збройною силою.

Найбільш голосна баталія між владиками сталася в 1565 році за володимирське владичтво. На нього дістав був право пан Борзобогатий, — гарне мав і назвисько, — проте, холмський владика Лозовський хабаром на князівському дворі випросив собі уневажнення того надання і перенесення його на себе. Але Борзобогатий на це не погодився, бо й сам заплатив великі гроші за посаду, і не хотів віддати владичтва. Тоді Лозовський з військом, кілька тисяч, з гарматами пішов здобувати владичий замок, що в ньому сидів Борзобогатий. Лозовський здобув гарматним вогнем замок, багатько людей при тому побив, спалив собор, і владичтво осталося таки при Лозовським. Борзобогатого винагороджено було тим, що діс-

тав владцтво Луцьке, не зважаючи на те, що він не був духовною особою. Борзобогатий, проте, тим не вдовольнився і, задумав стати ще й жидичинським архимандритом. Прийшло знову до оружних боїв, на цей раз зі старостою луцьким кн. Пронським, що після довгого кровопролиття вибив, нарешті, Борзобогатого. Що ж робили тепер обидва ці владики на своїх посадах? Борзобогатий в Луцьку пороздавав церковні маєтності своїм зятям, а Лозовський поділив поміж своїх дітей, а саме владцтво «спустив» за добрі гроші ігуменові Печерського монастиря Хребтовичеві; Хребтович знову, не маючи змоги сам управляти далеким владцтвом, відступив його своєму братові, зятеві Лозовського, що був володимирським війтом, уповноважуючи його «всих потреб и справ своих церковних епископа володимирского и берестейского постерегати, пилновати и всим тим потребам досить чинити».

Такі випадки були тоді рід звичайна. Так, наприклад, луцького єпископа Терлецького обвинувачує автор «Перестороги», — полемічного пам'ятника початку XVII ст. — «в дво-жентві, в забиттю Филипа маляра в мешканью в чужолостві з братвою роженою по інших сквернодійствіях, в обцованію з злодіями, що ему воли до кухни его воживали, в кованью фалшивих червоних золотих». Громом кидає на його голосний тоді проповідник Іван з Вишні: «колько еси за своего съвященства живих мертво к Богу послал: одних сіканиною, других водотопленою, третих огнепальною смертію от сея жизни изгнал»? Ціла низка судових актів свідчить, що він грабував попів, убивав, ув'язнював, забирав їхнє майно, що робив ще перед самою смертю оружні походи, насилував дівчат, труїв своїх суперників, наприклад, жидичинськоро архимандрита. Не кращий був і львівський єпископ Гедєон Балабан або безграмотний перемиський владика, що опинився на цій посаді із слуги перемиського старости. Борзобогатий з Луцька запечатав усі церкви в Луцьку за те, що попи не заплатили у свій час данини, а по його смерті його невістка, що жила з ним, «с церкви соборной взяла крест золотой, роботи вельми коштовное с камнем, которий стоял тысячу злотих, виняла камень великий дорогой из образу пречистое и до Канадска продати отослала, которого шацовано 600 таляров», а син його вивіз ще й збіжжя, всю худобу, порозганяв монахів, келії спалив на поташ.

Цілком зрозуміло, що такі відносини в церкві поглибили й без того широку вже прірву між нижчим та вищим духовенством, поневолювали просте духовенство, забите й так уже правом патронату та орендами церковних приходів в руках євреїв чи інших підприємців. З другого боку, вони остаточно підкопали авторитет церкви серед населення так з упривілейованих, як і неупривілейованих станів, та дали почин до поширення в Україні, з одного боку, реформаторських течій і ересей, а з другого боку, підготували ґрунт до об'єднання православної церкви з католицькою.

З реформаторського руху того часу в першу чергу слід згадати про протестантство, що зайшло в Україну через Польщу із Заходу. Протестантство — це була течія не так серед пригнічених станів, як серед шляхти. Шляхта здавна заздрим оком дивилася на те, як ростуть маєтності церковних магнатів, на їхні доходи з церковних посад, і, не вдовольняючись одним правом патронату, бажала ще приборати ці маєтності до своїх рук. Гасло секуляризації церковних маєтків, що оголосила його деяка частина земельної аристократії, йде поруч зі складанням громад лютеранських, кальвінських та гусистких серед міського та шляхетського населення. В зв'язку з цим реформаторським рухом і з'являються в Україні такі видання, як Псалтир протестанта Фіолі, друкований 1491 року в Кракові, писання лютеранина Франца Скорини на початку XVI ст., що дали «Біблію руську к наученню людем посполитим своєму прироченому руському язичу к науце всего доброго», Пересопницьке євангеліє 1556 р., писання Симона Будного та інших, що писано їх «простою, посполитою» мовою.

Правда, той рух протестантський не розвинувся в нас до таких розмірів, як, наприклад, в Польщі чи в Литві, але все таки мусів бути дуже значний, коли про нього згадує князь Курбський, мовлячи, «множество православних дворян охотно кинулися в пространный і широкий путь, сиріч в пропасть ереси лютерскія и других сект». Особливо ширилося протестантство на Волині та на Поділлі, але йому швидко конкуренцію зробив занесний з Московщини сектантський рух «жидовствующих» (жидовинників), поширений головним чином серед міщанства, що крім заперечування догмів християнської церкви про трійцю та божество Христа не визнавав ще й даного суспільного укладу з його державою, податками,

з станами, й виступав проти війни. Це була найлівіша течія сектанства, що її проповідував Косий, Гнат; завдяки своєму радикалізмові, вона не знайшла собі прихильників серед шляхти, зате, серед міщан на Волині та на Поліссі мала досить багато послідовників в XVI стол. Тоді ж в Україні, головним чином, серед шляхти, впливова була і дуже поширена ще одна секта: соціалізм або аріяństwo, що витиснуло згодом інші секти та існувало до половини XVI ст., н.ходячи собі багато прихильників і серед козацької знаті. Секта ця зайшла в Україну в половині XVI ст. з Польщі, мала багато своїх громад на Київщині, на Поділлі, де головою секти був подільський воєвода Іван Синіуський. Проповідувала вона, що Христос не був Богом, а людиною, що сам Бог — це абстрактна одвічна сила — логос, відкидала обрядові формальності, ієрархію та взагалі ставала на раціоналістичний ґрунт, подібно до секти «жидоствующих».

Ті реформатські та сектантські рухи, що були наслідком, з одного боку, підупаду церковного авторитету та деморалізації духовенства, а з другого, — свідчили про змагання шляхти не тільки емансипуватися від впливів духовенства, як це було в Польщі, а радше, щоб ним заволодіти, не мали в нас придатного ґрунту до свого розвитку і швидко зникли, не дійшовши, як слід, до широких мас населення. Церковна реформація зі своїм знаменитим гаслом: «чия влада, того й віра», що довела до великих громадянських заколотів у XV та XVI ст. в Чехії, Англії та Німеччині, була, як сказано вже, боротьбою земельної світської знаті за емансипацію з-під впливу церкви, боротьбою за секуляризацію церковних маєтків на користь феодальній знаті. Така сама була вона і в Польщі, де в 1605 р. довела навіть до громадянської війни шляхти з церквою та її фанатиком-опікуном, королем Жигмонтом, до війни, що зветься рокошем. В Україні, проте, справа не так емансипації шляхти з-під впливу церкви, як радше підлеглість церкви шляхті, була давно вже вирішена; через те шляхті в Україні й не доводилося піднімати цього питання з насильством та так гостро, як це було в Польщі. Вона, — ця українська шляхта, й не відіграла тому ніякої ролі в рокоші, а хоч і взяла спочатку в ньому участь, то швидко ставала на бік королівської партії, якщо не відходила зовсім від боротьби. Її реформатські рухи, її гасло «чия влада, того віра» були радше охороною вже існуючого ладу, ніж змагання до його

го зміни, були радше відповіддю на змагання церковних православних феодалів стати в державі поруч з панами, емансипувати церкву з-під існуючої вже залежності від панів, ніж змаганням виробити собі цю підлеглість церкві. От через що й реформатський рух не мав в Україні ґрунту для свого поширення і швидко припинився в умовах нового руху, нової ідеології клясової боротьби, що більш відповідала реальній сучасній дійсності. Цим новим рухом і була боротьба за й проти унії, боротьба, що розвинулася наприкінці XVI ст. і тягнулася аж до козацької революції в XVII ст. в східній та мало не до кінця XVIII ст. в західній Україні.

Берестейська Унія.

Зародження католицизму в Україні є таке давнє, як давні були зв'язки України з католицьким Заходом. Але доки Царгород стояв ще міцно на ногах і Київ залежав від його ринку, католицизмові було важко переходити на українські землі. Картина змінилася, коли Царгород почав занепадати, а зв'язки із Заходом в XV ст. зробилися жвавіші, тоді й разом з тим почали падати його значення і впливи, а вкупі з ними і зверхність та значення його патріархів. В Галичині це наступило вже раніше, після приєднання її до Польщі в XIV ст., на інших землях України трохи пізніше, тобто аж після того, як Царгород забрали турки в 1453р. Правда, вже в 1385 р. після хрещення Литви на католицьку віру, жменька покатоличеного боярства в Литві здобула деякі окремі маєткові привілеї, та на українських землях значення православ'я було ще в силі. Православне боярство цілком не було усліджене в порівнянні з католицьким, не зважаючи на згадану постанову 1385 року. Ми знаємо, що ще в 1563 та 1608 рр. королівські грамоти підкреслюють в Україні рівність панів, шляхти і бояр грецької віри з католиками, не зважаючи на те, що в містах католики мали вже цілковиту перевагу над православним міщанством.

Похід католицизму на українські землі набрав свого головного значення перш за все в боротьбі шляхти з українськими містами, і тут він, приносив з собою політичне услідження православних перед католиками. Серед шляхти релігійні різниці не мали такого значення ніколи, і похід католицизму та польонізації грав у неї більше культурну, ніж по-

літичну ролю. Як такий, він був результатом напливу західної, романської культури, що йшла на українські землі разом з розвитком грошового господарства і витискувала східно-візантійську культуру з її натуральним господарством та феодальним укладом. Тісні торговельні зв'язки з Заходом давали широку дорогу тому походові, примушували українську шляхту засвоювати собі західну культуру, щоб зрівнятися знанням, звичаями та чемністю з польськими панами. Заснування єзуїтських шкіл, у другій половині XVI ст., в західній Україні й було відповіддю на цю нагальну потребу української шляхти, що бажала виховати себе і своїх дітей в латинських школах, на західній політурі. Реформатський рух XVI століття в Україні був також по часті одним з проявів тієї західної течії культурної, що залишила свій глибокий слід і на православних школах та навіть спричинилася, в XVI ст., до досить гострої боротьби серед самих православних, тобто між візантійським старовірством, консервативним та аскетичним, і раціоналістичним культурницьким напрямком Заходу. Представником того впертого старовірства був знаменитий проповідник Іван з Вишні, непримиренний ворог не тільки тодішньої деморалізації духовенства та клясової експлуатації боярства, а ще й усякого західнього новаторства в науці, у звичаях, у вірі, що в них вбачав він джерело тієї експлуатації й тієї деморалізації. Але хоч як погрожував і проклинав новаторство наш старовірний аскет-моралізатор, школи проймалися новаторством і, виростаючи серед реформатського руху, як гриби після дощу, ставали розсадниками латинської культури, хоча і вбрану в православну форму «схизматиків», як звали єзуїти прихильників грецької віри. Першим опікцем такої нової школи стає Острог 1580-тих років, де заснував її той кн. Острозький, якого загально вважають за палкого оборонця православ'я, який власне був індиферентом в релігійному питанні з деяким нахилом в бік реформації.

Очевидно, серед таких умов не могла вдержатися при своєму давньому значенні православна віра. До її занепаду спричинилися ще інші, хатні, сказати б, обставини, а саме внутрішні та економічні, як і політичні відносини серед самого духовенства, що не менш рішуче вплинули на вирішення релігійного питання в Україні. Ми вже сказали, що грошове господарство розділило духовенство на два ворожі один одному табори: церковних феодалів, об'єднаних інтересами ек-

сплуатації з шляхтою, і нижче духовенство, що на своїх плечах також несло частину тягару тієї експлуатації однаково, як на селі, так і в місті, що й робило його спільником однієї недолі з хлопами та міщанами.

І саме те вище духовенство, ганяючись за маєтками та доходами, і почало відчувати потребу рівняти себе з упривілейованим католицьким духовенством, що після короткого реформатського руху знову стало правою рукою шляхетської влади в Польщі. Для нього не було іншого виходу, як не було іншого виходу і для української шляхти, що склала Люблинську Унію. З одного боку, латинські попи не хотіли з ним рівнятися, свідомі своєї культурної та соціальної переваги, як не хотіла й не могла навіть рівнятися з ним гербова шляхта, з другого боку, для них мало велике значення мати права та привілеї латинського духовенства в польському сеймі. З одного боку, ненавиділо його нижче духовенство, ненавиділо його, головним чином, міщанство за його братання зі шляхтою, за його спільний з нею похід на міську торгівлю, з другого боку, не було для нього ніякого авторитету, що міг би захищати його чи перед влізливими братчиками, які втручалися у церковне господарство, чи перед латинським попівством, що зневажало і прозивало його схизматиками. Одинюка підпора православної церкви — Царгород, упав ще в 1453 р., і голова та оборонець української церкви, царгородський патріярх, сам став тепер жити з її милостині, сам став прошаком ласкавого хліба з України, — а тому, що єпископи не поспішали висилати данину патріярхові, не зважаючи на його прохання та погрози, патріярхи самі приїздили за десятинами, і, не одержуючи їх, напускали церковні братства на владик, доручали їм деякі контрольні функції; це ще гірше дратувало єпископів, які, як казав львівський владика Балабан, «й чортіві готові були б запродатися, щоб тільки звільнитися від проклятих братчиків».

А треба знати, що церковні братства, розвинувшись під час реформатського руху в Україні, були найзавзятішими ворогами єпископського свавільства; не маючи сили боротися з шляхтою, виливали всю свою ненависть на єпископів, які напосідалися на них, посилали до Царгороду скаргу за скаргою до патріярха, просили усунути «скверників та блудників», — очевидно надарма. Бо що ж міг зробити патріярх, який й сам собі не міг допомогти?

Це й поглиблювало прірву між суспільністю та її влади-ками ще більше, а ті, щоб позбутися «шевців та сідельників», і пішли на унію з Римом та з ксьондзами в Польщі, щоб таким чином знайти собі оборону проти власних «вірних». Перейти зовсім на латинську віру за прикладом шляхти православні єпископи не могли, бо це привело б до цілковитого розриву з закам'янілими у православ'ї громадами; зоставався єдиний шлях — унія з Римом, що запевнювала непорушність грецького обряду, а тим самим не дратувала ока й вуха латинською новиною побожним масам, що для них форма, обряд важливіші від змісту — і вага релігії полягає не так в догмах, як саме в зовнішнім ритуалі.

Питання про унію не було нове в Україні. Про неї говорили в Україні завжди, коли було вищому духовенству скрутно. Так ще за Данила велися розмови з Римом, щоб за його допомогою оборонитися від татар та татарських людей. У 1396 р. вів у Римі переговори митрополит Цамблук; за унію голосував на Флорентійському Соборі, 1439 р., митрополит Ісидор, коли малося на меті унією врятувати Царгород від турків; Ісидор, дістав тоді навіть титул кардинала. Проте, боротьба князів-феодалів проти Литви на якийсь час припинила була справу з унією. Вперше реформаційний рух підняв питання про унію знову в 1560-тих роках, коли пропагувати унію в Україні і в Польщі почав відомий латинський проповідник Петро Скарга. Схилятися до неї починає тепер навіть кн. Острозький у своєму листі до Потія 1593 р. А тут ще лихо, — патріярх Єремія, прибувши в Україну, зробив цілий заколот, скидаючи з посад немилих братчикам єпископів. Становище церковних православних феодалів було дуже скрутне, воно вже й так погіршало ще з приводу реформації, що загрожувала підлеглистю самих церковних достойників шляхетському можновладству; тепер почали відорджуватися ще й церковні братства. Рятуватися від цієї загрози, головним чином, від церковних братств, можна було тільки через унію з католицькою партією в Польщі, з королем, з католицькою церквою, з її агентами — єзуїтами.

Тепер питання про унію в Україні стало ще актуальніше. Підняв його відомий вже нам львівський владика Балабан ще в 1590 р. Завдяки йому того ж самого року відбувся навіть з'їзд єпископів у Бересті, де складено було декларацію про

унію. Її підписали Терлецький з Луцька, Пельчицький з Пинська та Збируйський з Холма. Згодом до них пристав Потій з Володимира та київський митрополит Рогоза. У 1595 р. в Бересті відбувся новий з'їзд єпископів, і на цьому з'їзді було виготовлено остаточно акт унії православної церкви з католицькою. Православна церква переходила під зверхність римського папи, приймала догми римської церкви про походження св. духа, але залишала собі давній східний обряд. Акт цей затвердив король і папа ще того самого року, а в 1596 р., нарешті, унію було урочисто оголошено на церковному соборі у Бересті.

Так мало довершитися нове, ідеологічне об'єднання українських земель з польськими. Але воно далеко було від свого повного здійснення. Заходи церковних феодалів біля унії викликали відразу ж рішучу опозицію до неї з боку нижчого духовенства, а головним чином з боку міщан, та навіть і з боку деяких князів, як от обох братів Острозьких з прислужною їм деякою волинською шляхтою. Нижче духовенство та міщанство вбачали в унії з римською церквою новий похід земельної знаті на себе, на свої вже й так вкорочені права, бо унія віддавала їх тепер ще в підлеглість церковним феодалам — єпископам. А тих декілька князів, що, спираючися на православну віру, випросили собі були на Люблинським сеймі все таки деякі застереження для своєї давньої феодальної влади, тепер, хоч і байдужі до православної віри — недаром кн. К. Острозького прилучали до реформатської ереси — з приходом унії бачили остаточно нищення їхніх давніх феодальних впливів та їхнього давнього феодального значення. Недаром кн. Острозький погрожував навіть, що підніме всю волинську шляхту проти унії. Була проти унії й деяка шляхта, що в неї унія відібрала повне хазяйнування над церквами, — віддавала ті церкви під охорону єзуїтам та папі. Вся та опозиція збиралася навіть на окремий церковний собор, знов таки в Бересті. одночасно з уніяньським собором, перетягнула погрозами на свій бік львівського та перемиського єпископів, що повірили в дійсність тих погроз, і на тому самому соборі прокляла уніянів, як прокляли й уніянти «схизматиків».

З боку міщан та нижчого духовенства опозиція проти унії була дійсно бойова. Виявила вона це не тільки в гострій полеміці з уніянтами та єзуїтами в письмі, а ще й активними

виступами, наприклад, коли міщани вбили уніятського єпископа Кунцевича у Вітебську, 1623 р. Не така була вона з боку магнатів-протекторів православ'я. Тут була вона здебільшого тільки голою демонстрацією і скінчилася якщо не покатоличенням тих самих магнатів, то, бодай, тим, що вони байдуже ставилися до питання віри, взагалі, коли це питання перестало мати для них будьяку вагу в нових соціально-політичних умовах, коли, нарешті як це побачимо далі, їм самим довелося боронитися від своїх співвизнавців, захищати від них цілість своїх маєтків та непорушність свого права на експлуатацію. Якщо ж тепер, на православнім соборі в Бересті, та ще й після нього через якийсь час, вони виступили проти унії, то робили це не тому, що дорога їм була «руська віра», а тому, що ця руська віра дала їм можливість безконтрольно панувати над церквою у своїх маєтках. Унія почасти касувала цю можливість, вони й через те ставили опір унії спершу, але коли опинилися проти своїх одновірців, то або перейшли на католицизм і стали найзавзятішими ворогами православних, як наприклад, кн. Вишневецький, або й коли залишилися при давній «руській вірі», то вважали за зайве виступати на захист «схизматиків», які почали їм робити стільки прикростей козацькими заколотами. Це вже виявилось під час рокошу, ще до унії, коли українські православні пани, занепокоєні козацькими заколотами 1590-их років, не ті, що взагалі не взяли участі в громадянській війні проти єзуїтсько-королівської партії на боці польських протестантів, а ще й ті, що були навіть на боці рокошан, зрадили їх і перейшли, з брацлавським воєводою Збаразьким, до королівської партії.

Таким чином, боротьба проти унії була фактично справою одного міщанства та нижчого духовенства, доки згодом на допомогу православ'ю не прийшло козацтво зі своїм економічним та соціальним ладом, прикритим релігійними гаслами. Але наразі ця боротьба виявилася здебільшого жвавим церковним рухом братств проти уніятських владик та єзуїтських колегій, виявилася в жвавій полемічній літературі за і проти унії. Церковним братствам з їхніми братськими школами, з їхнім консерватизмом впертого міщанства й довелося стояти в центрі тієї боротьби, витримувати з важким напруженням наступ уніятської ієрархії на них, що вкупі з єзуїтами старалася за всяку ціну знищити цю останню твердиню православ'я з її школами, з її полемістами. Найбільше

славилися в цій боротьбі львівське ставропігіяльне братство та острозьке братство з їхніми гарно поставленими школами, дедалі на перше місце висовується молоде київське братство, виховане під боком у козацтва, з своєю вищою школою, згодом Могилянською академією.

Завдяки релігійній полеміці вкупі з поширенням друкарської штуки літературна творчість того часу дуже оживилася. Вся система братської школи поставлена в дусі виховання гарних апологетів православ'я, вся література того часу обертається головним чином біля питання унії. З кращих протиуніятських творів того часу слід згадати такі, як «Апокрізіс» Філарета-Бронського, що його написав він на замовлення кн. К. Острозького, в 1598 р. у відповідь на книжку П. Скарги про Берестейський собор; він спирався на історичні, політичні та теологічні висновки, на принцип шляхетського демократизму; писання Івана Вишенського, що були згрунтовані на ідеології нижчого духовенства та широких народніх мас, повні їдкої критики церковного можновладства взагалі; голосний, врешті, анонімний трактат з міщанських львівських братських кіл «Пересторога» та «Тренос» Мелетія Смогрицького. З уніятських творів треба згадати писання Потія, перш за все його «Антикрізіс», що мало бути відповіддю на «Апокрізіс».

Характерним для тодішньої літературної творчості є не тільки її полемічний зміст, а й нова книжна мова, що виробилася в цій полеміці в якусь сумішку з староцерковної, народньої та білоруської мов, дуже прикрашену полонізмами. Вона й панувала в українськiм письменстві до XVIII ст. з більшими та меншими змінами, доки остаточно не відступила місце народній мові.

От такі то були умови тієї цікавої доби в історії клясової боротьби в Україні, що в ній клясові змагання вперше вперлися руками й ногами в релігійну форму. Вони нагадують трохи релігійну боротьбу на заході Європи, нагадують чеську та німецьку реформацію. Ця релігійна форма й прикривала клясові змагання на східніх землях України до половини XVII ст., а на західних майже до кінця XVIII ст. А тепер погляньмо, як розвивалася ця боротьба, як з релігійної ступнево переходила на політичну плятформу, і що до того переходу спричинилося.

2. КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

СУПЕРЕЧНОСТІ ШЛЯХЕТСЬКОГО УКЛАДУ

Натуральне господарство в умовах товарої продукції.

Однобічний розвиток товарового виробництва в Польщі та в Україні зокрема, що прискіпили його політичні умови XVI стол., вже наприкінці XVI ст. являв собою дивну суперечність. З одного боку, панував грошовий фетишизм, широко розсівшись по містах та на фільварковому господарстві, з його вивізною торгівлею, а з другого, — цілковите замкнення цілих околиць в натуральному способі розподілу, цілковите відрізання міста від участі в широких товарообміні краю. З одного боку — широкий грошовий оборот, продукція на продаж, на ринок, а з другого, — відсутність накопичування грошового капіталу, відсутність торговельного росту, купецького капіталу, відсутність широкого внутрішнього ринку. З одного боку, гарячка добути у всякий спосіб з сільського господарства грошовий капітал, з другого, — щораз більше споживання його, витрачання здобутих засобів на розкішне життя, коротко, знищення набутого капіталу.

Та суперечність грошового господарства в Україні, що ледве чи знайде для себе порівняння в господарських системах Заходу, що таки глибоко відрізнялася від тодішніх економічних відносин сусідньої Московщини, — та суперечність, як кажемо, була неминучим наслідком тих економічних та соціальних умов, що склалися в Україні на протязі XVI ст., — була природою шляхетської диктатури в Польщі взагалі. Шляхетська диктатура з її фільварковим господарством вросла на вигідній торговій кон'юктурі XVI ст.; раз дійшовши до економічної і соціальної перемоги над іншими станами, вона вже провадила свою політику до кінця. Виснажуючи громадянські соки на своє існування, забиваючи міського конкурента до решти, вона перетворювалася таким чином на паразита, що висмоктював економічний організм краю, і зі свого боку не давала йому нічого, крім нових вимог і данин, що експлуатувала продукційні сили краю до решти, а не спричинялася до дальшого їхнього розвитку. Отакі то були риси тієї чудацької шляхетської економіки, що замкнула село в нату-

ральному способі розподілу та дала голих паразитів суспільства. Все те глибоко коренилося у фільварковій господарській системі в Польщі та Україні, в умовах однобічного крайового виробництва, що тепер ішло скорше до регресу, ніж до господарського прогресу, на який вступила Україна в кінці XV та на початку XVI ст.

Ознакою цього регресу був хоч би занепад внутрішньої торгівлі, внутрішнього товарообороту. Економічна політика давнього феодала, що перейшов тільки на грошовий рахунок, мала тенденцію, з природи самого вже свого існування, обставити себе як найвигіднішими умовами для вивозу своїх продуктів і привозу для себе потрібних товарів з-за кордону. Через те вона, супроти щораз більших фінансових потреб на армію, двір та урядовців, старалася поставити справу так, щоб митна система та всякі торговельні оплати й побори, що ними головним чином держава покривала ті потреби, не обтяжували, однак, їхніх власних доходів, того ж таки феодала, а виключно купецьку торгівлю та міське виробництво. До того вона далі зробила із внутрішньої митної системи ще й джерело власного доходу. Це саме й було основною причиною занепаду внутрішньої торгівлі, що почала вже душитися в дикій митній системі, у відсутності ширшого ринку для себе.

Але ми бачимо ще й інші ознаки занепаду господарства тих часів; це були: високий ріст цін на продукти, загальна знижка грошового курсу та утяжлива регламентація товарообміну.

Знижка грошового курсу сталася від того, що в XVI ст. в Європі взагалі знизилися ціни на дорогий метал завдяки припливу його з Америки. До цієї загальної причини приєдналися ще свої, специфічно місцеві умови. В Польщі не було заборонено вживати чужоземної монети у внутрішньому обороті, тому поруч з польською монетою ходила й чужоземна. Вона то і взялася витискати гіршу від себе польську монету, що її бив усякий, фальшуючи лігатуру, як це ми бачили на прикладі єпископа Терлецького. Це мало дуже важливі наслідки: поперше, гроші взагалі втрачували свій недавно набутий фетишизм і ставали звичайним товаром, що його скупували та продавали не по його формальній вартості, а залежно від попиту та його ціни, як звичайного дорогого металу; подруге, польська монета — золотий польський почав пада-

ти у своїй ціні та втрачати попит на себе: так, наприклад, золотий угорський, що мав у XV ст. однакову формальну і фактичну вартість з польським золотим, вже в 1545 р. продався за 50, в 1601 р. за 70, в 1616 р. за 120, в 1625 р. за 160, у 1635 р. за 180 золотих польських.

Відповідно до цього зменшення грошової вартості, а ще й завдяки велічезному утрудненню внутрішньої торгівлі через важку митну систему і шляхетські оплати, росли ціни на продукти нечувано швидко. Автор економічного трактату, в 1641 р., дає нам цікаву таблицю цього зросту цін на протязі півстоліття: в 1580 р. камінь перцю продавався за 300 злотих, камінь цукру за 180 зл., гривну срібла так само за 180 зл., чверть пшениці за 16 зл., чверть вівса за 45 зл., гарнець вина за 45 зл., в 1640 р. ціни на продукти виросли майже на 300 %, і названі продукти продавалися вже: перець за 1000 зл., цукор і срібло за 600 зл., пшеницю за 54,5 зл., овес за 16,5 зл., вино за 150 злотих.

Шляхта не бачила, що до такого піднесення цін приводить власна господарська система, а нарікала на недоброчесність та змови купців і ремісників. Щоб причинити цю дорожнечу, вона в 1630 р. береться сеймовими постановами встановляти примусові «прейскуранти», тобто назначувати ціни на товари й такси згори, загрожуючи тюрмою продавцям, що важилися продавати дорожче. Це ще більш, як пише згаданий автор, підігнало ціни вгору, бо, «скоро тільки почали ухвалювати такси на речі й товарі, люди купецького стану, за зневагу купецького стану, за зневагу публічного права і явну непослушність, почали усталювати свої товари, продавати їх потайки тільки знайомим і повірникам, по цінах, яких хотіли, а іншим, хто того потребував, продавати не хотіли».

Підупад міської торгівлі гальмував ще більше розвиток ремесла, припиняв таким чином взагалі розвиток товарного господарства, і широкі маси, замість того, щоб розвивати далі ринковий спосіб розподілу товарів, поверталися мимохіть до натурального способу розподілу, замикалися в тісних рамках місцевого обороту. До того ще й місто відрізувалося зовсім від взаємн з селом, що задовольняло тепер свої господарські потреби або шляхом обопільного обміну на місці між самими селянами, або на тісному місцевому ринку — в корчмі, у свого орендаря, шляхетського заступника, що торгував, як не купленими саморобними товарами для пана, то

продуктами його фільваркових ремісників. Корчма з орендарем замкнула село навколо свого фільварку, приневолила його жити давнім натуральним способом обміну, обходячись без міста. А шляхтич радів з того замкнення села, бо через орендаря збирав всі лишки продукції у селян для себе і гнав її своїми прикажчиками-шафарами на продаж до Гданська, набиваючи кишені закордонними талярами.

Але дехто думав би, що шляхтич, сконцентрувавши у своїх руках все економічне життя, бодай на своїм фільварку підтримував зріст торговельного капіталу, що не мав уже собі ґрунту в місті. Цього, проте, не було. Шляхтич, що задумив зріст грошового капіталу в місті, ставився до нього взагалі з погордою, забороняючи купцювати шляхті. Своєю торгівлю з заходом він розумів уже не як засіб для збирання грошового капіталу, а як засіб, найвигідніше влаштувати своє життя, якнайбільше бити в очі своїми розкошами, хоч й не мав на це потрібних коштів. Він хоч і складав умови на доставу збіжжя на Захід, але вважав, що самому особисто торгувати — це не шляхетське діло, — особисто самому бути купцем вважав за пониження свого стану, своєї гідности, але на купецькі бариші був ласий, коли вони йшли в його кишені за його продукти або за продукти його підданців; продавав їх, звичайно не сам — на це не погоджувався шляхетський гонор, — а його орендар та шафар. І тому то, з одного боку, вся його продукція, все його господарське підприємство було скероване виключно на те, щоб здобути найбільше товару на продаж, а з другого, — це було підприємство не торговельне, бо весь його зиск, всі його бариші призначається тільки на саме споживання.

Звідси й розвивався екстенсивний, грабїжницький характер шляхетського господарювання, з його нищенням лісів, з припиненням росту продукційних сил. Потреби почали рости швидше, ніж можливість їх задовольнити з власного підприємства, а її шукають не в інтенсивнішому господарюванні, тільки в збільшенні данин з підданих та панщини, в дикім висмоктуванні селян орендарем на селі за допомогою його корчми з горілкою, шукають не лише у всяких здирствах з міського виробництва, головним чином, з міської торгівлі митами та нечуваними оплатами, а ще й торгу церковними посадами, в збиранні собі доходів з церковних треб, в накладанні тяжкої данини за виконання релігійних обрядів, у здаванні в

оренду церков, монастирів, у спекуляції церковними відпустами. Шляхетське господарство весь час не тільки не збільшувало свого основного капіталу, а в такий спосіб нищило його, вбивало всі соки його росту та раз-по-раз тяжче налягало на суспільство ростом своїх потреб, паразитським висмоктанням того суспільства, де та як попало.

Загострення класових відносин.

Найбільше давався взнаки той шляхетський паразитизм селянству. До волочної реформи селянство ще сяк так держалося; але після того, як було її переведено в життя, — це закінчилося на східніх землях на початку XVII ст., — після остаточного розвалення дворищних господарств, якщо вони місцями вдержалися, селянство було віддане цілком уже на поталу шляхті. Дроблення селянських ґрунтів, обезземелювання селян, зріст панщини та чиншів — все це разом лилося, як вода з відра, на голову дрібного хлібороба, підривало його господарство, зменшувало його прибутковість, а самого хлібороба віддавало на ласку й неласку пана-діди́ча.

Дроблення селянських ґрунтів уже в другій половині XVI ст. набувало в Галичині та Холмщині жахливих розмірів, а далі воно перекинулося на схід, на Волинь, Поділля, Чернігівщину, Пинщину. Наприклад, на Холмщині в 1589 р. поруч 2,825 ланових господарств було 2,669 безземельних, малоземельних, що мали не більше, як чверть лану, а в Белзщині поруч 2,375 ланових було 2,837 малоземельних; в Городельщині 1578 р. поруч 185 ланових було 483 самих загородників. Як швидко йшла загибель дрібного сільського господарства, про те свідчить величезний зріст «кмірників», тобто таких, що не мали своєї хати, та «загородників і халупників», що мали тільки своє житло. Наприклад, на Белзщині уже в 1569 р. на 4,938 малоземельних тільки 2,222 мали бодай таку сяку рілля, 2,716 й того не мали, були тільки халупниками й комірниками, а з них тільки 248 мали свою худобу. Інші й того не мали. У XVII ст. цей процес пролетаризації села не тільки щода́лі ріс на західніх землях України, а й швидко поширювався на схід, спричиняючи велику селянську нужду.

Не в однім, проте, дробленні селянських ґрунтів та обезземелюванні їхніх господарств було все лихо. В парі з ними йшов зріст панщини, зріст чиншів і данин. Наприклад, у Лу-

цькому повіті в 1582 р. «дають з половини лану 6 гр., 8 пудів вівса, двоє курей та роблять що день, с чим скажуть». У Володимирському повіті дають з пів лану 24 гр., 3 пуди вівса, мають три дні робити зимою, а чотири літом та ще ходять з підводами, коли треба. Там таки у 1606 р. при 12 гр. з половини лану та різних відбутках роблять чотири дні на тиждень кіннями, а пішо 5 днів, крім того дають 5 толок та підводи. В Луцькому повіті в 1630 р. крім різних відбутків, ходять з фірами, «противко недели до торгов околичних на подводу», та й «в неділю не порожнюють», роблять щодня конем, окрім того ще один день пішо. Навіть на Подніпров'ї, що після свого запустіння в кінці XV ст. почало в XVII ст. знову заселяватися, де ще не завінчалася фільваркова система, росла панщина, на очах, не зважаючи на відсутність твердої влади на тих неспокійних теренах. Наприклад, у Любечі, за Дніпром, 1616 р. заведено поруч грошових чиншів та натуральної данини дводенну панщину на тиждень. У південній Житомирщині поруч з обжинками, обкосами та толоками на панській страві, селяни ще роблять два дні на тиждень панщину. На Переяславщині сиділи селяни ще на волі, тобто без панщини, але її державець кн. Вишневецький і так експлуатував селян немилосердно, «вибіраючи неслихання податки пінежние, бидлячие, медов накидане, горилки и селитры».

Селянство корчилося в лабетах у панщини, але й містам не було легше під диктатурою шляхти, при загальному занепаді торгівлі, коли завмирало ремесло, принижувався міщанський стан, що для нього видавалися навіть заборони носити дорогий одяг. Про приватні міста й говорити вже не доводиться, бо в них міщанство небагато різнилося від холопів, придавлене всякими оплатами, а інколи ще й панщиною, придушене нерівною конкуренцією євреїв, панських орендарів: ми вже чули, як розпоряджався такий пан в місті Олиці ще в XVI ст. А автономні міста? В них автономія була тільки фікцією. На ділі панувала всевладна жменька торговців - багатирів, магнатських поплечників, що виросла під крилом у воевод та старост і під їхньою охороною експлуатувала міське населення, панувала інколи просто й сама шляхта, що скуповувала для себе вигідні міські прибуткові посади війтів. Ця жменька міських патрициїв вкупі з шляхтичем-війтом, що держав на посадах своїх завушників, рядила в містах безконтрольно, забирала собі міські прибутки, міські гру-

нти й торгувала дозволами на міські підприємства, обкладала податками незаможне міщанство. Ми вже бачили картину такого господарювання в м. Львові, де одна сім'я Шольца орудувала, як хотіла, усім містом цілі десяти років. І це було у Львові, найбільшому та найвпливовішому місті тодішньої України. Що ж могло діятися по менших містах, більш залежних від магнатів? Це надзвичайно загострювало й без того напружені відносини серед міщанства та ослаблювало й економічний та політичний опір їхній боротьбі проти шляхти.

До таких відносин до боротьби міст проти шляхти приєднується й висувається на чоло ще й боротьба, антагонізм самих міщан між собою. Рядове міщанство — посольство даремно пробує захищати свої автономні права, даремно пише супліку за суплікою до короля й до сейму на зловживання міської олігархії, старост та їхніх завушників, бо що могли вдіяти ті супліки в умовах шляхетської диктатури, в умовах розкладу самої міської організації? До загострення клясово-антагонізму серед міщанства стала ще й расова та релігійна боротьба. По містах ще в XVI ст. почало знову осідати багато євреїв. Шляхта-панство радо приймала їх до своїх маєтків, до своїх міст і робила ще заходи, здобути дозвіл осідати євреям в містах з магдебурзьким правом, бо євреї — права рука шляхтича, щоб продати за кордоном збіжжя, торгувати в панській корчмі, зробити конкуренцію міщанам та баришем набити панські кишені. Євреї розколювали єдиний протишляхетський фронт між окремими привілеями їхнім громадянам, забирали у свої руки міські підприємства, одне за одним, та підкопували цехову організацію, користуючись охороною шляхти, що в сеймі добувала їм усіякі пільги перед міщанами. Ось як скаржаться львівські міщани за свої кривди від шляхетських орендарів та завушників: «Вже ані купець не може вести своєї торгівлі, ані ремісник свого ремесла, ані фірман фірманки, все через того злого і невірного єврейського народу, що так немилосердно і злобно опанував місто, що вже й нема кінця його пакостям. За євреями всі дома, всі торгівлі, всі підприємства, євреї міські і підміські не платять ані шосу, ані інших поборів і податків, не ходять і не посилають на сторожу до валів і шанців під час тривоги, ніякої оборони місту не чинять, а про те мають дві тисячі разів більші доходи з торгівлі». В дійсності, сеймові постанови забороняли євреям в Польщі продавати деякі підприємства,

але на українських землях шляхта не зважала на постанови і скрізь допускала євреїв на власну руку, бо саме через них вона й мала свої барищі, бо саме вони були в її руках, завдяки своїй скритності й витривалості, головним засобом висмоктування з громадянства його соків. Шляхетське господарство не можна було тоді собі уявити без єврея, що ставав правою рукою пана, вів його торгівлю, орендував в нього підприємства, був його скарбником і довіреним. Завдяки тому й зверталася ненависть селян та міщан в першу чергу на орендарів євреїв, бо в них вони вбачали корінь усього зла, не розуміючи того, що нещасне це населення, до якого з погордою ставилися всі, — не менше й його пан, — було тільки невільним знаряддям у руках шляхетської експлуатації.

Поруч з цією клясовою ворожнечою, що надзвичайно загострила клясовий антагонізм, була ще й релігійна. В Польщі взагалі панувала релігійна толерантність, але коли в XVI ст. розгорнув свою діяльність у ній вигнаний з Заходу орден єзуїтів, коли в Україні настала унія, тоді розгорнулося на українських землях переслідування православних, головним чином по містах, де православні мали ще свою останню твердиню в церковних братствах. На селі шляхтич, хоча покатоличений, був опікуном православної церкви, бо вона складала в його бюджеті важливу рубрику доходу з торгівлі посадами, з оренди церков та монастирів, з оплат за релігійні обряди. Супроти католицької церкви, як державної, він на це в таких розмірах не міг зважуватися, зате, над сільським схизматиком, що для нього не було ніякого захисту, він робив такі експерименти, скільки й коли хотів, запрягаючи навіть попа до панщини. Тому й не дивно, що навіть покатоличена шляхта так побивається за православну церкву в себе на селі, будує православні храми, монастирі, дбає про православні свята та відпущі: все це був капітал, вложений на гарні відсотки.

Не те бачимо в містах, головним чином, королівських. Умови їхнього життя вимагали від шляхти окремої тактики в боротьбі з впертим міщанством. Самого протегування з боку єврейського населення, що за його допомогою шляхтич влазив до міської управи, було ще не досить. Ще треба було розбити її католицизмом, перетягаючи на свій бік міську знать, упривілювуючи католицьке міщанство перед православним. Унія не давала для цього потрібних засобів: та-

кою гострою зброєю, як католицька віра, вона ніколи не стала в руках шляхтича. Навпаки, вона могла захищати міста від нього самого. Унія була тільки виходом для церковної ієрархії, щоб рятуватися від міських братств, була містком для зрівняння церковних князів, православної церковної знаті зі знаттю католицької державної церкви в Польщі. Для шляхтича вона, проте, була здебільшого байдужим питанням, він і поставився до неї легковажно. Для нього мало значення латинство, що рівняло його з польськими панами, що розбивало солідарність міських братств. Отже ставши, здебільшого, сам латинником, шляхтич і протегував у місті латинників, — закладав єзуїтські школи, застерігав латинникам уряди, додаючи до того інколи ще й вимогу шляхетства, забороняв православним ремесло, торгівлю, забороняв навіть відправляти прилюдно релігійні обряди. В Галичині таке переслідування православних міщан йшло повним ходом уже в XVI ст. У Львові в 1525 р. міщанам грецької віри заборонено було навіть бути в цехах, ремісницьких корпораціях, шинкувати та продавати матерію в місті, купувати будинки. Такі заборони було поширено й на інші міста, їх пробували були завести у XVII ст. і на Подніпров'ї, щоб і там остаточно розвалити опір міста за допомогою євреїв і єзуїтської пропаганди віддати їх виключно під вплив шляхти та магнатів.

Тому й не дивно, що у всіх заколотах в Україні XVII ст. так голосно і вперто залунало з міста «бий католиків і жидів», — гасло це й підхопила селянська стихія у своїй помсті шляхетським паразитам. Релігійна та расова боротьба XVII та XVIII ст, що дехто вважає її за боротьбу націй, однієї проти другої, боротьбу за автономію придушеної нації, й розвивалася під цим кличем, і весь її зміст має корінь перш за все в соціальній та економічній боротьбі різних клас однієї й тієї самої нації, — оскільки можна було говорити тоді про націю, — різних груп одного й того самого суспільства, які в своїй змаганні прикривалися показними, що вражали в ті часи людність, різними гаслами. Ті лозунги мали свою реальну основу в расових та національно - релігійних різницях остільки, оскільки єврейське населення дійсно було значущим фактором в руках шляхти, оскільки латинство, як занесений чужий культурний елемент, було тісно зв'язане з світоглядом здебільше покатоличеної шляхти в Україні. Але, крім того, це все було у своєму цілому тільки ширмою, що

за нею лежав більш реальний зміст, аніж релігійна та расова різниця, — той зміст, що корінився в економічній та соціальній структурі тодішнього суспільства.

Колонізація Подніпров'я.

Характеристика клясових суперечок, що ми їх зараз бачили, торкається взагалі земель України, де грошове господарство виродилося так дивно, але на східніх українських землях справа була ще гірше заплутана. Тут були свої ще окремі умови: вони ще більше загострювали суперечки клясової боротьби, надавали нею їм іншого напрямку та виливали їх у трохи інші форми, ніж на західніх землях України. Ці умови були, проте, тісно зв'язані з відносинами на західніх землях і почасти були наслідком тих відносин, що в остаточнім своїм вигляді дали початок великій козацькій революції XVII ст. Не вияснивши цих умов та не з'ясувавши собі повної картини тодішніх економічно-соціальних відносин, через поповнення їх ще й місцевими відносинами на Подніпров'ї в XVI та XVII ст., не можна було б нам зрозуміти усього процесу тих велетенських заколотів XVII ст., що довели до знищення на Подніпров'ї шляхетського господарства, до встановлення товарового виробництва з його поміщицько-кріпацьким укладом.

Подніпров'я, що економічно до кінця XV ст. не відставало від західніх земель, не зважаючи на те, що було окраїною в державі, у 1480-тих роках почало раптом знову підупадати, робитися пустою. Долішне Подніпров'я й так було з давніх давен заселене рідко через безпосереднє сусідство кочовиків. Тепер на кінці XV ст. почало раптом пустіти й залюднене середнє Подніпров'я. Що спричинилося цьому? Татарська орда, що до цього часу сиділа над Волгою та Доном, розкололася на дві групи: одна зосталася на Волзі під назвою Золотої орди, друга осілася в Криму, піддавши себе під зверхність турків, що в 1453 р. забрали Царгород. Кримська орда, через великий попит у турків на невільників, почала тепер рік-річно набігати на українські землі за ясирем-полоном. Почалися ці набіги — татарське лихоліття — вже в 1482 р.; якраз тоді кримські татари розгромили всю Київщину, пограбували доценту й самий Київ, далі почали набігати на Поділля, Волинь, Чернігівщину, словом, на східні українські землі.

Татарські набіги й примусили подніпровське населення, якщо не кинути зовсім своїх осель, то, принайменше, групуватися біля окремих міст та замків, де можна б було під час нападу знайти якийнебудь захист. Ті напади, захоплюючи щороку тисячі невільників, головним чином хлопців і дівчат, у полонясир, — дівчат у турецькі гареми, а хлопців на турецькі галери - кораблі, — дуже далися в знаки тамошній людності; тому й не дивно, що вони залишили такі глибокі свої сліди в невільницьких народніх піснях з тих часів. Набіги то й спричинилися до запустіння Подніпров'я в кінці XV ст., та ступнева знову колонізація його в половині XVI ст. й дала привід деяким ученим, наприклад, Соболевському та іншим, говорити, що, мовляв, до татарського лихоліття на Подніпров'ї жило великоруське плем'я, що тоді пішло звідси на північ, а на його місце осіла українська еміграція з Галичини та Волині. Безпідставність цієї теорії, що в 1880 р. наробила стільки шуму, ґрунтовно довели Антонович, Молчановський, Дашкевич, Грушевський, подібно до того, як у 60-тих роках Костомаров, що заперечував подібну теорію Погодіна.

Відлив цей, проте, був недовгий. Польський, чи точніше сказати, литовський уряд припинив його своїми заходами, на охорону своїх границь від татарських спустошень. Татари йшли в Україну не тільки самі, а й з намови московського володаря, що заздрим оком поглядав на економічний зріст сусідньої литовсько-польської держави. Ці заходи литовського уряду до того, щоб припинити еміграцію, бачимо зараз після знищення Києва, коли литовський уряд зігнав зі всіх боків біля 40 тисяч війська й 20 тисяч робітників, як каже один з пізніших записів, щоб відновити київський замок. Ці заходи видно ще із численних тоді надавань урядом спустілих земель, на Подніпров'ї, українській шляхті з Волині, Поділля, Підляшшя в «отчини та вислуги». Надання цих пустирів, що не знали тепер пана, було зв'язане з виконанням старостинського або якогось іншого уряду на окраїнах, ці державці повинні дбати про стан оборонних замків та сильної в них залоги, про організацію того, що залишилося ще, населення у військово-службову верству. Такі староства існували в Києві, де було разом з тим і воевідство всього Подніпров'я, в Каневі, Черкасах, Білій Церкві, Винниці, Хельнику, Умані, Брацлаві, Житомирі тощо. Серед прізвищ тих, що обіймали ці посади, бачимо такі, як кн. Острозькі, Вишневецькі, Лянц-

коронські, Рожинські, Заславські, Пронські, Потоцькі, Калиновські, Конецпольські, Синявські, Замоїські та інші, що випрошували собі в короля ті східні посади для приватної експлуатації. Ці заходи з боку уряду, не тільки припинили вплив населення на захід, а створили умови для нового припливу населення назад на спустілі через пів століття землі, не зважаючи на тяжкі умовини життя в пристеповій смузі, а то й в самому степу.

А життя на східніх окраїнах було справді дуже небезпечне. Щоразу загрожували татари, і кожної весни вони розпускали свої загони по східній Україні. Доводилося населенню в одній руці держати меч а й рушницю, а в другій плуга, виставляти постійну сторожу, постійно бути напоготові. Проте, знайшлися смільчаки, що не кидали своїх осель, що зіставалися на місцях, не зважаючи на постійну загрозу попасти в кращому випадку в ясир, коли не загинути в боях. Чим далі на Подніпров'я починає приходити все більше людей з усіх усюдів, головним чином з західніх земель України; вони осідають біля старостинських замків, закладають нові оселі, городці, примітивно укріплені, та якимось господарюють на тих перешде опустілих землях.

Що ж гнало емігрантів із заходу на схід, що вабило тих смільчаків ризикувати своїм життям на степах?

У пристеповій смузі та й у степах споконвіку перебувало багато втікачів, що шукали собі здобичі на волі або байдикували. Так у XII ст. на долішнім Подніпров'ї бачили ми вже степових бродників, у XIII ст. на долішнім Подністров'ї зустрічаємо галицьких вигнанців, і ті, і другі робили всяке ремесло, ловили рибу, звірів, здобували мед, сіль, торгували ними з заселеними окраїнами, міняючи все те на хліб. Коли ж у XV ст. почало пустіти і середнє Подніпров'я, переходити до степу, багато на рибу, звірів, бджіл, степове добувничитво та степовий промисел стало ще більше, приваблюючи сюди ще й охочих на «луплення» купецьких московських та татарських валок, — татарських чабанів, що випасали отари овець, підстерігали татарські загони, що весною прокрадалися через степи на захід до заселених околиць, щоб набрати ясиру.

Шукали здобичі не тільки дрібні степові ватаги з своїми отаманами, не цураються її й королівські старости з своїми слугами, лакомляться на неї мешканці з пристепових засе-

лених околиць, з «волости», так селяни, міщани як і пани-шляхта. Під весну збираються цілі ватаги селян, міщан і шляхти на такий похід. Промисливши в степу, пограбувавши купців, татар, вони вертаються осінню до волости з багатою добиччю. Такі «степові виправи» давали великі прибутки, тому їй подобалися дуже старостам та пограничному панству. На степу почалася безконечна партизанська війна, повна бурхливої романтики, грабівництва, що прикривалася перед панським урядом потребою охорони окраїн від татар. Ось як у 1540-вих роках виправдувався подільський староста Претвич, коли польський уряд, бажаючи зав'язати торговельні взаємини Польщі з турками, почав забороняти степове добичництво: «Воевода белзький, побачивши, що тих людей (татар), що ходять малими ватагами та забирають людей, не може він підстергти та ще й погромити тут, на королівській землі, а шкода і спустошення через те велике всій Україні діється, — удався до гетьмана великого, просячи науки в тій справі, — чи можна за ними гонитися в степи, де вони ховаються в сусідстві турецьких замків, і пан гетьман наказав гонитися за ними, як можна далеко і бити їх, де тільки Бог дасть. І так воевода белзький став пильнувати і гонити татар, а за ним і ми, королівські слуги: кн. Пронський, теперішній воевода київський, кн. Корецький, кн. Вишневецький, кн. староста володимирський». А те «гонення» татар мусіло бути дуже дохідне, коли той самий Претвич хвалиться, скільки то татар він узяв в полон, а також скільки забрав худоби, золота, товарів тощо. До того воно не обмежувалося одним гоненням, а було ще з грабунком мирних купецьких валок, як це, наприклад, сталося в 1545 р., коли пограбовано було величезну валку турецького купця Хаджі - Велі, що їхав до Москви, забрано в нього товарів на 862 тисячі турецьких грошей.

Оце то дозвільля їй держало населення серед безлюддя й манило до себе сусідів з волости та нових емігрантів з заходу, з півночі, манило селян, що втікали від панщини, манило міщан, що не могли погодитися на шляхетські порядки та шукали волі, щоб вільно виконувати свою роботу, манило панів і магнатів своїм легким доходом та авантюризмом. Одних гнала сюди жадоба до пригод та легкої наживи, інших виганяла з домівки нужда та шляхетська неволя. Середнє Подніпров'я швидко вкривається хуторами, селами, містечками; їхні мешканці не тільки живуть одними виправами в

степ, вони починають і господарювати на волі, сіяти збіжжя, заводити худобу, заводити всякі промисли на своїх господарствах, головним чином, гнати горілку, варити мед, торгувати напоями, до яких ласі були степовики, заводити млини, щоб постачати борошно добичникам, ставити корчми, щоб у них торгувати всячиною, здобутою на дозвіллі, добувати селітру на порох, шити одяг, купувати шаблі, робити списи, сідла, рушниці, коротко — все те, що для воєнщини було потрібне. Життя знову закипіло на Подніпров'ї зі своїм напіврільницьким та торговельним характером. Згодом, коли вже стало жити в степах безпечніше, коли на західніх землях запанувало грошове господарство, що виганяло панів шукати нових земель, ще дужче почали сунути з заходу на Подніпров'я пани, щоб закладати тут свої промисли та фільварки, заводити господарство на випрошених у короля та старост пустках, коли не вистачало вже землі на заході, коли не було вже там куди поширити свого хижацького господарства, бо всі землі було вже поміряно й зайнято, а на сході було землі, скільки хочеш. Ці емігранти-пани, так із західньої України, як із Польщі займали незаселені пустки, закликали до них охочих людей, далі колонізували ними степ, беручи собі за те спершу чинші за «уходи» в степ, за промисел, за господарювання на землі, а далі заводячи вже й панщину. Польський уряд охоче роздавав ті пустки панам-емігрантам, а ще охотніше роздавали їх королівські старости; з тієї панської колонізації й виростали щораз нові панські маєтки, вкривалися людністю старостинські магнатські безмежні простори, даючи почин магнатським лятифундіям. Головним чином набиралися сили маєтки старост і королівських урядовців, що, обіймаючи на Подніпров'ї всякі посади, в першу чергу діставали від уряду право на займанщину, на пустки. Так, наприклад, кн. Вишневецький дістав, а потім колонізував панами, міщанами та селянами величезні простори «пустині над Сулою», територію, більшу від Галичини; величезні простори привласнили собі та колонізували в Брацлавщині — Потоцькі, Яловицькі, Замоїські, Конецьпольські; на Уманщині — Потоцькі, Каліновські; на Київщині — Острозькі, Рожинські, Корецькі, Заславські та багато інших. Так на очах росла знову колонізація Подніпров'я, поширялась волость, з'являлися села, містечка, панські маєтки, дрібні й великі, а з тим усім

разом наростали й тут, на вільнім степу, клясові антагонізми, клясова боротьба.

Зародження козацтва.

Степове та пограничне добичництво взагалі виступає в історії під назвою козакування. Козак — слово турецького походження — означає, з одного боку, людину взагалі неосілу, щось подібне до лезних литовських і польських гультяїв, з другого боку, людину, однаково, хто вона така, чи «прибиш», чи міщанин, чи пан, чи селянин, що шукає в степу здобичі партизанщиною. Тому козаками спершу є всі такі поселенці на схід від Бару, однаково, як безпритульні степовики, так і такі магнати, як воевода Немирович та кн. Путятич з Києва, кн. Глинський та Дашкевич з Черкас, кн. Корецький з Житомира, кн. Сангушко з Брацлава, Тишкевич з Канева, Вишневецький з Поросся і Сули, відомий вже нам Претвич з Бару та багато ще інших героїв козацького дозвілля першої половини XV ст. Козацтво того часу — це ще не яканебудь суспільна верства, це тільки, так би сказати, професія жителів Подніпров'я та пристепової смуги на Волині й Поділлі, це козакування. Є степові пройдисвіти, є міщани канівські, черкаські, брацлавські, є старости зі своїми слугами, є селяни й шляхта з пристепової смуги, але козаків, як соціальної групи, ще немає, як справедливо зазначає це М. Грушевський. Вона почала складатися вперше тільки в другій половині XVI ст., як організація окремого військово-службового стану з окремими привілеями, тобто з імунітетом щодо інших станів, козацьким присудом, і ступнево йшла до свого початкового оформлення, що робило глибокий вилом в попередніх ставних відносинах на українських землях.

Зріст козаччини, як нової військово-службової верстви, в своїй основі мав такі головні умови, саме: з одного боку, зріст самого організаційного процесу в степовому здобичництві, а з другого — потребу старост взяти це загальне козакування, тобто «козацький хліб», як тоді говорилося, під свою контролю, а zarazом і оподаткувати його зарібковим податком; з одного боку, потребу ліквідувати свавільне здобичництво, свавільні «уходи» в степи, держати в «послушенстві» панських підданих, що стали їх заводити вже в половині XVI ст. на Подніпров'ї заходжі пани, а з другого — потребу мати все-

таки на східніх окраїнах постійну озброєну силу для охорони від татарських загонів, силу, якою при тодішньому шляхетсько-степовому укладі, могла бути тільки упривілейована група населення. Такою силою й мало бути козацтво, вилучене через своє економічне та соціальне становище з загальної маси тих, що козакували.

Степове здобичництво, що на Пониззю було професією у дрібних ватаг з їхніми отаманами, вже на початку XVI ст. виявляє тенденцію до об'єднання окремих цих ватаг в одну організовану бойову цілість. Консолідація цих груп росте серед степових небезпек одночасно з щораз сміливішими нападами на татар, з потребою охорони своїх промислів степових так від татар, як і від старостинської адміністрації, що вже почала простягати свою руку на Пониззю. Організація військова та промислова переплітаються тісно одна з одною і нерозривно, бо війна і промисел від початку самого козакування йшли одне з одним поруч. Сітка козацьких зимовиків на Пониззю зв'язується вузлами городців чи острогів, що об'єднуються в один центральний кіш, яким стала недоступна Січ на дніпрових островах. Січ заложив у половині XVI ст. відомий авантюрист кн. Вишневецький, прозваний Байдою. Виробляється дедалі на Пониззю складна організація з полками та сотнями, з основною ячейкою-десяткою, з виборними старшинами на чолі, з джурами й новичками, з спільними припасами — гарматою, зі спільницьким похідним способом життя, що дуже так нагадувало таборитську практику й звичаї, з якими познайомилися степовики ще в XV ст., коли Литва встряла в гуситські війни в Чехії, з військовим демократизмом, запозиченим у шляхетських вольностей, що являв собою, на зразок шляхетських сеймиків, практику самоурядування козацької ради, кола, поділеного на старшинське та загальне кола.

З другого боку, й самим старостам і шляхті, що брала в старост землі в посідацня, загальне козакування починало даватися взнаки. Правда, воно складало велику рубрику в їхніх доходах, від примусового оподаткування «козацького хліба», але разом з тим воно й перешкоджало розвитку їхніх господарських підприємств, виганяючи потрібні їм робочі руки на степові уходи. Крім того й фільваркове господарство, по подніпровських степах, що з припливом еміграції з заходу починало набирати сили, не могло задовольнитися вже зви-

чайною до цього часу найманою працею степових поселенців та їхніми толоками, воно починає вже то тут, то там, заводити «послушенство», тобто обов'язок поселенців давати данину від своїх промислів та ще й робити панщину. А тим часом ніхто не хотів бути послухним і втікав далі на Низ або повставав проти старост, як трапилося це, наприклад, 1536 р. з канівцями та черкасцями, що збунтувалися проти старости Тишкевича та його «новин» або в 1541 р. на Побужжі, де «всі земні міщане брацлавські і винницькіє звязнівшися напротивку старости свого кн. Семена Пронського, поймавши старшого землянина Сулиму втопили, вряника кн. Пронського вон вигнали і замок в свою моц взяли». Не зважаючи, проте, на опір населення, старости намагаються все таки взяти у свої руки, приборкати козакування, взяти його в шори, тим більше, що Польщі було дуже потрібно урегулювати степову партизанщину, бо своєю анархією вона перешкоджувала нав'язанні торговельних стосунків з Туреччиною. Зліквідувати партизанщину цілком було неможливо, раз через те, що не було на те сили, а подруге, не можна було відкривати східні граніці татарським загонам, тому шляхта повела політику розшарування партизанів, що козакували, щоб упривілеюванням однієї групи, зробити її засобом до повернення в підданство другої, неуприілейованої, а разом з тим мати готовий кулак і проти татар.

Серед таких умов ми в другій половині XVI ст. бачимо перші серйозні спроби з боку уряду завести козацький реєстр; у 1568 — 1572 рр. це й було зроблено. Козаків з Низу покликано вернутися до волості і стати на королівську службу. Тих, що вернулися, записали в реєстр, наділили козацьким присудом, а крім того, обіцяли давати постійну платню за службу. Козацький присуд звільняв тепер вписаних у реєстр від юрисдикції старост та від податків із своїх промислів, судити їх мав окремий козацький суддя, що мав безпосередньо підлягати королеві, власне, великому гетьманові. Цю постанову про козацький реєстр і присуд було змінено ординацією сейму 1590 р. так, що над записаними в реєстр козаками було поставлено окремого гетьмана з двома комісарами, козацький корпус поділено на три полки, кожен козак мав діставати: кінний по 36 злотих, а піший по 20 золотих на рік. З козацького корпусу частину було вивезено на Низ до Кременчука і наказано було їй пильнувати, щоб на Низу не

скупчувалися ватаги свавільників, а частину розташовано по пограничних містах, щоб вона слідувала за втікачами з волости на Низ, переймала та карала їх; крім того, вона мала пильнувати, щоб з Низу не заходили до волості свавільники купувати зброю, порох, чи міняти за хліб награбоване добро. Разом з тим стверджено було козакам їхні вольності від всяких податків, їхнє право на козацький присуд, а їхніх отаманів було наділено маєтностями, наприклад, Косинському дано було грамоту на волость Ракитну на Пороссі, Чарновицькому — на волость Бориспіль за Дніпром, іншим по городищу та по селищу.

Рівночасно майже з козацькою ординацією було видано в 1588 р. закон, що ним остаточно на Подніпров'ї було визнано право власності на землю тільки за панами-шляхтою, якщо вони володіли нею увесь час на підставі держання чи просто як займанщиною; разом з тим переведено було кадастр — списано вільні землі, де не було пана, та порозділювано їх по часті поміж старостами та їхніми завушниками — шляхтою на власність. Почасті залишено, як державну власність — королівщину, під управлінням старост та їхніх помічників. З розділом земель мало перейти й їхнє населення, міське та сільське й хуторянське, у підданство, так до панів землевласників, як і до панів державців на королівщинах. Цим кадастром поділено було остаточно населення Подніпров'я крім міста Києва, на землевласників — шляхту, на посполитих — міщан та селян, які мали сидіти на панській та королівській землі на правах посідача — панського підданого та на козаків, що повинні були нести військову службу, мали за це тільки платню і харчі від старост, а не мали права володіти землею. Тільки їхня старшина одержала шляхом особистої винагороди деякі маєтки на правах держання. Але взагалі козацтво не то, що не мало права мати свою власну землю у волості, а йому взагалі було заборонено «леж» і «приставств» у волості, тобто право стояти у волості та самовільно брати з населення харчі для себе. Воно мало право тільки на деякі степові промисли та привілеї не платити за них податків.

Таким чином, при кінці XVI ст. на українських землях оформилася вже досить виразно ще одна упривілейована не то верства військово-службова, не то верстова група, не то шляхта, не то багаті селяни чи міщани. Це була нова категорія упривілеювання, не шляхетська, а військово-службова,

що не мала таких прав, як гербова шляхта, і не належала до тяглого населення, не платила податків та не була панськими підданими. Це була категорія людей без виразно ще означеного клясового та станового характеру, категорія, що до неї входили зарівно цпяхтичі та стенові пройдисвіти, знатні міщани й багаті сели ни, що до неї входили православні й католики, українці й поляки, росіяни й німці, — взагалі всі, що тепер завдяки своїй льяоляности до старост та уряду, завдяки своєму значенні серед загальної маси тих, що козакували, виділилася в окрему упривілейовану військово службову групу. Вся інша козацька братія, менш значна, не попала в ресстр, не мала права козацького присуду, а мала повернутися в підданство до своїх панів, в послушенство і, під загрозою кари на горло, покинути своє дотеперішне козакування.

Ординацію було легко написати, але важко виконати. Невписані в козацький ресстр ніяк не хотіли вертатись до волостей та ставати послушними, не хотіли йти в послушенство і міщани та підсусідки з волостей, тобто вільні дотелер поселяни біля панських замків та мастків: тільки невеличка частина з них стала підданими, а більшість або безперестанку бунтувалася, або тікала далі в степ, на Низ, не зважаючи на сторожу реєстровців, що й самі не квапилися сповняти свою службу, не одержуючи від уряду обіцяної платні та харчів. І хоча панам з великими зусиллями вдавалося іноді завести населення все таки у своє підданство, як це ми бачили, проте, велика частина населення по волостях завжди виривалася з того підданства, не визнавала старостинського суду, не платила податків, не робила панщини. Вона козачилася, піддаючи себе під присуд козацьких старшин, що й самі почали ворогувати з старостами за невыплачену платню, козачилася через великі маси щораз нових втікачів із західніх земель, що втікали від однієї панщини й на Подніпров'ї знаходили другу. Козачилися цілі міста і волості; а якщо панам і вдавалося іноді приневолити їх до послушенства, то їхні жителі кидали свої оселі й мандрували з хвилею втікачів, що котилися із заходу далі на південь, на Запоріжжя, де промишляли на волі, організуючи себе в козацькі ватаги, пили горілку, варили мед, здобували селітру, ремісникували, ловили рибу, полювали на звірів та грабували татар, набігаючи на їхні оселі та міста в Криму.

Таким чином до загальних суперечностей шляхетського господарства на українських землях приєдналися ще подніпровські відносини з шляхетським своїм безсиллям та козацькою анархією. Подніпров'я стало тепер киплячим казаном, в нього вливалися всі опозиційні елементи шляхетської диктатури західніх земель, що в XVII ст. хмарою тікали на схід. В цьому казані й витворювалася та гартувалася серед загального ферменту, революційна сила нової економічної та соціальної групи, що за допомогою революційної стихії подніпряньського міщанства й селянства повалила на Подніпров'ї магнатську диктатуру, з її напів ще феодальним укладом та натуральним господарством, і довела до кінця дворянську революцію, що почалася була в XVI ст., але припинилася на половині свого шляху, довела до кінця еволюцію товарового господарства.

КОЗАЦЬКО - СЕЛЯНСЬКІ ЗАКОЛОТИ

Початки заколотів.

Досі ми досліджували загальні та окремі ознаки еволюції соціальних відносин в Україні, відносин, що в своїй основі переходили від старого феодального способу продукції в рамках натурального сусподарства до нового способу продукції з грошовим господарством фільварку на чолі, від простої боярської експлуатації данню з селян і міщан та холопською працею до складнішого визискування через покріпачення сільського виробника з його господарством через оподаткування міського виробника податками, обтяження митами, регламентаціями та врешті через присвоювання собі додаткової вартости шляхом орендування торговельних привілеїв і монополій. Ми бачили, що в загальних рисах фільваркового господарства в Україні, були ще й окремі місцеві умови та відносини, що являли вже собою два господарсько й соціально неоднакові типи, східний наддніпрянський та західний наддністрянський й побузький: перший з кволим фільварковим господарством магнатських лятифундій, з степовим промислом, не цілком ще покріпаченим сільським господарством, що відбивалося від панів, з невпорядкованими соціально-політичними відносинами, з окремою молодією верствою, що вперто здобувала собі права «лицарського» удрівілейованого стану, з колонізаційним процесом магнатів старост, — другий, з упорядкованою шляхетською диктатурою, з розвинутою панщиною та фільварковим господарством, з масовою еміграцією на схід. Якщо в західній Україні село зовсім замкнулося було біля свого фільварку, відірвавшись від міського ринку, то в східній Україні завдяки загальному козакуванню не було такої різниці між селом і містом, бо міст з автономним самоурядуванням, крім Києва, на Подніпров'ї не було, а ті, що впорядкували в процесі колонізації, мало чим різнилися від сіл-хуторів і разом з ними були в підданстві у королівських старост, чи то на правах держави, чи вотчини. Завдяки загальному козакуванню селянство вкуті з міщанством, однаково промишляючи в степових уходах, ремісничувало, вело постійно обмін з низовиками продуктами степових промислів та награваним добром, однаково з ним сіяло пшеницю, молотило зерно на мукі або гнало горілку з жита.

Тепер дослідимо, як серед цих загальних і спеціальних, неоднакових господарських та соціальних умов в обох частинах України повставала різного напрямку, неоднакової сили й темпу реакція населення проти шляхетської диктатури, проти системи фільваркового господарства.

В західній Україні, а найперше в Галичині, ще в кінці XV ст. зародження фільваркового господарства призвело серед населення до значних заколотів. Похід шляхтича з його орендарською торгівлею на міста, з його панщиною на села викликав там у 1498 р. бунт, що в історії зветься повстанням Мухи. Про нього ми маємо мало вісток: підняли його, як здається, наддністрянські рибалки через те, що їм забороняли самовільно торгувати рибою з Волощиною; звідси розлився бунт по Галичині, доходючи до Львова, підіймаючи на ноги селянство й міщан з менших міст та містечок, підіймаючи дрібних землевласників — колишніх бояр, що не добилися шляхетських прав та нарівні з холопами відбували панщину. На жаль, не маємо докладніших відомостей про це повстання, що з перервами тягнулося аж до 1509 рр., коли криваво було його здушено, але на підставі тих скупих вісток, можемо, проте, сказати, що заколот був дуже грізний, коли на його мобілізувала шляхта всі свої сили. Після повстання Мухи ми не знаємо про інші заколоти на західних землях. Бували тільки місцеві непорозуміння, що тягнуться через XVI й початок XVII ст. і вибухають то тут то там. Так, наприклад, у Львівській королівщині були непорозуміння в 1530 рр. з приводу тяжкої панщини; такі ж непорозуміння трапились в 1570 рр. в Сянічині, де сам король мусів брати участь у суперечках між селянами та старостою, та в Перемищині, де переводили службових селян на панщину. Були грізні заворушення селян в Галичині і на Побужжі в часи козаччини в 1594 р., що повторилися ще дужче в другому десятиріччі XVII ст. за часів гетьманування Сагайдачного. Але це були випадкові заворушення зв'язані з наддніпрянськими рухами; плянових масових протестів проти походу фільваркової експлуатації там взагалі не знаходимо, як не знаходимо і власної ініціативи серед населення реагувати на шляхетську самоволю; і хоч постійно з початку XVI ст. селяни та міщани масами тікали на схід, в степи, але заколотів не викликали там безпосередньо, ані реформи, зв'язані з Люблинською унією, ані, врешті, введення церковної унії, крім самих тільки письмових зма-

гань православного духовенства та міщанства з католиками. Інертність та знесилля цілком опанували міста, не зважаючи на загострені відносини, а через те, й селянський стихійний рух, не маючи ані провідників до бунтів, не маючи в себе ініціативи до заколотів, припинявся.

Не те було в східній Україні. Тут проти походу панщини з волоковою реформою не тільки відразу повставало населення, як це ми бачили на вінницькій чи черкаській пригоді, але і в дальшому своєму розвитку панщина ніяк не могла пристосуватися до тутешніх відносин, стати на твердий ґрунт. І хоч магнатам вдавалося подекуди навіть на степовім Задніпров'ї завести місцями панщину, але вона ще не була тут загальним правилом, і більшість населення все таки козакувала, не хотіла платити податків від своїх промислів, не погоджувалася відробляти панщину та й не хотіла взагалі користися владі королівських урядовців. Влада шляхетського та магнатського режиму ніяк не могла тут, на Подніпров'ї, стати твердо, і весь час висіла в повітрі, готова кожної хвилині полетіти в прірву. Спричинилася до того якраз та постійна партизанщина, що озброїла всіх однаково і однаково зробила однак духами — а їх нелегко було шляхті приборкати, — спричинялася та козаччина, що влізла клином між магнатські заходи покріпачити Подніпров'я на своїх фільварках.

Козаччина від самого свого початку була вже запереченням магнатської диктатури і, виділяючи із себе окрему військово-службову верству, не могла навіть і тоді ніяк налагодити своїх відносин до шляхти, хоч по закону й мала служити цій магнатській диктатурі, охороняючи її безпечність на східних границях. Бо коли в одному разі вона протиставила магнатським заходам до опанування Подніпров'я своє домагання повної волі для свого господарства, волі для усяких промислів та права самоурядування, — то в другому, вона згодом уже змагається за свою економічну та соціально - політичну рівновартість з магнатами, а тим самим стає до економічної й соціально-політичної конкуренції з ними, а на це, звичайно, магнати ніяк не погоджувалися. Вони й не могли погоджуватися. Раз, та конкуренція не тільки звільнила саме реєстрове козацтво з-під її контролю та ще й виривала з лабетів панщини посполитих, обіцяючи їм козацький суд, козацький промисел. Через те козаччина від початку свого існування й була вихідною точкою заколотів, що почалися зараз же після

визнання упривілейованого козацького «лицарського стану». Через те козацтво і взяло в свої руки ініціативу революційного руху, ставши на чолі революційної стихії.

Коли придивимося до перших заколотів на Подніпров'ї, що підняла реєстрова козаччина вже в 1592 та 1595 рр., то побачимо, що в ній, як здається, немає ще ніякого ані політичної, ані економічної програми, є тільки, немов, звичайні собі розрахунки козацьких старшин з магнатами східної України; але нібито ці приватні рахунки, мовляв, дрібні групові домагання, були тісно та безпосередньо зв'язані з економічними суперечностями наддніпрянського населення, суперечностями, що були наслідком реформи 1588 та 1590 рр. І хоч ми не бачимо ще в них ніякого гасла, що нагадувало б хоч економічно-соціально або хоч релігійну програму, то ці, на око тільки чисто приватні, інтереси покривджених землевласників — козацьких старшин були зародками клясової програми нової верстви, вони тягнули з собою до бунту козацтво, що було обурене не виплатою платні, старостинськими причепками до козацьких промислів, нарешті жадне було до грабівницької реквізиції, об'єднували його з незадоволеними або панщиною, або «неслиханими податками і чиншами великими» посполитими, що їх ударила реформа 1588 р. із своїм кадастром, із своєю гарячкою шляхетської наживи.

Перше козацько-селянське повстання 1592 р. підняв запорожець Криштоф Косинський, козацький гетьман, до того ще й польський шляхтич, проти православного кн. Острозького. Косинський хотів помститися на православному магнаті за те, що кн. Острозький намірився приєднати до свого білоцерківського ключа надану Косинському від короля землю на Пороссі. Козаки були обурені знову тим, що старости не виплачують їм платні, не дають хліба та ще й забирають їхні землі, обкладають їхні сім'ї на волості податками, забороняють промисли. Через те козаки, з Косинським на чолі, не тільки пограбили тепер білоцерківські маєтності кн. Острозького, а ще й погуляли з реквізиціями на Київщині, Брацлавщині та на Волині, перетягуючи на свій бік посполитих, «підбиваючи їх на послушення своє». Повстання припинилося тільки тоді, коли загинув Косинський та коли разом з тим посол німецького імператора, Лясота, став намовляти козаків помагати німцям воювати проти турків, обіцяючи за те велику платню та наділяючи їх корогвами, тобто визнаючи їх за авто-

номну військову організацію. Козаки дійсно повернулися тоді на турків, напали на Очаків, спустошили Молдавію, але в 1595 р. знову кинулися на волость реквірувати хліб та коні.

Рік 1595 був грізніший ще ніж 1592-ий. З Низу рушили реєстровці з гетьманом Лободою на Поділля, на Київщину; на Брацлавщині піднявся знову Наливайко, слуга кн. Острозького, об'єднавши біля себе в першу чергу всю місцеву селянську та міщанську знать, що була боярського походження, не попала до гербової шляхти та служила тепер в шляхти-панів або господарювала на своїх землях та промислах, одмахуючися тепер щосили від кадастру та покріпачення нарівні з холопами. Лобода з «лицарством низовим» збирав силою невинлачену платню своїм «товаришам», реквірував припаси, накладав контрибуції, а Наливайко мстився в Брацлавщині на Калиновському, що вкоротив віку його батькові, наказував давати його покозаченим «свавільникам» — «стацію й комірне, та по селах набирав собі коней, також волів, яловиць цілі череди». Далі Наливайко рушив із своїми ватагами на Волинь, пограбував луцьких міщан, звідти пішов на Білорусь, де здобув Могилів, знову пограбував міщан, об'єднуючись скрізь з селянськими повстанцями проти панів. Цим походом він хотів примусити польський уряд визнати його за козацького гетьмана, вписати його товаришів до козацького реєстру, йому самому дати мастки між Бугом і Дністром, а за те обіцяв вірно служити Річпосполитій та приборкати українське свавілля.

Повстання реєстровців з Лободою та брацлавської знаті з Наливайком на чолі, що хотіла сама попасти до реєстру, через три роки скінчилося, і скінчилося нещасливо. Налякана шляхта кинулася мобілізувати свої сили, а це примусило обох ватажків об'єднатися, щоб боротися спільно. Але під Білою Церквою об'єднані повстанці зазнали страшної поразки від шляхетського гетьмана Жолкевського. З великими втратами подалися повстанці в Переяславщину. Під Лубнями наскочив на них знову Жолкевський. Замкнені з усіх боків, обтяжені величезним табором, жінками та дітьми, козаки, наливайківці й реєстровці почали сперечатися одні з очними, чи здаватися, чи ні; в суперечках наливайківці вбили Лободу, але реєстровці все таки віддали Наливайка в руки шляхті, що скарала його товаришів на горло, а його самого четвертувала у Варшаві. Козаки видали провідників і капітулювали, але це

не врятувало повстанців від шляхетської помсти. Козаків по здачі перерізано було майже поголовно, тільки незначна частина врятувалася тим, що втекла до Запоріжжя.

Характер перших заколотів.

Хід перших заколотів в Україні та взаємовідносини повстанських сил були дуже важливими показниками того напрямку класової боротьби, що в ньому вона розвинулася в Україні протягом XVII ст. Він свідчив, що в західній Україні є справді стихія революції, немає тільки для неї класового ініціатора, через те й сила її тільки осталася в потенції придушеної стихії. Через брак сильного міщанства не було там кому збудити і взяти ту стихію під свою керму, а через те й революційний рух на західних землях відразу припинювався, громадянство знову потонуло у своїй інерції, коли козацтво повернуло назад у степи. Не було й такої землевласницької класи, зв'язаної з міським капіталістом-торгівцем, щоб довести до кінця економічну боротьбу проти шляхти. Через те й західна Україна хоч ще не раз поривалася до повстання з нагоди козацьких заколотів на Подніпров'ї, все таки була засуджена на довговічне ще гниття в умовах напів-натурального фільваркового господарства. І хоч подніпровські заколоти не раз ще роздмухували цю приспану шляхетською диктатурою революційну стихію, але вона, не зважаючи на надзвичайно напружені відносини, з власної ініціативи здобувалася тільки на втечу до наддніпрянських степів.

Проте, хід перших козацько - селянських заколотів в Україні разом з тим доводив, що на Подніпров'ї росте ініціатор революції, а саме, нова соціальна знать — козацтво. Хоч вона ще в пелюшках, хоча ще напівсвідома, але вже, як бачимо з домагань козацьких ватажків в цих повстаннях, рішуче простягала руку до участі у владі за свою автономію, боролася за скасування шляхетської диктатури, — хоча б для себе, — за вільну займанщину землі, за вільну промислову та торговельну конкуренцію, коротко, за доведення революції грошового господарства до кінця. Цими ініціаторами революції були ті реєстрові й нерестрові козаки, що промишляли на Подніпров'ї, яким магнатська диктатура влазила в бік із своєю економічною монополією, з своїми «пінезями і чиншами великими», з орендами, що це так влучно схарактери-

зував пізніше козацький літописець Самовидець, описуючи причини революції 1648 р. Вони з самого початку не могли погодитися на виродження шляхетського господарства й домагалися нового простору для зросту продукційних сил, для ширшої волі підприємцеві. Це були дійсно представники майбутнього аграрного та торговельного капіталізму, що виростили на своїх дрібних господарствах-промислах в умовах найманої чи власної праці, що знали вже тоді ціну грошам.

Але тим часом ці виконавці майбутньої козацької революції, що фактично вилилася, як побачимо, в революцію дворянську, висовували на перше місце скромні домагання визнати за ними право козацького присуду та промислу, як це вчинили наливаївці, вчасно виконати сеймову постанову про платню та хліб козакам, не чіпати їхнього козацького промислу, як вимагали цього реєстровці. Домагання, здавалося, не дуже то політичні, революційні, але характерні своїм змістом, характерні саме тим, як було їх поставлено. Вони характерні одверто виявленими інтересами, характерні й першими ознаками елементів розшарення самих тих, що козакували, характерні розбіжністю інтересів різних груп повстанців, як це було між свавільниками з Брацлавщини та реєстровцями із Запоріжжя. Вони цікаві ще й тим, що тоді вже ця нова економічна знать, що мала свої маєтки у волостях, що промишляла таборовим способом життя на Пониззі та мала скрізь свої промисли, вміла використовувати революційну стихію селянських мас для своєї мети. Вона хоч і не кидала ще в маси гучні фрази, як це було потім, але вже тоді хитромудро використовувала їх, заманюючи сіру масу посполитих селян і міщан на своє послухенство лакомою принадою козацького присуду замість магнатського гніту.

І найвно було б шукати хоча в перших тих проявах козацького життя та козацьких заколотів того демократизму, що мав би тенденцію стати всенароднім; даремно було б тоді вже дошукуватися в козацтві такого одноцільного класового характеру, що прагнув би до визволення селян від гніту й нужди. Козацький демократизм, що його красномовно описує нам німецький посол Лясота, був демократизм самої козацької знаті, перейнятий живцем для запорізького лицарства від шляхетських звичаїв, був демократизм, що вже знав поділ на коло старших та коло черні, мав слуг-джурів та новичків і ганяв посполитих до свого послухенства. Орудували на коза-

цькій раді коли не старшини, то старі козаки, що не дуже то скидалися на патріярхів козацької родини, що вимагали жорстокої дисципліни під час походів, самі господарили придбаним добром, мали гармату та човни-чайки й на них пускалися на море, щоб грабувати татар і турків.

Ось як у 1628 р. один сучасник, Старовольський, описує цей славетний демократизм, славетну козацьку рівність: «Ранньою весною, скоро сніги починають сходити з степів, кожен охочий до воєнної слави, спорядивши човник і припаси, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набирає військо з тих приходців: здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відправляє домів, забравши привезені ними припаси. Прийнятих розділяє під владу десятників-отаманів: їх вони слухають, доки не зміниться їхнє становище. Гетьман вибирається споміж них і остається на уряді, доки фортуна служить; як він знає своє діло, то до смерті все підтверджується на своєму уряді полковниками, так, як полковники сотниками, а сотники отаманами. Не беруть в цій участі, так само, як в деяких інших нарадах, новички аж до трьох літ; за той час вони сповняють ролю слуг і коли що наброють, то носять від своїх отаманів тяжкі кари. Таких новичків отаман, окрім дев'яти старих вояків, має під собою тридцять, іноді й п'ятдесят і ними розпоряджається, як повний господар, особливо в битвах: коли хтось з них утече, то не сміє вернутися — скарали б його смертю; хіба десь вдома, як розійдуться на зиму, може їх переносити. На зиму гетьман, вертаючи домів, лишає на кожному острові по 500 людей стерегти місця і гармати та воєнний припас. Там в хижак з очерету, вкритих корою дерев, чекають вони повороту гетьмана і товаришів, і ті, що кілька літ зносили холод і голод для загального добра, зістаючися на сторожі, вважаються славінішими від інших. В таборі в них не може бути ніяка жінка, хіба візьмуть яку зі здобичею».

Станове та клясове розпарення степових поселенців видно було вже тоді, як на долоні. З одного боку, козацтво відмежовується різко від поспільства; навіть в часах повстання не хоче мати з ним нічого спільного, як це видно з письма Лободи до короля 1595 р., що в ньому він називає Наливайка «своєвільним чоловіком, що, забувши страх Божий і легковажачи все на світі, зібравши таких же своєвільних людей собі під мисль, чинив шкоди і збитки в короні польській». З

другого боку, те демократичне козацтво, дбаючи пильно про своє лицарське упривілеювання перед загальною масою посполитих, в собі самому також різко відмежовується від сірої маси лицарських новичків та джурів у окрему касту товаришів, господарів, що вміло експлуатують «голоту» для своїх особистих інтересів; товариші — це каста звичайного шляхетського походження, каста козацьких дуків-багатіїв, і для них рядове лицарство — це тільки робоча сила на їхніх промислах та виправах.

Лубенська катастрофа ще дужче виявила всі суперечності козацьких відносин. Там ми бачили, що наливайківські свавільники вбивають старших реєстровців з Запоріжжя, реєстровці знову видають Наливайка з прибічниками на кару Жолкевському. Після Лубенської катастрофи прірва та міжусобиці між однією й другою партією ще більше поглиблюється, коли стало на чергу питання, кого має сейм прийняти назад на службу Річпосполитій. Запорожці з Байбузом на чолі стають до збройних боїв проти наливайківців та їхнього ватажка Полоуса за те, хто з них має бути в реєстрі, чи «заслужене» вже запорізьке лицарство, чи «своєвільники з волости», що самі хотіли бути на королівському хлібі та відпокутувати свої наливайківські гріхи, всіма способами доводячи старостам свою певність. Щоб дати доказ на це, Полоус здобув навіть силою Січ, повбивав там багато «уцтивих шляхтичів, людей дійсно значних, позабирав і пограбував човни, казну, борошно», як потім скаржився перед панами Байбуз, та ще й просив старост допомогти йому вести рішучу війну проти запорожців.

Зріст козацтва.

Суперечки між обидвома партіями, низовцями й наливайківцями, що одні перед другими бажали придбати собі право козацького присуду, швидко, проте, притихли, коли Польща закликала одних і других на свою службу, потребуючи їхньої допомоги в молдавській війні. Баніцію, що наложено було на одних і других, знято ще в 1599 р., повернено одним і другим їхні маєтки, а своєвільників з волостей звільнено від юрисдикції старост і панів, як було зроблено це для реєстрових низовців. Припинилися трохи суперечки козаків з магнатами, бо ті дедалі більше втягалися в московську війну

під час московської смуги, дивилися крізь пальці на козацькі вибрики, на козакування цілих міст і сіл, щоб не дратувати подніпрянського населення, щоб набрати з нього найбільше війська, придбати собі московське царство. Вишневецькі та інші пани з України й Польщі висунули були в 1603 р. свого кандидата на московський престол і, випроваджаючи «царевича Дмитра» на цей престол, що був вільний після Івана Грозного, самі допомагали зростові козацьких ватаг, що множилися на очах. У 1604 р. під Новгородом-Сіверським в допомозі магнатам була вже 12.000 козацька армія, що виросла з подніпровських добровольців-охотників до легкої наживи в московській анархії. Під Тушином у таборі нового кандидата на московський престол, «Тушинського вора», як звали московські б'яри нового Лже-Дмитра, що його знову послали до Москви Вишневецький, Сапіга, Тишкевич та інші, козаків на послугах у Польщі під проводом Олевченка та Стороженка було до 40.000, а крім того щоразу прибували нові сили, що їх закликали українські магнати. Продовження московської кампанії 1611 — 1614 рр. допомагало дальшому зростові козацької сили, що самовільно грабує Московщину до 1615 р., заходячи до Архангельська, Олонця, Холмогор, об'єднуючися на власну руку то зі шведами, то з ватагами Лівського.

Козацтво «под заслоном і назвиском лицарства низового» росло в тих походах на очах, об'єднуючи в собі всі ласі до пограбування верстви населення на Подніпров'ї та Україні взагалі. Погранична козацька партизанщина виросла у величезну війну, хижу та грабівничу, як було скрізь тоді, створила незчисленні ватаги грабівників, що до скінчення ще війни проти Москви почали грабувати власне населення, однаково і шляху, і посполитих, збирати силоміць контрибуції на своє утримання. Мародерство стало даватися страшно в знаки населенні, бо були сплюндровані цілі околиці. Ось яку картину того мародерства дає нам багатий землевласник з Житомирщини в 1611 р., де господарював полковник Пашкевич з кількома тисячами молодців: «розмайте ся над подданими моїми без погамовання по поганську и по соломську явне паствило, жени и девки учтивие поданных моих квалтил, а маючи мало на тим, сще тие белие голови по пояс кошюли пообрезавши, пасучи лотровские свое очи, як бидло якое, награваяючися з них гнали по улици; и квалти не малия починил: по-

данних побил, помордовал, а никоторих позабиявши на смерть, не маем ведомости, где их тіла подівал».

Таке мародерство пройдисвітів, шляхетних і посполитих, дуже налякало магнатів. Сейм у 1613 р. вирішив скінчити війну за московський престол та припинити страшенну козацьку анархію в Україні, що не визнавала ані магнатської влади, ані якоїсь іншої, крім своїх виборних військових начальників. Але припинити анархію не було так легко, на це не вистачало сили в панів. Тим часом козацькі ватаги, пограбувавши доценту Москву протягом кількох літ, почали грабувати Крим та Малу Азію, збираючи до себе нові маси охотників, що з 1613 р. почали на козацьких чайках вже загрожувати самому Царгородові. Козацьке добичництво повернулося було знову на південь і грабувало вже не татарські улуси, а багаті міста Криму та Малої Азії. Наприклад, у 1617 р. при здобуванні одного тільки Синопу козаки набрали на 40 мільйонів усякого добра.

За козацькі напади Туреччина погрожувала Польщі війною. Приборкати козаків треба було за всяку ціну. Тому Жолкевський рушив з військом на Подніпров'я, де кінець кінцем примусив козацьких ватажків на чолі з гетьманом Конашевичем, прозваним Сагайдачним, скласти Ольшанську умову 1617 р. Умова ця заводила знову обмежений козацький реєстр, гарантуючи зареєстрованим козацький присуд та вільне обрання свого гетьмана. З реєстру Сагайдачний згодився виписати «ремесників, купців, шинкарів, вйгтів, різників, кравців та інших неприкаяних від себе відігнати, а також всіх новоприбуввших міщан, що в останніх роках, виломавшись з-під урядової юрисдикції до козацького війська пристали». Реєстровці мали спалити ще й свої човни та повернутися до пограничної смуги, до волостей, а решта козаків, що була виписана з реєстру, мала повертатися до панів у підданство.

Але виконати умову не довелося, бо Польщі знову захотілося посадити свого королевича Володислава в Москві, щоб поширити базу своєї збіжжевої фабрики на схід. В Москві тоді вже сидів свій цар, Михайло Романов. Довелося знову кликати войовниче населення Подніпров'я в похід. Сагайдачний вирушив з 20.000 охотниками на допомогу Владиславові й дійшов під саму Москву, але Польщі не пощастило, і вона мусіла таки погодитися з Москвою 1619 р., вдоволяючися загарбанням собі Смоленщини та всієї Сіверщини з Черніговим,

Стародубом, Путивлем. Магнати знову пробували приборкати козаків. Гетьман Жолкевський з невеликою силою шляхти зумів якось знову приневолити Сагайдачного та його козацьких ватажків скласти з Польщею нову Поставецьку умову 1619 р. Ця умова ще зменшила число реєстровців до кількох тисяч, оставляючи в реєстрі саму козацьку знать, забороняла реєстровцям перебувати на Низу та по приватних маєтках, а тільки на королівщинах, наказувала до решти знищити човни та припинити походи на турків. Але цієї умови козаки не виконали. Козацька старшина умову підписала, але Туреччину й далі грабувала. Туреччина, розлючена козацькими нападами, вирішила тепер здійснити свої погрози і в 1621 р. погромивши польське військо під Цецорою, вирушила походом на Польщу. Довелося Польщі знову кликати своєвільників в козаки та на допомогу; це й зробив Сагайдачний, змобілізувавши козаків у великому числі, і тим допоміг Польщі під Хотином розбити турецьке військо на голову. Поранений в бою в руку. Сагайдачний через рік помер від отруєння крові.

Боротьба за Православну віру.

Таким чином, козацтво за перші два десятиліття XVII ст. виросло у величезну соціальну силу, розквітаючи серед бурхливих походів на Москву, серед постійних відважних нападів на татарські та турецькі землі, серед бешкетів на власній землі. Козаччина стала між населенням не тільки героями кулачного права, залишаючи по собі багаті сліди в козацьких та невільничих думках, зв'язаних з їхніми походами на «невірних агари», тобто турків і татар, вона ще ставала й політичною силою, що висунула тепер гасло релігійної боротьби не так проти католицизму, як проти унії; спираючися на широкі маси населення, козащина почала готуватися до бою проти церковних і світських магнатів вже за встановлення своєї козацької влади в Україні та навіть у сусідній Білорусі. До цього часу козащина добивалася тільки права громадянства для свого стану, але ж здобувши його не тільки на Пониззю, а й силою факту на волостях під боком у магнатів, вона вже посягає на виключну владу на Подніпров'ї. Посягання це й виявлялося домаганням скасувати унію у східній Україні та повернути православ'я. Що домагання це не виходило з релі-

гійних почувань й говорити вже не доводиться. Релігійним козацтво ніколи не було, а ще менше православним фанатиком, як це справедливо каже Куліш. В народніх піснях ми ще й тепер знаходимо сліди, як козацтво, що являло собою всяку різноманітну збиранину, взагалі, легковажно ставилося тоді до віри та до церкви. Ось що співає одна жартівлива пісня: «Славні хлопці, пани запорожці, побачили вони скирту сіна в полі; отаман і каже: оце, браття, й церква. А осавул каже: я в ній сповідався. А кошовий каже: а я причащався». Проте, ця відсутність будьякої побожності зовсім не перешкоджала козацтву висунути тепер релігійне гасло, щоб ним прикрити боротьбу за своє панування на Подніпров'ї. Козацтво почало тільки вміло використовувати громадські релігійні в той час настрої для своїх класових цілей, як використовувало вже воно гасло боротьби проти невірних агарян, щоб прикрити свої грабіжницькі походи на татарські та турецькі міста, як прикривалося вже мудро у своїх походах на Малу Азію гаслом визволення християнських бранців з турецької неволі.

Козацтво часів Сагайдачного починало новий стан свого розвитку. Перші два десятки років XVII ст. серед загальної маси тих, що козакували, остаточно утворили із заможніх селян, міщан та дрібної шляхти одноцільне глитайсько-землевласницьке ядро у волостях, що розбагатіло на військових промислах та грабіжництві, і воно й стало до боротьби проти магнатської диктатури на Подніпров'ї і разом з тим тоді вже намагалося покріпачити на своїх маєтках посполитих селян — панських підданих. Це ядро виділилося одночасно із тих низовців, що промишляли в степу, що придбали собі маєтки у волостях, та з заможних свавільників, що ще під Наливайком добивалися права козацького присуду. Вкупі вони тепер склали одну групу економічно й соціально-політично-рівних членів. Козацьке свавілля хотіли вони використати лише для своїх класових інтересів. Але разом з тим боялися росту загального козакування, хотіли раз на завжди скінчити з тим загальним свавіллям, що їм дошкүляло. Така подвійність дає нам зрозуміти, чому Сагайдачний з старшинами, маючи таку величезну військову силу, що могла рознести невеличкі все таки сили Жолкевського, так легко пішов на Ольшанську і Раствоцьку умови, а не зробив нічого, щоб перевести їх у життя. Зараз треба було грати разом з цим на два боки, доки ще не зміцнено сили нової суспільної класи.

Ця нова суспільна знать, недавно ще клясово неоформлена, виступає на історичній сцені під назвою городових козаків, в одміну від низових січовиків, де з цього часу збирається тільки дрібнота козацьких свавільників, що їх не визнав уряд за козаків, а тільки вже через те, що потрібна була військова сила, мовчки погоджувався на те, щоб вони користувалися козацьким присудом. Між обома групами козаків, низовими й городовими, не пригасало ніяк давнє ворогування, а ще більше поглиблювалося, і то навіть в часи найбільшого зросту козакування за Сагайдачного, що, як здавалося б, об'єднало тоді одних і других — в дійсності, на око одноцільне, козакування рило між ними щоразу глибшу прірву. Це й виявилось виразно в 1619 р. після Растовецької умови, коли січовики, незадоволені новим реестром, не визнали Сагайдачного — провідника козацької знаті з волости, — скинули його з гетьманства й вибрали собі гетьманом Бородавку, що «готов з ними йти не тільки на море, а хоч би і в пекло». Причина такого розколу зрозуміла. Як перед тим упривілейоване Запоріжжя боролось проти свавільників з волостей за право на привілеї, так тепер, навпаки, свавільники з волостей, ставши економічно й політично на ноги, присвоювали виключно собі право козацького присуду, рішуче відмовляли його не тільки покозаченим посполитим, а ще й «запорізькій голоті», що її так хитро вже експлуатували й перед тим, проживаючи вигідно на своїх лежах та маєтках у волостях, як це ми бачили з запису Старовольського.

Правда, з заколоту з Бородавкою нічого тим разом не вийшло, бо Сагайдачний вміло об'єднав біля себе січовиків надіями на багату здобич в походах на турків, обіцянками вписати їх у реєстр, а Бородавку та його прибічників вбив, але процес розколу був уже очевидний, і чим далі, тим цей розкол ставав гостріший, хоч інколи й начебто бувала згода, коли городовому козацтву ставало круто в боротьбі проти магнатів.

Городове козацтво з своїм типовим представником Конашевичем на чолі, хотіло ще, проте, цього розколу, як не хотіло ще поривати рішуче з посполитими, розуміючи їхнє значення для себе, як покірливого в своїх руках знаряддя в боротьбі проти магнатів, які почали вже гострити зуби на їхню владу та їхні маєтки. Тому боротьба за православну віру та проти унії, а також організація православної церкви стають,

з одного боку, способом притягти до себе ці маси, а з другого, — гаслом, що під ним козацтво проводить свою економічну та соціально-політичну лінію проти магнатів. Козацтво, взагалі не релігійне ще й різного походження та вірування, береться тепер під Конашевичем домагатися вперто скасування унії, надсилає петиції до сейму й короля, закладає монастирі, будує церкви, фундує православні школи при братствах і в 1610 р. заявляє через свою делегацію, що вкупі з духовенством буде боронити «свої релігії», хоч би прийшлося «голови положити». Під охороною Конашевича на Подніпров'ї відживає православний культурно-релігійний рух, зав'язується, власне в Києві, братство 1615 р. з власною друкарнею та вищою школою, що незабаром став центром науки у східній Україні, під назвою Могилянської Академії, що її організує Петро Могила, київський митрополит у 1630-тих роках. У Києві відновляється православна митрополія, а також владичтво перемиське, полоцьке, володимирівське, луцьке, холмське, пинське. Те, що дуже вже поспішаються висвячувати владик, таємність висвячування, приїзд Могили, сина Молдавського володаря — все це при особистих заходах Конашевича виразно говорило за те, що з боротьбою за православну віру зв'язаний ще дуже якийсь політичний намір; на жаль про нього нічого ближче не знаємо, бо Конашевич мудро вмів ховати свої пляни перед цікавим панським оком. Але які б там пляни не снував Конашевич, ставляючи єпископів навіть в Західній Україні та ще так таємно та поспішно, для нас має значення те, що городове козацтво вже відверто та недвозначно використовувало релігійне питання тільки для того, щоб прикрити свої політичні цілі та інтереси. Недаром Конашевич з усіма своїми полковниками вписалися як братчики Київського братства.

Куруківська угода.

Гетьманування Конашевича було, як сказано, початком нового етапу в еволюції козацтва. Коли перша доба була етапом зароджування взагалі козацтва, як верстви військово-службової в Річпосполитій, то друга доба, від початку XVII ст., була вже витворенням економічної основи нової верстви та перенесенням ядра його з Пониззя на волості, а разом з тим, і початком оформлення політичного обличчя козацт-

ва. Після Хотинської битви йшов далі розвиток до того оформлення та дальшої кристалізації нової верстви, йшло далі перегруповання революційних сил у їхніх взаємовідносинах напередодні козацької революції. В центрі цього дальшого розвитку козацької верстви й лежать події 1625 та 1638 рр.

Ще в 1619 р. вислало козацтво з-під Хотина петицію до короля, щоб за їхні «у всьому християнському світі славні і всьому поганству очевидні заслуги, за готовність до услуг королеві і Річпосполитій дозволити товаришам свободний пробіток в маєностях королівських, княжих, шляхецьких духовних, і в тих містах, де вони мають свій пробіток, аби ніякі жовнірі не мали своїх леж і пристановищ», «що, коли захочуть, аби можна піти на службу до християнського володаря, якщо який їх закличе», та щоб було скасовано унію; далі йшли звичайні домагання збільшити платню, збільшити реєстр та інше... Петиція, як бачимо, дуже характерна, коли взяти до уваги заходи Сагайдачного біля відновлення православної ієрархії, його змови з молдавським господарем, його опікунство над православними церковними братствами. Все те недвозначно ще раз показувало, що нове, городове козацтво носить вже за пазухою якийсь політичний підступ проти Річпосполитої та проти «королев'ят», як звали тоді магнатів в Україні. І хоча король та сейм на таку згоду з козацтвом не пішли й намагалися обкромити козацтво після Хотинської битви, поставити його на те місце, на якому воно було до Сагайдачного, проте сміливі домагання показували, що козацтво починає вже йти на політичну боротьбу проти магнатів та Річпосполитої, маючи за пазухою нові готові наміри, що виходили поза звичайні дотеперішні домагання платні, реєстру, козацьких леж, стацій тощо, й маючи собі нового спільника, православне духовенство, що його верхи воно виховало за Сагайдачного на своїх політичних агентів. Що воно так було, що вище православне духовенство з Могилою та Борецьким на чолі було вже тоді дипломатією — політиками в козацтва, доказує меморіал київського православного митрополита Борецького до польського сейму й короля від 1622 р. В цьому акті ставлення Конашевича виправдує себе проти обвинувачення в шпигунстві та ворохобництві проти цілоти Польщі, і це також доводить дуже різкий меморіал 1623 р. покаянних обивателів волинських, що виступають проти унії та магнатського насильства і кривд, проти того, що православні

«відсунені від урядів, від лавиці міської, що ремісники, з цехів витиснені, позбавлені церкви, а при тім терплять морди незносні, в'язнення, баніції»...; на це вказує також велика політична та таємна козацька рада під Києвом, вбивство козаками київського вїгта Ходики, єпископа Кунцевича міщанами з Вітебська та ціла низка інших політичних вбивств. У повітрі почувалося вже якусь новину, що таємничо блукала з уст до уст по Україні, прикрашена всілякими згодами, та непокоїла магнатів, сейм і короля. Всі догадувалися, що насувається щось грізне, що воно ховається в таємних намірах митрополита Борецького та козацьких старшин, але що таке, ніхто не знав; проте, всі його лякалися і тому всі на сеймі так рішуче поставилися до хотинських козацьких домагань, щоб ніяк не поступитися перед козацькими петиціями, а рішуче повернути козаків у попереднє становище, в якому вони були перед війною, відібрати від козаків з Дніпра човни. Проте, найближчі події вияснили трохи і таємничі пляни козацтва й спільної з ним, новопоставленої його православної церковної ієрархії.

У 1624 р. козацька знать несподівано склала з кримськими татарами наступно-оборонний союз, очевидно, проти Польщі. Разом з ним з Відня прибув до Борецького в Києві якийсь Яхія, що видавав себе за сина померлого турецького султана. Борецький повіз його до козаків, що були тоді на Запоріжжі і саме тоді змовлялися з кримцями про згоду. Почалися на скору руку таємні переговори з татарами, Віднем, шведами, Московією, що мали на меті утворення спільно з Сємигородом, Сєрбією та Болгарією одного союзу, щоб здобути в турків престол вихрешеному Яхії, а разом і створити східне православне царство. З переговорів, що за ними пішли і військові заходи, нічого не вийшло, бо Москва відмовилась від непевної авантюри, не довіряючи Яхії, а татари через рік, з намови Польщі, розірвали цю угоду; але випадок з Яхією і союз з кримцями смертельно перелякали Польщу. Тепер було вже видно, куди гне козацька політика, що одночасно майже з плянами на Яхію, бачучи їхню непевність, почала через своїх православних єпископів балакати з Московією, про те, чи не прийняла б вона їх під свою царську руку. І хоча, як кажемо, із тих, і з других плянів нічого не вийшло, налякана Польща вирішила якнайшвидше запобігти небезпеці, що фактично утворила вже на Подніпров'ї «удільну козаць-

ку державу», як писала магнатська комісія, розглядаючи політичні вбивства козаків у Києві. І хоча зліквідувати козацьчину Польща не збиралася — на це в неї не було сили, — але вона хотіла за всяку ціну з корінням вирвати її політичні пляни, знищити основу для політичних міркувань козацтва, що їй вдалося, бодай тимчасово.

В 1625 р. рушив на Подніпров'я Конєцпольський, щоб приборкати козаків та перевести в життя постанову сейму про новий козацький реєстр. Татар вдалося йому легко перетягнути на свій бік грошовою данню, Москва, заживляючи свої рани від смуги, не спішилася приймати під «високу государеву руку» українських автономістів, що скомпромітували себе тепер очевидячки перед Польщею. Таким чином, надії на те, щоб приборкати козаків, були в магнатів якнайкращі. Після постанови сейму козаки мали негайно виписати з реєстру всю чернь та видати її панам, покривдженним від бешкетів магнатам. Такі були тепер вимоги магнатів, і виконати їх мав примусити козаків Конєцпольський. Відшкодувати, а самі мали перебувати тільки на зазначених сеймом кочовищах, відмовитися від привласнювання собі юрисдикції в містах та маєтностях так королівських, як і приватних, не вести більше ніяких переговорів з чужоземною владою та «видати явного шахрая Яхю», видати все листування з Москвою та татарами, видати провідників переговорів та поладити човни на Дніпрі.

Конєцпольський, дійшовши до Крилова над Дніпром, почав через комісарів переговори з козаками, щоб виграти справу без бою. Під Курюковим зустрілися противники. Козаки, бачучи, що їх несподівано оточив Конєцпольський, а татари зрадили, погоджувалися майже на всі його вимоги і на виписку з реєстру черні, і на спалення човнів, і на покарання навіть свавільників, не дуже то протестували й проти унії, але рішуче домагалися того, щоб їм дано було змогу «в чеснім гандлю мати прожиток», просили повернути на волостях маєтки козацьким сім'ям, що їх вони придбали за Сагайдачного, та не порушувати їхніх прав на землю і привілеї козацького присуду. Конєцпольський не дуже то безпечно почував себе серед степів з сусідами татарами, що готові були знову перейти до козаків, торгувався недовго. Нарешті козаки погодилися з Конєцпольським, вибрали гетьманом Дорошенка, що його «подав» Конєцпольський, підписали згоду на 6-тисяч-

ний козацький реєстр, на вихід з шляхетських маєтків — але з правом продати законно набуті землі, погодилися спалити човни, зреклися козацької юрисдикції над населенням, зреклися надалі приймати посполитих у козаки. За це козакам обіцялося платити 60.000 золотих та забезпечувалося право вільно торгувати, право уходів та промислів.

Такий був кінець далекосяглих козацьких плянів з 1624 року. Умови для здійснення їх ще не наспіли, і козацтво знову опинилося в підлеглих королев'ят, зобов'язавши себе віддати «належне поважання та послухність старостам». Тепер, козакам довелося своїми руками нищити все те, на чому козацька старшина з православним духовенством будувала свої пляни на політичну незалежність Подніпров'я. Гетьман Дорошенко їздив цілий рік з старшиною по Україні й переводив куркуївську умову в життя, заганяв «виписчиків» у панське послушенство, переводив козаків з приватних маєтків на королівщині.

Політичні пляни козаків розвіялися, доводилося захищати принаймні економічні здобутки, хоч би й ціною політичних. До певної міри й було досягнуто цього тим, що козаки дістали привілей на вільну торгівлю та промисел у волостях, тим, що за ними було визнано право власності на землю, набуту в «уцтивий, законом не зборонений спосіб». Правда, це право власності на землю визнавалося за козаками тільки в умовній формі діничного держання, і то тільки на королівщинах — у приватних маєтках доводилося ліквідувати свої господарства, проте, це був для козацтва великий здобуток, коли зважити, що до того часу права такого вони не мали, бо воно належало тільки самій шляхті.

Події 1624 — 1625 рр. ще раз підкреслили виразно, що в Україні наспіває, готова вже економічна та політична революція проти магнатів та їх феодальної сваволі. Тодішні економічні та політичні домагання з боку козацтва були ще неясні, проте, було вже очевидним, що починається боротьба за знищення шляхетської монополії, за нове, засноване на вільній конкуренції та на вільній приватній власності, право господарювання на землі, право на вільні промисли, на вільну торгівлю. Була це боротьба почасти за козацько-становий землевласницький, почасти за міщанський демократизм, що був невід'ємною частиною козацької психології, виробленої на промислах, демократизм, що приносив його безустанний

прилив у козацькі лави міщанської еміграції, що тікала від шляхетського режиму на західніх землях, що набиралася також із опозиційних міщанських кіл на Подніпров'ї. Правда, ці домагання, як сказано, були все таки станові, як становий був і весь той козацький демократизм, вихований на шляхетській системі, проте, вони били по голові старо-феодальну станову схему, що внаслідок однобічності свого розвитку виродилася в магнатський паразитизм подніпровських королів'ят, що утворила на їхніх безмежних лятифундіях нічим необмежену феодальну владу, підбила їм саму шляхту своїми держаннями та вислугами. Вони, ці козацькі домагання, робили перший прорив у зачарованому колі магнатської диктатури тим, що вимагали ширшого простору для розвитку товарового господарства та участі в ньому широких шарів населення, простору, що перед тим замкнений був самими шляхетськими привілеями та регламентації торгівлі, промислу, землеволодіння. І хоч цілковитий прорив, що мав здійснитися через політичну революцію, про яку нишком думала козацька знать з вищим православним духовенством та багатющим міщанством, по всій лінії не вдався, проте, вже почався, здобуваючи принаймні реєстровому козацтву визнання права власницького землеволодіння на волості, права вільної торгівлі і промислу серед магнатської диктатури.

Козацькі суперечки.

Козацька знать та вище православне духовенство, зневірившись тепер у здійсненні політичної революції, але заспокоєні на цей раз деякими економічними здобутками, що їх гарантували магнати, незабаром ще раз під час заколотів 1630 р. т.зв. Переяславськими пактами, ця козацька знать, як кажемо, рішила піти тепер на угоду з магнатами, відкладаючи політичну революцію на кращі часи. Серед козацтва та духовенства православної церкви склалася тепер сильна партія, що на її чолі стали гетьман Грицько Чорний, відомий тоді богослов і письменник Мелетій Смотрицький і нарешті сам київський митрополит Борецький з архимандритом Печерської лаври, згодом київським митрополитом Петром Могилою, що своїми величезними маєтками на Подніпров'ї рівнялися вже з магнатами. Оскільки козацька й церковна православна знать, почуваючи себе до певної міри задоволеною на сво-

їх маєтках, що визнав за нею уряд, браталися тепер з подніпровськими королев'ятами та навіть і рядове козацтво реєстрове після Курюкова почувало себе до певної міри заспокоєним — остільки виписчики, так міщани й селяни з волостей, як і сірома з Пониззя опинилися дійсно в такому становищі, що нікуди було їм податися, ремствували на магнатів, що обложили їх податками, данинами, що ганяли їх силоміць на панщину та забороняли козацьке дозвілля й козацькі промисли на Пониззі, стали обурюватися й на реєстровців. Розкол між посполитим та городовим козацтвом ще більше поглибився, коли реєстрова знать і собі стала заганяти в «обикное послушенство» посполитих та помагати панам силоміць переводити в життя Курюківську угоду. Відновився та ще поглибився розкол між низовим й городовим козацтвом, коли реєстровці вкупі з панами почали вимагати від січовиків, щоб ті зреклися дозвілля на Чорному морю, щоб повернулись до волостей в послушенство до панів та Річпосполитої, тобто, щоб стали на службу для військових послуг та своїми грабунками не перешкоджували Польщі спокійно торгувати з Туреччиною, українським магнатам возити пшеницю у Царгород, що їй дуже виглядала тоді з України голодна Туреччина.

Така ситуація не дозволяла довго ждати на нові заколоти на Подніпрів'ї. Посполиті виписчики ніяк не годилися йти в підданство, січовики знову не могли зректися свого дозвілля, що було основою їхнього прожитку, бо без грабіжництва немислиме було їхнє існування на Низу. Тому й не дивно, що в 1630 р. знову почалися заворушення в Київщині, почали вбивати шляхетські залоги, нищити панські маєтки. Грицько Чорний пробував був вгамувати заколоти, гасити їх кров'ю посполитих. Але на допомогу повстанцям рушили січовики, що їх Чорний виписав з реєстру. Прикидаючись спершу його спільниками, вони зрадою захопили його і скарали на смерть вкупі з прибічниками.

Повстання поширилося тепер і на терен Переяславщини, на маєтності кн. Вишневецького. На чолі його став новий гетьман кандидат низовців, Тарас Трясило, що агітацією проти городових старшин перетягнув на свій бік добру половину рядового реєстрового козацтва. Магнати пробували спершу силою задавити повстання черні. Проти повстанців — збунтоватих селян вилено було навіть знаного тоді голово-

різа Ляша, до якого приєдналася і вся реєстрова знать. Під Переяславом після кількох боїв обидві сторони прийшли до згоди, подібної до Куруківської. Реєстровців заігровано було на згоду новими поступками: козацький реєстр збільшувався до восьми тисяч, обіцялося визнати за реєстровцями їхні маєткові права не тільки на королівщинах, а й на приватних посіlostях. Повторилася знову стара історія: в реєстр попала вся знать — «кращі люди», а чернь знову мала вертатися до панів в «обикле послушення».

І знову мало початися давнє присилування посполитих в панські піддані, знов пішли давні погрози на свавільне, непокірливе Запоріжжя, щоб воно перестало шарпати Туреччину, грабувати купецькі валки та перешкоджувати торговельним взаєминам Польщі з Царгородом, знову пішло давнє невдоволення. Тепер знову почало клекотіти, готуючи нове повстання. Перешкодила тому тільки нова війна Польщі проти Москви: довелося королівським старостам, як за Сагайдачного, знову набирати козаків у похід, робити знов нові обіцянки, втримуватися від дальшого насилування виписчиків. Коли ж війна в 1633 р. скінчилася, коли сяк так поладжено було нові суперечки з Туреччиною, що загрожували Польщі війною, виконання Переяславських пактів знову стало на чергу дня.

На цей раз магнати вирішили вдарити в саме серце козацького свавільства. Французький інженер Боплян, що від нього маємо знаменитий «Опис України», збудував Польщі сильну кріпость Кодак на Дніпрі. Для Польщі з того часу, як шведи обмежили її доступ до Балтійського моря, забравши в 1625 р. частину Інфлянт, взагалі важливо було забезпечити собі береги Чорного моря для експорту, а тут на перешкоді стояло буйне Запоріжжя, що не визнавало ніякої влади. Важливо було дістатися туди й подніпровським магнатам, що мали під носом морський шлях на південь, а користатися з нього не могли через низове свавільство. Все це разом склалося на те, що спільно було вирішено за всяку ціну скінчити раз на завжди з низовим дозвіллям. Це завдання й мала виконати кріпость Кодак з сильною найнятою німецькою залогою, що, з одного боку, мала пильнувати, щоб не збиралися на Пониззі «свавільні купи» та щоб не втікали на Пониззя з волостей посполиті, яких запряжено було тепер в панщину. Нарешті, за волості старости знову могли бути спокійні, реєстров-

ці вірно їм служили, служило їм і вище православне духовенство на чолі з Могилою, який не спинився перед тим, щоб скинути насильно з митрополичого стільця в Києві проповідника магнатської опозиції Копинського й самому сісти на цьому стільці.

Запоріжжя, як то кажуть, чуючи письмо носом, відразу помітило, куди гнуть магнати, будуючи Кодак. Користуючися з війни Польщі проти Швеції в 1635 р., під проводом батажка Сулими напали несподівано на Кодак, здобули замок, зруйнували його, а німецьку заложу вирізали до ноги, разом з її комендантом Маріетом. Але війна проти шведів незабаром скінчилася, і шляхта метнулася чимдуж в Україну, щоб покарати свавільників. Заскочені нагло запорожці, замість того, щоб боротися, з намови поміркованої партії видали свого отамана Сулиму з його прибічниками полякам на кару, надіючися тим показати своє каяття та зняти з себе відповідальність за Кодак. Але їх це помилувала шляхта. Після скарання Сулими поляки зруйнували до тла запорізький кіш, забрали всі гармати і поналили запорізькі морські човни.

Після двох років спокою, на Запоріжжі знову заколотилося. Заклекотіло й по волостях, де магнати разом з реєстровою старшиною, що вже розпаношилася на приватних маєтках, почали робити нечувані насильства, щоб силоміць примусити посполитих відробляти панщину. Не минули навіть декількох рядових реєстровців, що їм в 1633 р. з приводу обрання короля Володислава ще раз окремими статтями було забезпечено право користуватися з козацьких вольностей та привілеїв на приватних маєтках. І під час, коли на волості в Черкаським та Чигиринським полках рядове реєстрове козацтво починало шуміти вкупі з посполитими, скаржитися на утиск з боку навіть своїх власних старшин, на Запоріжжі підняв повстання Павло Бут, інакше Павлюк, з низовцями, бо й їм приходилося тепер важко, коли їхні морські чайки було попалено, і вони через те не мали звичайного прожитку.

На українських землях знову вибухла громадянська війна так проти реєстрової старшини, як і проти шляхти. Павлюк з повстанцями захопив навіть у реєстровців всі їхні гармати, скарав на смерть реєстрову старшину, між іншими й її гетьмана Кононовича й розіслав по Україні універсали, закликаючи селян до повстання «за віру християнську та золоті вольності козацькі».

Повстання, проте, не вдалося. Коронне військо вкупі з великою частиною реєстровців встигло на голову розбити «збунтованих хлопів» та ще й захопити в свої руки Павлюка з старшиною; її, як звичайно бувало тоді в козаків, видали повстанці Потоцькому, що був на чолі в шляхти; і Потоцький страшенно карав населення Подніпров'я за бунт, вішав, садив на палях кого попало, але спокою на Подніпров'ї не завів. Запоріжжя відразу ж рушило знову до повстання під проводом нового ватажка Острянина, не дозволивши магнатам навіть як слід відсвяткувати Павлюкову поразку. Острянин добре готовився до війни, порозсилав скрізь свої універсали, закликаючи до повстання, порозумівся з донськими козаками, але його й цих останніх все таки було розбито. Сам Острянин, не вижидавши навіть кінця бою, втік до Слобожанщини, бо боявся, щоб «товариші» своїм звичаєм не віддали його в руки Потоцькому. Незабаром там і вбила його чернь, збунтувавшись під Чугуєвом проти свого отамана. Подніпровські повстанці якийсь час боронилися на чолі з Гунею, але потім здалися таки на ласку й на неласку коронно-му війську.

Аж тепер, здавалося, остаточно придушено козацьке свавілля. Не врятували його селянські заколоти, що скрізь піднялися по всій Україні, заходячи навіть до Галичини. Реєстровці вкупі з магнатами вміли їх завчасу придушити, доки вони не змогли ще з стихії стати зорганізовані в одне, одноцільною бойовою силою. Розбивши «стоголову гидру», Польща, тепер, вкупі з українськими, однаково чи православними, як от кн. Вишневецький, взялася енергійно чистити козацтво від підозрілих і непевних елементів. Козацький реєстр було переглянено новою ординацією 1638 р. ґрунтовно, викреслено було з нього всіх, що могли здаватися непевними, відібрано було від козаків право вибирати своїх старшин, дозволено їм перебувати тільки на пограничних старостах, тобто: в Білій Церкві, Каневі, Корсуні, Чигирині, Переяславі та в Черкасах, відновлено було Кодак, наліслано сильні залоги з Польщі, заведено паспорти для переселенців. Виписчики мали негайно повернутися до панів у послушення, а реєстровцям за їхню «лицарську службу» та покірливість ще раз заплачено ствердженням козацьких привілеїв на землю «на вічнім та спадщиннім праві власности».

Тепер ликували магнати, забезпечені у своїх замках услужними реєстровцями та коронним військом, що його було прислано з Польщі додержувати «законного порядку» на Подніпров'ї. Шлях до Чорного моря було врятовано, пильно берegli його і Кодак, і два реєстрові полки в Запоріжжі. Революційна стихія, втративши свого дотеперішнього організатора — реєстрову знать та вище православне духовенство, притихла на якийсь час; скарав її на палях та на шибеницях знаменитий тоді авантюрист Лящ, що за свої подвиги над подніпровським населенням здобув в нагороду Терехтемірівську землю. Притихла й боротьба проти унії, коли статті Володислава IV купили собі православну братію економічними та політичними концесіями. Але в низах, серед черні, хоч і втихла назверх бунтарська стихія, варилося й далі та клекотіло під землевласницькою диктатурою; клясові суперечки тепер загострено було ще більше, хоча й щільно прикрито сталевим шоломом польської панцерної кінноти. Україна зробилася ніби одною великою купою сухого хмизу, що ждав, як влучно зазначає Єфименко, найменшої іскри, щоб спалахнути загальною пожежею.

Цією іскрою й були суперечки між реєстровцями та шляхтою — магнатами, що знову внесли серед них розбрат та знову пхнули перших на чоло революційної стихії, на цей раз переможної, справжньої вже революції.

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Напередодні революції.

Суперечності фільваркової господарської системи в її однібічності в половині XVII ст. дійшли в Україні до свого найвищого розвитку. З одного боку, грошове господарство захоплювало щораз ширшу територію, пробираючися на дику й донедавно запустілу Запоріжжя, з другого боку, воно щораз гостріше стикалося з суперечностями фільваркової системи, з її напів старофеодальними пережитками, з її магнатським свавільством. З одного боку, воно — грошове господарство — викликало до життя щораз нові продукційні сили, з другого, — гнітило їх, приневолюючи їх нидіти й вироджуватися. Становище стало чим далі скрутніше, і не видно було виходу з нього, не зважаючи на все блискуче зверху та розкішне життя пануючої кляси напів уже дворян-поміщиків, напів ще феодалів, і кожної хвили загрожувало бурхливим, кривавим розвалом системи відсталого шляхетського господарства.

Бо що ж являло собою велике та нібито інтенсивне на око, багато розвинене, панське господарство в Україні, що дехто хоче вважати його за капіталістичне. Вся інтенсивність цього господарства й полягала в тому, що воно не працювало на землі, як в капіталістичному підприємстві, нічого в неї не вкладало, хоч і поширювало свої розміри, не підносило культури, не використовувало як слід праці своїх підданих, капіталізуючи привласнену додаткову її вартість. Воно тільки екстенсивно збільшувало селянські повинності, екстенсивно виснажувало робочу силу, працювало інвентарем та знаряддям не своїм, а власних підданих, воно стало тільки паразитом крайового виробництва. Воно замкнуло тісним кільцем натурального способу розподілу біля свого фільварку все, що було йому піддане, а крім того, й себе ще відмежувало від міської продукції безліччю привілеїв, — монополіями, що замість того, щоб захищати фільваркове господарство від конкуренції міста, зв'язали руки й ноги йому самому та приневолювали висисати решту власних живучих соків. Далі йому нікуди було вже йти. Екстенсивність кінчалася на майже цілотижневій панщині хлопів, на даянях, що виривали вже всі лишки з дрібних хлопських господарств; джерело доходу вичерпувалося, а знайти нове — через капіталізацію сільсь-

кого господарства, — шляхта, не зважаючи на заведення промислів на своїх маєтках, не була в силі, бо не вмiла й не могла. Шляхетський фiльварок, що через обставини сконцентрував у собі все економiчне життя краю, вже давно перестав грати ролю економiчного поступу i, блискучий, розкiшний зверху, гнив або всихав, з'їдаючи корiння власного iснування, кожної хвили готовий розвалитися й потягнути за собою в прiрву увесь суспiльний лад, що утворював його своєю еволюцiєю.

Так склалося в половинi XVII ст. не тiльки в Украiнi, а й цiлій Польщi. Ознакою цього було катастрофiчне падання польського золотого та нечувана дорожнеча на всi продукти. Державi завжди бракувало грошей, завжди в неї був дефiцит, в скарбницi звичайно було пусто, бо не мала вона джерел для свого поповнення. Шляхта податкiв не платила, мiщанство знову й селяни не мали звiдки платити, та й за що платити, коли в мiстах завмирили торгiвля i ремесло. Королiвщини та монополiї не давали майже нiякого доходу, бо їх звичайно роздавалося в «заслуги» та у «вотчини» шляхтi для приватної експлуатацiї, як це практикувалося головним чином у схiднiй Украiнi; незначний дрiбний прибуток давали мита та акцизи, звичайно вiдданi в оренду за невелику цiну шляхетським пошлечникам-орендарям. Сейм пробував був постановою про «право складу» 1629 р. гальванiзувати трошки мiську торгiвлю, як каже М. Грушевський, щоб залатати дiрки доходами з неї, встановляв такси, щоб припинити дорожнечу, але через це мiська економiка занепадала ще бiльше, а дорожнеча зростала. Село стогнало пiд шляхетською панщиною, однаково стогнали й приватнi й автономнi мiста, де господарив шляхетський орендар, нидiли мiста, вiдданi на ласку й неласку старостам конституцiями 1620 та 1631 рр., прикритi нiбито державним контролем мiських фiнансiв. До того ще й мiська продукцiя, мiська торгiвля стали «подлим заняттям», за мiську професiю конституцiя 1633 р. позбавляла шляхетства, хоч одночасно той самий шляхтич, що боявся зневажити власний «шляхетський гонор» мiською професiєю, запобiгливо торгував i промишляв i в себе на селi, i в мiстi, ховаючися за свого орендаря-еврея. Значення мiст впало до того, що конституцiя 1620 р. заборонила навіть мiщанам носити дороге вбрання.

Так було взагалі в Польщі, що являла вже собою, як каже відомий історик О. Кутшеба, ще на початку XVII ст. груп, що не в силі був підтримати власне життя, перебував у незлічимій летаргії, дійшов до загального занепаду економіки, науки, громадянської думки, і замість того, щоб йти вперед, почав не тільки відставати, а йти назад, доідаючи рештки від свого багатого минулого. Крім того Польщу заїдали загострені суперечки шляхетських партій між собою — суперечки між магнатами та королем Володиславом, що намагався утворити сильну королівську владу та обмежити шляхетську сваволю над ним самим. Про Володислава навіть говорили, що він снує якісь таємні пляни з козацтвом, щоб спертися на нього проти магнатів. Все це показувало, що загальна криза недалеко.

В Україні було ще гірше, головним чином, у східній. Тут всевладно панувала навіть не шляхта, а самі магнати «королев'ята» славетні на величезних своїх та королівських лятифундіях, що підбивали собі й виснажували юрби дрібнішої та безземельної шляхти й за її допомогою, за ціну кормлення тієї ж шляхти, справді були королев'ята на своїх староствах і маєтках. Тут і суперечності фільваркової системи виступали ще гостріше, ніж на західних польських землях, тим більше, що на Подніпров'ї з початку XVII ст. став концентруватися увесь опозиційний шляхті елемент, що викинений був сюди з заходу.

Проте, коли на західних землях не було вже в гнилому громадянстві живучої сили, щоб вирвала його з мертвеччини, на Подніпров'ї, на широких безмежних просторах, що недавно ще не знали пана, росла під боком у магнатів, виковувалася в партизанщину нова суспільна верства, козацтво, що мало розірвати шляхетсько-магнатську систему і створити умови для нового феодалного способу виробництва, утворити раціональну експлуатацію покріпачених рук та сильну замість шляхетської анархії владу для охорони тієї експлуатації. Це була нова верства, на цей раз військово-службова, що знала ціну грошам, що сама вміла господарити на землі, сама торгувала в місті. Спочатку вона виборола собі визнання, як нової верстви, своєї приватної земельної власности, а тепер була готова вдарити смертельно по королев'ятах з їхньою дотепер прислужною дрібною шляхтою, щоб остаточно дати

повну перемогу грошовому господарству та новим, дворянсько-кріпацьким, відносинам.

Колонізаційні відносини східної України з своїми запобігливими «черкасами», як звали козаків, з покірливими посполитими, з панами-шляхтою та орендарями постійно хоч і бурхливо йшли вперед. Якщо на Київщині в 1585 р. на одне сільце припадало 4,2 квадратних миль всього простору того району, то в 1635 р. населення збільшилося до того, що на одне село припадає вже 1,4 кв. миль. На Уманщині в маєтках Конецпольського на протязі 1609 — 1639 рр. виросло нових 50 містечок та біля 1.000 сіл, так само швидко колонізувалися маєтності Вишневецького «на річці Сулі за Черкаси лежачі», Потоцького в Кременчузькому та Канівському районах. Росли не тільки села, — росли й містечка, оселені хрещеним і нехрещеним людом, з доброї та силуваної волі. Королев'ята бач не тільки заманювали на свої землі всякими пільгами емігрантів з заходу, що хмарою почали сунути сюди в XVII ст., а й силою набирали втікачів, засідаючи на них по ярах та балках, ловлячи їх, як тварину. Але посполиті ніяк не схилили шиї під ярмо, не зважаючи на репресії, і коли терпець уривався, піднімали бунт та, погулявши в магнатському маєтку, йшли шукати нових осель-слобід, як це було в 1638 р., коли «піддані кн. Яреми Вишневецького, піднявши війну от міста Гадяцько, в кілька тисяч перебралися в Путивль». На їхнє місце приходили тоді звичайно нові поселенці, що вабили їх обіщованими пільгами, поселенці, осаджені силою на спустілих слободах. І так йшло коловоротом скрізь, не дозволяючи ніяк магнатськими маєтками стати на шлях спокійного господарювання.

А тим часом козацькі маєтки на волостях росли на очах, загосподарювалися на толоках у підсусідків, на своїй і найманій звичайно праці. Козацтво з волостей знало вже ціну грошам, знало вже ціну праці; воно господарювало дбайливо на своїх хуторах, здобутих немалою власною працею, немалими заходами за визнання їх своєю власністю; воно не витрачало набутого доходу на розкішне життя, а вкладало його в земельку, у промисли, щоб «вийти в люди», щоб збільшити свій капітал. Воно — здебільшого виходці з міського та сільського елементу — органічно відчувало потребу збирати (накопичувати) додаткову працю для дальшої продукції не на саме тільки розкішне споживання, — нарешті на це й не

вистачило б їхнього звичайного дрібного господарства, — щоб зрівнятися багатством зі шляхтою, стати нарівні з нею, що розкошувала на кривавиці панщини та данів. Звідси й росла козацька дбайливість, що здебільшого не знала силуваної праці посполитих-хлопів, що не мала своїх підданих, які спокусили б її на легке життя з чужої праці.

Вона жила з власної праці свого господаря, виховувалася на праці наймитів та джурів, а коли хуторець багатів і поширювався вона росла ще й на найманій праці посполитих, на толоках підсудків, що їх осаджував такий реєстровець біля свого хутора, даючи їм одночасно захист перед старостинськими посіпаками.

Так виростав біля шляхетського козацький маєток, поширював своє виробництво, землю й, розвиваючись щоразу більше, натрапляв на упривілейоване магнатське землеволодіння, що через паразитські монополні свої права стояло йому поперек дороги. Здобувши собі, в довгій боротьбі, право громадянства поруч шляхетського землеволодіння, козацький хуторець, виростаючи як на дріжджах, вдарився тепер головою об нього. Далі йому ніяк не можна було існувати поруч з магнатом, що держав усю землю і всю владу в руках та ще й поганенько господарив; доводилося розвалити магнатський маєток до основи, даючи вільний простір розвиткові дійсно грошового господарства. І він розвалив його незабаром в силу історичного закону. Цей закон і відчував стихійно реєстровець, не зважаючи на деякий спокій після 1638 р., чим далі, то все косішим оком поглядаючи на магнатські посілости, вижидаючи, щоб узяти їх у свої господарські руки. Така нагода швидко трапилася.

Перші бої.

У Суботові жив собі на своєму маєтку недрібний і небагатий землевласник, реєстровий сотник чигиринський Богдан Хмельницький, один з тих, що помагав переводити в життя ординацію 1638 р. З Хмельницького добрий був господар, не даром навіть в часи великого повстання частенько заглядав він до свого маєтку та не менш цікавився своїми поросятами, ніж політичними подіями. Тому господарство його росло як на дріжджах, викликаючи заздрі апетити у сусідів-шляхти.

З цієї заздрости їй трапилося лихо. Один із заздрих сусідів, підстароста чигиринський, Чаплинський, забажав невеликим коштом придбати собі маєток Хмеля, і, як це часто бувало між панами-шляхтою, напав збройною силою на хутір Хмельницького, забрав собі не тільки Суботів, а ще й побив до смерти сина Хмельницького. Хмельницький вдався до королівського суду з жалобою на Чаплинського — але за це Потоцький посадив його ще до тюрми. Реєстровці заворушились з того приводу, як у вуглику, що покривджено їхнього брата. Вони їй допомогли Хмельницькому втекти з тюрми. Як звичайно, Хмельницький майнув негайно до далекого Запоріжжя просити захисту проти магнатської сваволі. Прихиливши до себе запорожців, Хмельницький послав послів до татар, закликаючи ще й їх в Україну собі на допомогу, обіцяючи їм багатий ясир.

Так почалася велика революція в Україні. Випадок в Суботіві був тільки малою іскрою, що впала на сухий хмиз і запалила його великим вогнем.

У квітні 1648 р. Хмельницький — за цей час його вже обрано було на Запоріжжі гетьманом, — після безуспішних переговорів з коронним гетьманом Потоцьким та королем Володиславом про скасування ординації 1638 р. рушив на волость Потоцького. Потоцький навмисне почав переговори, щоб виграти час для мобілізації шляхти проти «нової козацької авантюри». Але на цей час козацька авантюра не була просто авантюрою, як незабаром виявилось. Реєстровці, що їх вислав Потоцький проти Хмельницького, знаючи, що між королем і королев'ятами нема згоди, бо їй королеві самоволя магнатів дошкуляла, повбивали декого із своїх старшин, магнатських прихильників, і всі перейшли до Хмельницького. Син Потоцького, що його зрадили реєстровці, якийсь час боронився під Жовтими Водами, але, розбитий, попав до козаків у полон. На запиті, на заклик козацьких агентів, на протязі одного місяця піднялося проти панів все населення київського, брацлавського та чернігівського воеводства. Змобілізовані шляхетські головні бойові сили на Правобережжі під командуванням старого Потоцького та Калиновського, на Лівобережжі під проводом Яреми Вишневецького, опинилися зразу між двома ворогами: перед собою мали Запоріжжя та реєстрових козаків з татарами, а за собою збунтоване селянство та міщанство.

Довелося магнатам відступати, пробивати собі дорогу вогнем, мечем, нищити села й міста, щоб терором примусити населення до спокою, щоб не дати Хмельницькому можливості реквірувати собі харчі. Але ж Хмельницький відразу зрозумів, що дати спустошити Подніпров'я, це для нього те саме, що програти кампанію, і тому 26 травня, втягнувши Потоцького і Калиновського в приготовлену засідку, під Корсунем знищив до ноги старостинську армію, ще й забрав у полон обох вождів. Тільки Вишневецькому пощастило з Лубенщини пробратися якомсь з великими втратами до київського Полісся й далі на Волинь.

Шлях для Хмельницького до Західньої України став зразу вільний без великого зусилля з його боку. А до цього ще помер Володислав, і в Польщі запанувала звичайна анархія під час безкоролів'я. Пани зовсім уже не знали, що робити. Море селянських та міщанських повстань залило не тільки Подніпров'я, а й Волинь, дедалі стало перекидатися на захід, до Галичини, Холмщини, Побужжя, Білорусі. Посполиті православне духовенство, міське населення, всі виливали свою помсту, що збиралася на протязі десятилітнього спокою, на магнатських агентах-езуїтах. Катастрофічне знищення магнатського рушення (ополчення) під Корсунем та анархія безкоролів'я зворушили й дрібну українську шляхту, як православну, так і покатоличену; вона й так багато терпіла від магнатської самоволі, живучи здебільшого з ласки державців королев'ят, не маючи змоги втворити власне господарство, а коли його й мала, то не могла поширити. Напередодні ще революції, в 1646 р., зібрана на волинському сеймику, вона заявила, що «перебуває в такому поневоленні у вільній та свободній Річсполитій, якого й греки в бисурмана не знають», та наказувала своїм послам на сейм «до ніяких справ не вступати, доки ця важка кривда не буде заспокоєна». Вона, прихильниця абсолютного монархізму, про який мріяла разом з Володиславом та реєстровцями, зразу зорієнтувалася в ситуації, що склалася після Корсуня, і масами почала переходити до Хмельницького, організовувати навіть повстанців проти магнатів; наприклад, відомий галицький шляхтич Семен Гнатович Височан, що склав партизанський відділ з дрібної шляхти та хлопів і міщан, душ около 15 тисяч, або Станислав Мрозовицький, що зібрав на Поділлі величезну ватагу й громив з нею магнатські маєтки, та багато інших, що

згодом дали з себе першорядних козацьких ватажків, полковників та прибічників Хмельницького.

Проте, Хмельницькому й реєстровій старшині, як здається, спершу й на думці не було використати зразу й цілком цю революційну пожежу. Вони підняли повстання в ім'я тільки козацьких привілеїв, і, коли православний магнат, київський воєвода Кисіль запропонував реєстровцям в імені короля переговори в справі скасування ординації 1638 р., обіцяючи цілковитий імунітет для реєстрового козацтва, якого мало бути 12.000, Хмельницький не тільки вже не пішов далі на захід, але спинився під Білою Церквою на межі козацької території, чимдуж подався потім до Чигирина, щоб ждати кінця переговорів, а разом з тим боронити маєтки реєстровців і шляхти, що до нього пристала, від загальної пожежі; він навіть відпустив додому татар, що забрали з України за свою послугу Хмельницькому багато добра та бранців, яких, напевно перебільшуючи, сучасники нараховують на 200 тисяч душ. Він, здається, ще й на думці не мав нищити на Подніпров'ї з корінням існуючі основні економічні та політичні порядки; реєстрове козацтво нібито домагалось тільки реформи цих порядків і за їхню ціну, за скасування старостинської влади, за економічну для себе волю було готове майже спокутувати свої гріхи, як це бачимо з листа Хмельницького до сейму з-під Білої Церкви. Він і загальної пожежі від свавільного хлопства не хотів, хоч сам закликав до неї, він стинав навіть голови тим, що всупереч його заборонам, кинулися грабувати панські маєтки, як це, наприклад, було з тими, що зруйнували Лубні, маєток Вишневецького.

Тим часом, не зважаючи на заходи Хмельницького, щоб надалі мирно вже вирішити справу козацького імунітету, загальне повстання росло на очах. На Сіверщині міщани й селяни здобули низку панських замків, а далі зовсім прогнали всю місцеву шляхту, якщо дехто з неї не пристав до повстання. На Київщині лютувало надалі повстання посполитих під боком таки Хмельницького, шляхта, оскільки не погинула в перших заколотах, з бідною переховувалася по православних монастирях, головним чином у Печерській лаврі та в київському братстві, або пробиралася до Хмельницького, або, нарешті, сама ставала на чолі тих загонів, що бешкетували по лютифундіях. Кодак здобули запорізькі загоны й вирізали його залогоу. На Брацлавщині й на Волині мордували магнатських

прихильників загони Богуна, Ганжі та Кривоноса. У Вінниці, Житомирі, Немирові, Острозі, Бердичеві, Умані, Красному, Тульчині, Полонному, Луцьку, Бершаді та інших містах єврейське населення було вирізане поголовно якщо це переборщують сучасники. Скаженіли загони й на Побужжі, на Білорусі, в Галичині. Скільки жертв було за цей час, не можна сказати й приблизно навіть досить згадати, що в деяких містах гинуло людей по кілька та по кільканадцять тисяч, наприклад, у Полонному. Щодалі, то лютували гірше, головним чином на Волині та Брацлавщині, де Вишневецький кидався на всі боки, бо його шарпали звідусюди повстанці; лютував він страшенно, а це ще гірше дратувало населення, доводячи жадою кривавої помсти до безкраю.

Польщу зовсім перелякала ця страшна пожежа; внутрішніх суперечок серед шляхти вже не було чути. Не зважаючи на переговори з Хмельницьким, треба було за всяку ціну спинити Хмельницького, чіпляючись за його угодовство. Проти цієї стихії мобілізувалася шляхта, проти нього й виставила нову армію, щоб разом обкряти й домагання реєстровців. Хмельницький, наляканий тим, що до нього грізно ставиться не тільки населення, але й козаки, був примушений вирушити проти Польщі, що на гвалт мобілізувалася й через це відтягала переговори. Він закликав знову татар, об'єднався з Кривоносом, Нечаєм, Лисенком, Морозенком, що до цього часу вели на власну руку партизанську війну на Поділлі та Волині, і вкупі з ними під Пилявцями доценту розгромаив коронне військо, що було вислане проти повстанців. Тепер йому вже нічого було ждати — короля в Польщі не було, і вести переговори не було з ким, — і Хмельницький рушив далі на захід, об'єднавшись з ватагами Височана, що лютував на Покутті ще з початку травня.

З об'єднаними силами величезна армія Хмельницького підійшла під Львів, обложила його й розпустила одночасно загони до Перемишля та Кракова, в Литву й Холмщину. Львів, не зважаючи на православну ірреденту, якось захищав себе і нібито власною силою, а в дійсності знову таки невідразною повеліною Хмельницького, що це дозволяв іти приступом на місто, забороняв черні грабувати передмістя. Ця поведінка Хмельницького й довела до того, що до Львова козацька армія так і не увійшла. Хмельницький, задовольнившись викупом, залишив у Львові свого родича Захара для

оборони міста від селянських та татарських ватаг, а сам рушив далі на захід під Замость, обложив його і знову тут стояв кілька тижнів, гаючи даремно час. Вся політика цієї нерішучості Хмельницького в поході на Галичину та Холмщину виходила з того, що Хмельницький думав все таки мирно поладнатися з новим королем. На королівський престол у Польщі мав сісти королевич Ян Казимир; на його рішучість покладали козаки дуже велику надію. До нього й писав Хмельницький перед обранням, «щоб по волі його милости вже більш тих побічних короліків не було і щоб його милость рішив бути самодержавцем, як інші королі».

Тому й не дивно, що, скоро тільки обрано було Яна Казимира королем, і коли він дав згоду Хмельницькому, цей останній відразу одступив від Замостя й вирішив вернутися до Києва.

Козацькі думки.

Те, що Хмельницький з-під Замостя повернувся до Києва, що стримано поводився він під час походу на захід, те, що олікувався шляхетськими маєтками, нарешті те, що залишив західні землі на їхню власну долю, все це вкупі охолодило перший повстанський захват селянських та міщанських мас, що їх надто вже нищили, стягаючи «дарунки» за поміч проти Польщі, ще й татарські загони. Почалося загальне обурення проти Хмельницького, почали шуміти й ватажки повстанців, як, наприклад, Кривonos, ідеолог збунтованого поспільства. Почала ремствувати й галицька, волинська та холмська дрібна шляхта, що піднялася проти магнатів. Ремствував в Галичині і Височан, що його залишив Хмельницький в Отинії на власні сили, шумів на Волині незадоволений Богун, домагаючися раз-у-раз у Хмельницького «йти до Висли». Але Хмельницькому далекі такі політичні пляни, що їх висувала самохіль повстанська стихія, були начебто все ще чужі, і він з реєстровою старшиною відмахувався від них руками, як і на початку повстання, бажаючи вирішити подніпровський конфлікт мирною згодою з королем. Здавалося, що тупоголова його станова ідеологія не обняла ще ситуації в її цілому, не вийшла ще поза вузько станові інтереси навіть тоді, коли Хмельницький літом 1648 р. розірвав переговори й переможно вирушив на захід.

Звідки взялася та угодовська політика у Хмельницького та реєстрової старшини під час самого розпалу боротьби? Ми знаємо вже які пляни складало козацтво наприкінці гетьманування Конашевича та й після нього, головним чином, у 1625 р., чому ж козащина тепер через свою знать ні з цього, ні з того відмовилася тих історичних вже плянів в умовах, далеко кращих для його здійснення, ніж раніше?

Коли слідкувати за ходом подій 1648 р., то побачимо і в Хмельницького, і декого з козацьких старшин вже спочатку самого повстання недвозначну турботу за цілість шляхетських економій, за збереження в них інвентаря, живого і мертвого, щоб мати з чого прогодувати величезну армію. Їх страшенно лякає можливість спустошення Подніпров'я, і коли ватаги повстанців знищили багаті, загосподарені маєтності Вишневецького на Лубенщині, то Хмельницький не звагався навіть дати наказ стягти голови ватажкам того погрому. З листів Хмельницького до Білоцерківського старости, до полковника Хмеленка, до Київського воеводи та інших, бачимо наочно, що козацькій старшині важливо було забезпечити тил армії, зберегти від бурхливої стихії «худобу, коні, і річи та всяке інше добро» по панських маєтках, і що вона вказувала навіть деколи одностійний з собою шляхті, як це добро зберегти від татарських загонів та повстанців.

Все це було причиною нерішучого, як здавалося, поведження Хмельницького та його надій на переговори з королем, його заходів, щоб зберегти панські маєтки. Війна почалася весною і тягнулася ціле літо вже до пізньої осені, відіймала робітника в жнива від роботи, доводила до цілковитого знищення засіяні маєтки. Хмельницький цього найбільш і боявся й через те в червні так поспішно й відіслав додому татар, а сам повернувся від Білої Церкви до Чигирина, через те й вагався він іти новим походом на захід, доки не постала загроза, що повстанці готові скинути його з гетьманства. Союзники його — татари та сп'янілі від помсти повстанці були разом і ворогами йому, готували для його армії голод, через незібраний врожай, через знищення маєтків. Хмельницький дійсно був у скруті: з одного боку, не міг він припинити війни, щоб не повернути проти себе революційної стихії, з другого боку, він не міг ніяк спокійно дивитися, як стихія нищить основу майбутнього його і реєстровців існування, що на ній революція мала забезпечити свої здобутки. І коли на-

дія на згоду з королем почасти і спричинилася до вагання та, нарешті, до виступу Хмельницького восени 1648 р., то ще більше вплинула на це загроза голоду та економічні міркування козацької знаті, що так несподівано дала наказ до того поспішного відходу назад до Києва, назад на Подніпров'я. А поспішати було треба, щоб урятувати те, що ще залишилося, щоб засіяти землю, щоб не голодувати на волі. Хмельницький з реєстровцями були добрі господарі і дивилися вперед, далше, ніж невгамований Кривonos та інші ватажки. Він і забезпечив себе проти них ще в червні, після голосної козацької ради, що загрожувала скинути його, якщо не буде воювати далі, забезпечив, утворюючи при собі постійну вірну прибічну гвардію з найнятих татар, що мала боронити його від усяких можливих несподіванок. А погрози з боку Польщі він не боявся. Занадто добре знав він її силу, давно вже зрозумів усі суперечки між магнатами та шляхтою, між королем та магнатами, щоб боятися об'єднаного їхнього виступу проти революції.

Які ж політичні та економічні пляни могла мати козацька знать, з Хмельницьким на чолі, не поспішаючи походом на західні землі України та дожидаючи там королівської згоди?

У Польщі ще до козацької революції 1648 р. в деяких колах шляхетських, як і реєстровців, росла течія утворити абсолютну монархічну спадкову владу. Недаром закидали Володиславові IV його таємні зносини з козацтвом. Тепер, піднявши за допомогою татар повстання, реєстрова знать і поклала всю надію на те, що в Польщі почнеться загальний рух дрібної шляхти за ліквідацію магнатської олігархії, що мала неменшу силу у Варшаві, ніж на Подніпров'ї. Вона сподівалася, що король використає наддніпрянський заколот для того, щоб скинути магнатську олігархію. Тому й писала вона покірливі листи до Варшави, зазначаючи, що вона не проти Польщі та її цілості, а проти можних королев'ят. Здійснення спадкового абсолютного монархізму в Польщі, утворення сильної самодержавної влади, що їй бралося козацтво дати початок на Подніпров'ї, — така була мрія в реєстрового козацтва, навіть тоді, коли помер Володислав, і Польща готувалася обрати нового короля, що його козацтво бажало мати в особі Яна Казимира; — про те, щоб відірватися від Польщі, як гадає Липинський, козацтво, відай, ще не думало, бо не було тоді приводу до таких комбінацій, не бралося воно й

поширювати своїх соціальних домагань далі, поза межі своїх станових інтересів, поза межі своєї козацької території. За найближче завдання вважало воно — це знищити в себе на Подніпров'ї королев'ят-магнатів та утворити військову диктатуру, щоб за її допомогою король міг зміцнити свою владу в Польщі та перевести бажані козацтву реформи, тобто дати козацтву повну економічну й соціальну рівність з шляхтою. Тим то й пояснюється, здається, неохота Хмельницького до дальшого воювання, його нахил до переговорів. Він трохи, може, й боявся, що пожежа хлопських бунтів перекинеться на польські землі та об'єднає всю шляхту вкупі з королем проти нього, як провідника тієї пожежі.

Але надії козацької знаті на такий кінець революції, як побачимо, не здійснилися, а чого козацька старшина так лякалася, те й сталося: хлопська пожежа в Україні дійсно об'єднала короля, магнатів і шляхту проти Хмельницького. Це виявилось вже до тих переговорів, на які стільки надій поклали реєстровці. І коли під час київського зимування ставало все очевидним, що в сучасних умовах Польщі не можна сподіватися, що здійсняться козацькі пляни, не можна покладатися на королівське слово, коли, з другого боку, духовенство й міщанство подніпровське вкупі з покозаченою в повстанні шляхтою вперто почали висовувати давнє питання про український автономізм, коли бурхливе море хлопських повстань ніяк не втихало, ніяк не дозволяло на мирні переговори з сеймом, тоді козацька старшина з Хмельницьким на чолі й вийшла поза вузькі межі своїх плянів, почала вже думати й про власне «князівство руське», про власного «самодержця руського», тобто про остаточний розрив з Польщею.

Київське зимування, що почалося зараз після відступу з-під Замостя, було впорядкуванням розбитого сосподарства на Подніпров'ї, підчисленням дотеперошніх здобутків революції, а разом з тим вживанням заходів до того, щоб забезпечити їх. Одночасно воно було й кристалізуванням дальших козацьких плянів, що їх силоміць висовували обставини, а перш за все, спробою утворити на звільненій території України вже власну тверду, абсолютну владу, коли стало виявлятися, що такої влади в Польщі не може бути при сучасних умовах, — воно було зразком оформлення тимчасового союзу з активними елементами в справі будування такої влади, — з міщанством, духовенством та прихильною шляхтою.

На їхню допомогу, тобто на допомогу декого з шляхти, на допомогу міщан та духовенства реєстровці могли надіятися сміло. Ці верстви населення об'єднувала з реєстровцями, коли не в цілому, то у великій частині спільна боротьба проти магнатської системи в Україні. Те, як поведився Хмельницький під час кампанії 1648 р., недвозначно показувало, що реєстрова знать вміє цінувати їхню дружбу та співробітництво. З їхньою участю, коли стало виявлятися, що новий король така сама забавка в руках магнатів, як і його попередники, й почалися на швидку руку політичні комбінації реєстровців, переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною та ін., щоб за їхньою допомогою на звільненій Україні власною силою завести твердий режим, упорядковані відносини.

На цей раз той твердий режим силою революції набув форми диктатури гетьманської влади, що її визнали за потрібну міщани з духовенством, визнала й залишена при козаках шляхта, якої в козацькому війську тоді налічувалось до 7.000 чоловіка. Вони — міщани, духовенство, поkozачена шляхта й дали тепер новий напрямок козацьким плянам. Київські міщани з духовенством величали Хмеля, коли він в'їздив до Києва, «пресвітлим господарем», «Богом даним Богданом», київський митрополит поблагословив Хмеля навіть на двоженство з Чаплинською, патріярх, що прибув з Єрусалиму, причащав його без сповіді й величав, як монарха. Поkozачена шляхта бралася знову за дипломатичні переговори Хмеля з Польщею, з сусідами. Вона краще, ніж усі, розуміла, відай, що тепер конче потрібна зовнішня сила, що своїм протекторатом змогла б забезпечити надовго козацький режим; що на королівський авторитет нічого надіятись, це з кожним днем ставало ясніше. Звідси й почалися, через посередництво вищого духовенства та деяких знатних шляхтичів, переговори з сусідами про прийняття під свою зверхність Подніпровської України, як удільного вже князівства. Хмельницький, хоч і сам почав величати себе «амодержцем з Божої милости», знав, що його напoxваті, силою факту витворений абсолютизм неминуче мусить спиратися на сусідів, коли ставало вже очевидним, що в Польщі немає умов для здійснення цього абсолютизму, а потребу його для розвитку грошового господарства дуже вже відчувало в Україні перш за все козацтво, але не менше й міщанство та велика частина шляхти, головним чином, дрібної.

Політичний торг пішов на всі боки, одночасно з переговорами з Польщею, з новим королем, Яном Казимиром, на якого ватажки революції поклали такі великі надії; вони все ще сподівалися, що з королем дійде до порозуміння, і тоді напевно вдалося б зберегти здобутки революції. Реєстрова знать, маючи через обставини в руках свою владу, торгуючись з сусідами, разом з тим не хотіла розривати цілком з шляхетськими традиціями; вона тільки хотіла їх формувати, переробити на свій смак і готова була піти на все, навіть на повернення приватних маєтків вигнаним королев'ятам, щоб тільки мати забезпеченість з боку Польщі, забезпеченість, що її нові домагання будуть задоволені. Це ясно бачимо ми в Хмельницького з його листування з деякими польськими панамі.

Але ж у революції завжди буває так, що здійснюються не пляни окремих груп, осіб, а щось інше, що відповідає об'єктивним умовам свого часу, що є наслідок даного історичного процесу. Ми звичайно характеризуємо людину та її вчинки не згідно з тим, як вона сама про себе та про ці вчинки думає, а ґрунтуємося на об'єктивній цінності тих вчинків, на об'єктивності вдачі тієї людини, на об'єктивності фактів в даних історичних умовах. Навіть більше, й самі ті пляни, що виникають під час революції, часто є продукт безпосередньо зв'язаних з ними подій, і розвиваються вони разом з розвитком тих подій.

Так було й тепер у козацькій революції. На початку повстання реєстровці хоч і творили об'єктивно революцію, але суб'єктивно не виходили поза станові свої інтереси на Подніпров'ї, а тим часом події примусили їх поширити свої домагання, коли поставили їх перед фактом знищення великої земельної власности, зліквідування всякої влади, коли тим самим примусили їх організувати нову владу, складати далекі політичні пляни. Ще на початку повстання вони свідчилися перед королем та сеймом своєю лояльністю, присягали на свою вірність, а тепер під час київських переговорів, як це помітив сам Кисіль, сеймовий уповноважений в цих переговорах, Хмельницького й козаків навіть не можна було пізнати, — так вони перемінилися. «Тепер, — казав Хмельницький до Кисіля, — шкода говорити багато. Я вже доказав, чого не думав зразу і докажу далі, що тепер задумав: виб'ю з лядської неволі увесь руський нарід. Перш я за свою шкоду і кривду воював — тепер буду воювати за православну віру». Що

треба розуміти під воюванням за православну віру, та звідки взялося це домагання, ми вже знаємо, проте, воно характерне для еволюції козацьких плянів 1648 р.

Зборівська угода.

Здійснити козацькі домагання в переговорах з Яном Казимиром було, проте, неможливо. Ян Казимир, через тодішні умови був такою самою лялькою в руках магнатів, як і його попередники, і замість компромісу, що на його ладні були козаки погодитися, довелося дійсно таки «підняти все хлопство по Люблин та Краків, виганяти за Вислу усіх дуків і князів», як і погрожував п'яний Хмельницький Кисілеві, — замість того, щоб посилати до сейму представників від козацтва, довелося наймати татарів у новий похід на королев'ят, що своєю охотою не хотіли зректися своїх феодальних прав на Подніпров'ї. Нарешті, що могли зробити переговори, коли рівночасно з ними йшла війна між невгамованим поспільством та магнатами, що помирити їх не могли ані угодовство реєстровців, ані будьякі обіцянки з боку сейму та короля. В самому Києві три дні різали панів та євреїв, що використувуючи тимчасову передишку, повернулися із своїх схованок. А тим часом на Поділлі та на Волині загони Потоцького й Вишневецького знову криваво гамували повстанців, що не хотіли коритися панам.

Стред цих обставин гетьман Хмельницький з реєстровцями почав пильно готуватися до нової війни. Його домагання, щоб козацька територія на схід від Кам'янця, Горині, Прип'яти була тільки під козацьким присудом, сейм відкинув, перемир'я, що його було підписана перед початком травня, фактично не було. Довелося Хмельницькому далі пливати за хвилью революційної стихії. Забезпечивши собі допомогу від татар, донських козаків, кавказьких черкесів, молдавського господаря, Хмельницький мобілізував, під загрозою на горло, все, що жило в Україні, розіслав знову універсали, піднімаючи населення на панів, запевняв, що орда більше вже грабувати не буде, збирав гроші до козацької військової скарбниці, але ж ситуація була не дуже то сприятлива Хмельницькому. Молдавський господар у останній якраз мент відмовився від інтервенції, литовський магнат Радзивил, що до цього часу вів переговори з козаками про нейтралітет, несподівано почав

готуватися до нападу на козацьке запілля. Хмельницький мусів раптом робити додаткову мобілізацію на Чернігівщині та північній Київщині, щоб ні в якому разі не допустити до війни на козацькій території, а перенести її на західні землі.

Так почалася нова війна проти Польщі. Втративши колосальну силу людей, Хмельницький якось спинив Радзивила на півночі, і польську армію на сході, в Галичині. Проте, війна скінчилася для козацтва нещасливо, не зважаючи на величезне козацьке військо — дехто нараховує в ньому навіть до 300 тисяч чоловіка. Донці не прийшли, турки, що їх погромили венеціяни, закликали назад татар боронити Чорне море. Шляхетська пропаганда працювала успішно серед населення, вказуючи на грабунки, що чинили татарські загони, мовляв, козацька старшина продала селян татарам, обіцяючи амністію всім, хто покається в своїх повстанських гріхах. Хмельницькому ставало щораз тяжче, не зважаючи на перемоги козацтва в Галичині. Татари, що їх підкупив польський король, готувалися до відходу, населення вже не мало давнього завзяття, покуштувавши татарської помочі. Козацькій старшині довелося, не вижидавши кінця війни, піти під Зборовом, у серпні 1649 р., на згоду з Польщею, щоб не допустити до катастрофи, бо армія почала розбігатися, чуючи, що татари вертаються до Криму. Хмельницький тепер навіть недовго сперечався з королем і, підписавши угоду, чимдуж вертався на Подніпров'я, щоб захищати маєтності від союзницьких татарських загонів.

Зборівська угода, хоч її складено було серед несприятливих умов для реєстровців, все таки була великим кроком уперед проти того, що було раніше. Наддніпрянську Україну, тобто воевідство київське, брацлавське й чернігівське виділено було в окрему автономну провінцію козацьку; на ній могло перебувати 40 тисяч реєстрових козаків, однаков чи житимуть вони на королівщинах, чи на приватних мастках. Їм забезпечувалося самоурядування з козацьким присудом, з виборним гетьманом на чолі, що мав підлягати безпосередньо королеві. Козацькі старшини мали бути виборні. Всіх полків намічено було 16. Королівське військо не могло вже перебувати на Подніпров'ї. На всіх королівських урядах мали бути тільки православні. Уніяти та єзуїти не могли перебувати на козацькій території, євреям заборонялося в козацьких землях мати ремесло, торгівлю, держави, оренди; козакам до-

зволюлося торгувати горілкою для своїх потреб та гуртом, тільки заборонялося їм шинкувати нею. Православний митрополит мав одержати місце в сенаті, шляхта, що брала участь в повстанні, діставала повну амністію та непорушність своїх маєтків. Вигнане панство могло вертатися на свої маєтки. Всі посполиті, що невписані в реєстр, мали повернутися в підданство, у приватне послушення. Крім того, окрема ще була постанова, що гетьман має дати орді татарській «полоном городів дванадцять, котрі можуть виняти».

Козацький імунітет був урятований, королев'ят на Подніпров'ї вже більше не було, з феодальних володарів ставали вони звичайними землевласниками без своїх давніх феодальних прав. Не вигравало тільки посполите населення, тобто се-

Богдан Хмельницький

ляни й міщанство. Йому довелося дорого заплатити за зборівську угоду. Ось що оповідає один учасник як ішло те «вибрання» полону татарами: «Котрі міста віддано татарам, в ті городи пішли для віри від гетьмана по два чоловіки татар та по два черкас-козаків, потім наперед татар послано до тих міст своїх полковників з черкасами-козаками потайки і оманою — ніби то для закуплення хліба і поживи — аби татари і козаки одчинили місто, а татарам Хмельницький звелів стояти в укриттю. Як черкасам і татарам відчинили город, тоді татари вибрали, вирубали, й випалили без останку Заслав, Межибож, Ямполь і інші городи і округи — городів з сімдесят або й більше. А прийшли під усі ті городи татари підступом і в однім часі, аби по тих городах не було вісти про них, що їм велено ті городи воювати і руйнувати і в неволю забрати замість плати, по гетьманському велінню. І черкаси своїх людей, міщан в городах тих майно грабили». Це ще стверджує й літописець (Самовидець), оповідаючи, як «Хмельницький з ханом розправили орду; козаки позволили багато городів і татаре людей в неволю забрали, а козаки майно забрали і опустіли значні міста». Про це лихоліття до нас залишилися сліди в народніх піснях, де співається:

*Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки, й молодії молодиці.
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молоді молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького перва куля не минула,
А другая устрілила, у серденько уцілила.*

Боротьба на два фронти.

Зборівська угода кінчила перший етап козацької революції, етап спільної праці козацтва з поспільством. На східних землях України наслідком її мало бути утворення дуалізму: козацького і магнатського режиму з перевагою першого. Західна Україна мала надалі потонути в шляхетсько-магнатському господарстві та ще й заплатити панам за шкоду. Тепер починався другий етап, етап роз'єднання бунтарів-союзників проти шляхетської диктатури.

Обидва вороги, тобто і козацтво, і шляхта-магнати не були задоволені з цієї угоди. Не зважаючи на те, що сейм рати-

фікував угоду, й козацька старшина докладала всіх сил на те, щоб її виконати, суперечності цього компромісу росли далі, що більше, домагаючись його розірвання, намагаючись довести до кінця козацьку революцію. Природа суперечних змагань обох сторін не могла перетравити цього компромісу. До того ще широке населення відразу вороже поставилося до згоди, бо вона не дала їм ніяких здобутків за втрати від війни.

В козацькій революції брали участь поруч з реєстровцями, тобто з середняцькою земельною власністю й інші ще соціальні групи: посполиті селяни й міщани, духовенство й запорожці. Що дала їм зборівська угода? Серед духовенства мала користь з революції сама тільки церковна знать, доставши формальне зрівняння своїх прав з представниками латинської церкви; нижче духовенство, не зважаючи на скасування унії, було й надалі принижене та експлуатоване коли не панами, що повернулися назад до своїх маєтків, то козацькою верхівкою, яка позабирала собі спустілі магнатські маєтки. Ще гірше на зборівській угоді вийшло селянство. Тільки деякі його глитайські елементи попали до козацького реєстру, а дрібнота у своїй масі, що її й татари дуже ще пограбували, мала залишитися й надалі в приватному послушенстві. Міщанство також не здобуло собі ніяких прав, хоч увесь фінансовий бік війни лежав на його плечах, навпаки, після Зборова, його, як жертвовного козла, було віддано на поталу татарському «вибіранию». Січовиків зовсім оставлено було на боці з їхніми домаганнями вільного промислу та торгівлі на Низу, всіх їх не було вписано в реєстр, а крім того й саму їхню назву привласнили собі дуки та дрібна шляхта з волости, що тепер почала величати себе виключно «славним лицарством запорізьким».

Ці то суспільні групи, що їх обминула зборівська угода, й стали на перешкоді до переведення в життя тієї згоди; навіть більше, вони почали голосно нарікати на «запорізьке лицарство» з волости, що в ньому майже половину посад займала покозачена шляхта. Деяка шляхта відразу взяла участь у повстанні проти магнатів, тепер вона масою влилася в реєстр, записувалася на козацький присуд, щоб оборонити себе від магнатів, які знову поверталися. Загальне обурення почало згодом вилитися в бунт. Почалося, очевидно, з Запоріжжя, що вивело, як кажуть, Хмельницького в люди.

Вже восени 1649 р. стався на Запоріжжі бунт; про нього, на жаль, не маємо докладніших відомостей, крім тих, що там було обрано на гетьмана якогось Худолія, що Хмельницький ледве «вгамував повстання та велів шию втяти тому, що на Запоріжжі проголосив себе другим гетьманом». Згодом вибухло дуже грізне повстання виписчиків на Сіверщині та на Волині; з бідою втишив його Хмельницький вкупі з шляхтою, «по чім чернь трохи втихомирилася, хоч вся і не пішла все таки в підданство: одні, продаючи все і остаючися без нічого стають до козаків за джурів і у постоїв, інші з усім йдуть за Дніпро», як записував тоді Кисіль. На чолі кипучої черні на Волині став вінницький ватажок Богун і, не зважаючи на Хмельницького, вів на власну руку партизанську війну проти магнатів, що загніздилися на своїх маєтках. Ще небезпечніше повстання вибухло в березні 1650 р. на Брацлавщині, де Нечай зорганізував величезну ватагу, як кажуть, з 40 тисяч душ. Нечай одночасно боровся проти Хмельницького і проти магнатів: Конєцпольського та Калиновського, доки шляхта, що змобілізував Хмельницький вкупі з магнатами, не залила цього повстання в крові. Самого Нечая в 1651 р. через підступі Калиновського в Красному було вбито.

Повстанська пожежа росла й не згасала. Допомогали цьому страшний голод та пошесті: люди, що до нитки пограбували їх татари, землі не засіяли, годувались листям, корінням; пошесті нищили їх; вони «падали, як дрова по дорогах», пише один сучасник. Дорожнеча була надзвичайна, до того ще не було чого й купити, бо збіжжя, що надходило з Москви, не вистачало, а сподіватися хліба з Польщі була даремна справа, бо й там був голод та грізні селянські заколоти. Хмельницький боровся з лихом, як тільки міг, карав виписчиків, виправдувався перед панами, але що він міг зробити проти стихії, що шукала хліба та волі і, не зважаючи на страшні кари, однаково грабувала й козацькі, і шляхетські маєтки.

А тут ще на лихо ніяк не вдавалося козацькій старшині налагодити справу з магнатами. Суперечки за маєтки між ними то тут, то там, переходили в криваві бійки, а на козацькій пограничній смузі на Поділлі та на Волині між реєстровцями та панами почалася справжня громадянська війна. Даремне Кисіль пробував грати ролю посередника. Ображені магнати обернули його самого в зрадника Польщі та магнатських

інтересів, і ця латка назавжди приросла до Кисіля через те, що він був православний, — так думала про нього Польща. Даремне Хмельницький, стинаючи збунтоване хлопство, піддобрявся до панів; ображені магнати, як Потоцький, Калиновський, Вишневецький, вертаючись до втрачених маєтків, повсякчас порушували зборівську угоду, і ніхто їх не спиняв. Виявилось, що Ян Казимир, на якого після Зборова стільки надій покладали знову реєстровці та дрібна шляхта, так само сліпе знаряддя в руках магнатської та єзуїтської зграї, як і його попередники; замість того, щоб приборкати магнатську сваволю зверху, він погрожував Хмельницькому карним походом в Україну. Надії на додержання зборівської згоди ставало менше; нарешті, ні та, ні друга сторона вже не думали, що серед таких відносин можна її додержати.

Козацтву тепер дійшло до того, що неминуче треба було шукати собі союзника поза межами України. В Україні селянство й міщанство не могло вже бути таким союзником; суперечності інтересів козацтва з поспільством були вже надто виразні. А спиратися знову на Польщу проти власної черні ніяк не було можна, бо це означало б зректися всіх дотеперішніх здобутків революції. Зоставалася одна дорога: пливати з повстантською стихією далі, а разом з тим шукати собі поза межами України такої сили, щоб з нею можна було позбутися магнатів, використавши на це й селянську стихію за допомогою сусідів, а далі придушити цю стихію й прибрати її до своїх старшинських рук. Переходовий характер зборівської угоди почав виявлятися щоразу виразніше. Ясно бачили його переходовість вже навіть найбільші між ними угодовці і сам Хмельницький. Сквалливо починає він тепер нові дипломатичні переговори з Москвою, Швецією, Туреччиною, Молдавією, Трансильванією про допомогу проти Польщі, а разом з тим знову й щораз більшої сили в козацьких провідників набирає ідея про утворення самодержавної влади в Україні, хоча за це довелось б заплатити васьмальною підлеглистю Україні одному з сусідів. Навіть більше, дипломатичні заходи Хмельницького показують вже зародження в недавнього чигиринського сотника династичної гетьманської ідеї: Хмельницький сватає свого сина Тимоша з Домною Розандою, дочкою молдавського володаря Лушчула, готується сісти на князівському стільці на Подніпров'ї.

Остаточним наслідком переговорів Хмельницького на всі боки було визнання його з боку Туреччини володарем України на правах султанського васала: при чому, Царгород, приймаючи «найкращого з монархів релігії Ісусової, гетьмана козацького Богдана Хмельницького під протекцію непобідимої порти», послав кримському ханові кріпкого й суворого наказу, щоб він «ніколи не повертав свої очі і вуха до польської сторони, а щоб зараз же своїм швидкольотним військом дав допомогу там, де це потрібним трапилось би». Обережна Москва все ще не хотіла ризикувати своєю надією на приязнь польської шляхти й міняти її на непевного та бурхливого козацького васала.

Переговори Хмельницького з сусідами дуже перелякали Польщу та її чорноризого володаря. Сейм 1650 р. вирішив зимою скінчити з замашпивим козацтвом і оголосив загальне посполите рушення, а разом з тим почав багатими подарунками перетягати на свій бік татарську знать. Хмельницький і собі рішив скінчити гру з Польщею та її королем, закликав татар, підняв селян, міщан і в 1651 р. вирушив на Галичину.

На цей раз Хмельницькому не щастило. Мобілізація не вдалася, а татари зрадили під Берестечком й ледве не потягли його самого в ясир. Кампанія скінчилася повною поразкою козацтва. Обернулися внівець самостійницькі змагання православної церковної знаті та козацької старшини. Проти Хмельницького, що вже рік величав себе «хотя і простим і нікчемним, а все ж таки Богом назначеним єдиновладцею, самодержцею руським», збунтувалася його власна армія і на вранці Масловім Броді на «чорній раді» ледве не вбила свого гетьмана. Ледве врятував його Богун. Зібравши розпорошені ватаги й сяк-так заспокоївши розшалілу чернь, Хмельницький мусів миритися з магнатами. А миритися треба було за всяку ціну, бо загроза була дуже велика. Чернь перестала вже йому вірити, почалися балачки про зраду. Почалися бунти проти гетьманщини. Пішли навіть загальні чутки, що він не Хмельницький, а підставлений магнатами шляхтич. Тому Хмельницький і поспішився з переговорами, склавши Білоцерківську угоду, що до однієї третини вкорочувала збориські пакти; замирившись з панами, він кинувся втихомирювати свою «праву руку» — збунтовану чернь; палив села, міста, садовив на палі, стинав голови, розсилав скрізь карні експедиції. Особливо грізні повстання вибухли на Волині та

на Сіверщині; с'як-так ледве придушив їх Хмельницький вкупі з панами, скаравши страшною карою провідників бунту Хмелецького та Гладкого.

Переяславська угода.

Козацька старшина опинилася в безвихідному становищі. Для неї було вже очевидним, що все поспільство було проти неї. Спілька з татарами, оборона панських маєтків, панщини, роз'єднали козацьку знать і посполитих остаточно. Не могла вже допомогти пропаганда популярного козацького ватажка Богуна, — не допомогло навіть нове оголошення війни 1652 року проти магнатів. Чернь не відзивалася на мобілізаційні заклики і хмарою сунула на схід, до Слобожанщини, шукаючи кращої долі. Багато сіверян, киян, волиняків, брацлавців кидало свої домівки, брало з собою, що попало і мандрувало за Дніпро, в степи нинішньої харківської й воронізької областей. А в Україні, тобто на Поділлі, Волині, Київщині ще дужче лютували магнати з Степаном Чарнецьким на чолі, руйнуючи села й міста дощенту. Втікачів гамували страшними карами реєстрові полки, бо боялися, щоб ті не спустошили втечею їхніх земель.

Козацтво, притиснене з двох боків — з боку магнатів та з боку власного населення — ще дужче почало шукати собі допомоги в сусідів. Про здійснення своєї програми в межах Польщі через короля вже не могло бути й мови. Союз з татарами обходився надто вже дорого, а турецьке васальство не давало Україні ніякої реальної надії. Зоставалася одна Москва. Після реформ 1629 р. козацька старшина вбачала в ній ідеал дворянського абсолютизму, що один тільки мав силу приборкати магнатську самоволю — допомогти запорізькому лицарству впоратися з неспокоїною черню.

На цей раз Москва не відмовилася взяти під свою тверду руку козацьку революцію в Україні. Перед тим вона дуже обережно ставилася до протекції над козацтвом, навіть на початку революції, злякавшись загального повстання в Україні, злякавшись, що повстанська стихія перекинеться поза межі України й на її землі, Москва зібрала під Путивлем велику армію на всякий випадок. Селянське повстання було не менш грізне для московського дворянського абсолютизму,

ніж для феодальної Польщі. На початку козацька революція дійсно мала характер селянського повстання.

Але тепер обставини змінилися. Москва вже надто добре зрозуміла характер козацької революції, надто добре бачила досвід та вмільсть козацьких старшин вгамувати селянські стихії, берегти законний порядок експлуатації. Вона розуміла, що козацтво в Україні не тільки вже безпечне для неї, для її кріпацьких порядків, а й зможе ці порядки боронити, вилловлюючи та затримуючи втікачів з півночі, з кріпацького ярма дворянського. Все це добре зваживши, московський собор 1653 р. вирішив допомогти козацькій революції проти загрози її ліквідації, а разом з тим придбати собі таку багату територію з бажанням здавна доступу до Чорного моря. Надія на здобуття польського престолу для Романових, що могла ще стати на перешкоді такому рішенню, — коли вже був обраний Ян Казимир, коли в Польщі перемогли магнати, — давно вже згасла. До того ще треба було Москві попередити заходи козацтва до об'єднання з шведами, про що почала була дбати українська церковна знать, що відразу вороже поставилася до майбутнього союзу з Московією, боячись її централізму, що загрожував зробити українських владик цілком підлеглими московському патріярхові.

Так дійшло до голосної в історії Переяславської умови в 1654 році між Московією та Україною.

Який був зміст тієї умови, уявити легко. Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції в Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів. Статті Богдана Хмельницького, що в них зазначено було домагання майбутнього українського дворянства, та царська жалувальна грамота запорізькому війську з 27 березня 1654 р. говорять про це надто вже ясно. Подивимося тільки на текст тієї грамоти:

«Ми, великий государ підданого нашого Б. Хмельницького, гетьмана війська Запорізького і все наше військо Запорізьке пожалували — веліли їм бути під нашою, царського величества високою рукою, по давнішим їм правам і привілеям, даним їм від королів польських і вел. князів литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояри і воеводи в їх

військові суди мішатися не будуть. Число запорізького війська по їх власному прошенню веліли ми означити на 60.000 реєстрових і щоб завігди було повне.

А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми лишили Запорізькому війську вибирати гетьмана самим між собою по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, щоб той нововибраний гетьман вчинив присягу нам. Маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей, від удів їх ми не веліли відібрати, а бути при них по давньому.

А коли почнуть приходити у військо Запорізьке з котрих пограничних держав послы з чимсь добрим, ми таких послів гетьманові лишили приймати, а нам, великому государю, зараз писати все, з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені».

Таке читаємо в жалувальній грамоті. А в статтях Хмельницького і царських резолюціях на них, ще говорилося, що цар «велів давати на полковника 100 ефимків, на писара військового 1.000 золотих, на підписків, суддів осаулів 300 золотих, на суддейського писара і сотника по 100 золотих, на хорунжого, сотенного і козака по 30 золотих, а крім того на полковника, військових осаулів і полкових, на писаря і суддів, щоб було по млину для вигодування»... Поза тим старшині з Хмельницьким приватно було надано окремі ще маєтності.

Не забули реєстровці в Переяславській угоді і про своїх союзників — шляхту, що присягала в Переяславі спільно з козаками на вірність Олексію. Гетьман зокрема просив і за них, щоб «вони при своїх шляхецьких вольностях стали і маєтки свої мали, як при королях польських було». Не забули і про міщан, що помагали козацтву в трудні часи проти черні, для них випросили, щоб «по містах були урядниками вийти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирали на царське величество».

Не забуте було й духовенство, хоч політичних автономних прав йому не було застережено — недаром вони так протестували проти умови — зате «пожаловано» було «митрополитові і всім людям духовного чину государську грамоту на маєтності, що ними тепер володіють».

Не забули й про чернь, про «праву руку», залишаючи її при «звічних обов'язках». Брутально було відкинута її від зобутків революції, від вольностей козацьких, заборонено впи-

сувати в реєстр на швидку ногу, негайно розбираючи, «хто козак буде, а хто мужик». Потайки було випрошено в Олексія для старшин і грамоти «на послухенство мужиків», «на села при обов'язках», «на копи й дані», що їх мало давати старшині поспільство. Правда, цих грамот відразу не використували, боялися, щоб чернь не збунтувалася, їх заховали на слухний час. А щоб забезпечити себе й від тієї черні, й від магнатів, старшина випросила в Олексія, що «військові люди царського величства на пограниччю для охорони України завжди і на долі будуть стояти».

Такий був зміст Переяславської умови. Козацька знать могла бути тепер спокійна за своє виключне панування на Подніпров'ї. Вона здобула собі все, щоб стати пануючою клясою в автономному державному устрою. Україна у взаємовідносинах з Москвою являла собою не васальну одиницю, не була з нею зв'язана персональною унією, як це думали проф. Сергієвич, Покровський, Грушевський та інші, — це була реальна унія. Гетьман був такий самий «підданий московського государя», як і все військо запорізьке, і однаково з ним присягав «великому государеві і государським дітям, і наслідникам на вільне подданство», що «в усяких його государських повеліннях служитимуть по віки». Це виразно підкреслює самий зміст умови і цікавий інцидент під час присяги на вірність Олексієві; коли козацька старшина почала домагатися, щоб представник царя так само заприсягнув додержуватися умови, то боярин Бутурлін заявив, що государеві не личить присягати своїм підданам, що цього ніколи не було й надалі не буде. І хоч Хмельницький зі старшиною демонстративно залишив московських послів самих у церкві з попами, проте ж рішучість Бутурліна примусила його скоритися, заприсягти на вірність та послух цареві.

Отак козацька старшина ціною «холопства його царського величства» забезпечила собі виключне право на експлуатацію подніпровського поспільства, що здавна здобивалася їй, висовуючи козацькі вольності з шляхетськими привілеями. Тепер вкупі з московською армією козацька старшина повинна була вдарити всією силою на Польщу, щоб і західню Україну забрати в склад Гетьманщини, збільшити тим територію свого панування. Але на диво, коли у війну проти Польщі дійсно встряла Москва і готувалася вже в похід, козацька знать почала вхилятися від цього походу, і тільки спільний

наступ «ляхів» з татарами примусив Хмельницького рушити під Львів та вислати полки на поміч Москві до Білоруси. Аж тепер східня Україна остаточно очистилася від магнатів, але західньої України не здобула.

Що ж спричинилося до того, що так раптово прохолов військовий запал у козацьких старшин проти Польщі?

Незначний, здавалося б, інцидент з присягою в Переяславі відразу породив недовір'я до Москви, до її заяв, а вкупі з тим і неохоту до будьяких спільних з Московією виступів, хоча б і проти Польщі. Спільна війна все таки почалася, але окупаційні заміри Москви проти Білорусі та Західньої України, що на них претендувала козащина, поводження Олексія з Хмельницьким, як з справжнім своїм холопом-боярином, самовільне господарювання московських воевод в Україні внесло поміж спільників зерно незгоди та взаємного недовір'я. Через це козацька старшина не так прихильно вже ставилася до свого зверхника: бачимо вже відверте ворогування з царськими воеводами. Це була причина тому, як поводитися козацтво в поході проти Польщі. Під Львовом під час облоги північник Хмельницького, Виговський, потай радив навіть львівським міщанам не здаватися на царське ім'я. Нарешті кампанія скінчилася тим, що Москва замирилася з Польщею в 1656 р., не питаючи навіть згоди в козацтва, не допускаючи його навіть до переговорів.

Так то медовий місяць козацько-боярського подружжя відразу був зіпсований розбіжністю інтересів двох спільників. Перспектива дальшого співжиття в тому нерівному подружжі була очевидна: Переяславська умова мала стати містком до окупації Московією Подніпров'я. На обрїю майбутнього зарисувалася брутальна природа московського купця-боярина, що загрожував козацьким апетитам більшою конкуренцією та нагальністю ніж подніпровський магнат. Відразу злякавшись цього привида, козацька знать почала з підозрою приглядатися до плянів свого спільника, старалася відгадати їх у новій кампанії проти Польщі і тепер, після виленського перемир'я Москви з Польщею, в 1656 р., кинулася одверто вже шукати собі нового спільника уже проти Польщі й Москви разом, звертаючися то до шведів, то до угрів. Загроза для неї була дійсно велика, бо Москву манила знову надія на коронування Романових польською короною, і за цю корону вона ладна була віддати козацьку самовладу на

поталу вигнаним магнатам, що рожевими обіцянками обмотували царських дипломатів.

Козачина вкупі з шведами та уграми починала тепер на власну руку війну проти Польщі. Війна не вдалася, а проте, за її час Хмельницький приєднав до себе пінську шляхту, що присягнула йому на вірність в 1657 р., як своєму володареві. Цей факт, як і нові заміри Хмельницького, надзвичайно цікаві, бо ще раз показують, як на ґрунті політичного антагонізму з приводу питання, хто має бути господарем в Україні над людською працею, вкупі з клясовою виховувалося поняття політичної самостійності України. Перші ознаки його ми бачили в заходах 1625 р., вдруге з'явилося воно під час київських переговорів, а тепер воно ще раз підкреслило свою живучість в політичних комбінаціях Хмельницького, що їх палко підтримувало православне духовенство в Україні. Це поняття політичної незалежності України не мало ще свого національного змісту — набуло воно його вперше в ХІХ ст. в умовах наспівання буржуазного укладу — воно ще не було поняттям, що обгортало б в умовах всенароднього демократизму в одну суцільність на ґрунті однієї культури й однієї системи продукції всі класи й групи населення даної території, воно було тільки поняттям боротьби за станові інтереси реєстрового козацтва з царськими воеводами, і коли цей становий характер козацтва остаточно розвалився в диференціації економічній реєстровців на дворянській, холопській службі Романовим, це питання козацько-станової самостійності занідило, щоб у ХІХ ст. відродитися знову вже як національне питання, виховане в політичній боротьбі за буржуазний демократизм, в боротьбі, що виходила поза межі одного стану, що підкопувала становий уклад, з його поліцейсько-самодержавним режимом, та намагалася його знищити.

Козацька революція закінчила Переяславською умовою другий етап свого розвитку і входила тепер в третій етап, що тягнувся аж до полтавського бою та кінець Мазепи під назвою Гетьманщини. Старе магнатське господарство на Подніпров'ї було остаточно зліквідовано, старий становий порядок порушено було в самій основі дієвою силою революції маси, а не самими заходами козацької знаті, не плянами її провідника, Хмельницького. Козацька знать та її провідник зробили тільки висновки з готового факту, підхопили його напрямом, використали його енергію для себе. І в тому їхнє значення про-

відників революції, в тому вся історична вага особи Хмельницького. Великість чи навіть геніяльність певної людини в історії не в тому, що вона робить історію, через утворення від себе історичних переломових моментів, а в тому, що вона краще ніж інші зрозуміла вагу цих переломових моментів, краще вгадала напрямок майбутніх наслідків сучасних їй історичних подій; і тільки це висуває дану одиницю на чоло в історії, тільки це робить її великою. Так було і з Хмельницьким; події висунули його на перед козацької революції, що знайшла в ньому свого провідника, як це буває завжди, що великі історичні події самі знаходять і висовують на чоло своїх геніїв. Тим то великі люди творять історію, це безперечно, але щоб її творити, вони перше родяться нею і вони перше виховуються нею. Хмельницький був звичайний собі сотник, як і інші, до революції і не думав, може, про гетьманську булаву, а коли й думав, то не снував ще в голові таких далекосяглих політичних плянів, що тепер ставали фактом, він навіть на початку революції, може й не мріяв про них; цього не дозволила тодішня загальна несвідомість не тільки його кляси, що була тільки клясою в собі, а не клясою для себе, взагалі всього громадянства. Проте, разом з розвитком подій, що забезпечували йому економічні та політичні здобутки, він ставав ідеологом економічної й політичної революції. Роля його, що її движуть перипетії великої боротьби мас, хоч і не завжди щасливо, як це правильно підкреслює М. Грушевський, пристосувалася до вимог цієї боротьби, але ж вона кінчалася на Переяславській умові, як не рахувати його нових плянів, кінчалася разом з ліквідацією старого порядку.

Тепер «великі» вожді вже були більше непотрібні, бо нічого вже не треба було ламати, а тільки треба було докінчувати те, що почалося; вони — «великі» вожді більше вже не з'являлися в найближчому столітті, бо їх не вимагав історичний розвиток. Тепер наставала сіра доба буденщини, доба остаточного виявлення дійсного дворянського характеру козацької революції, доба суперечностей козацького автономізму, що різко виявилися вже за Хмельницького і в 1657 р. загнали його в могилу. Тепер наставало поле для майстерної гри, що в остаточному своєму висліді, вкупі з еволюцією дворянсько-кріпацького укладу, покріпачила Україну, зробила з неї московську провінцію, загарбавши у свої руки Подніпров'я, а згодом і західні українські землі, крім Галичини.

ГЕТЬМАНЩИНА

Нові землеволодіння.

Козацька революція менш як за десять років наче мітлою вимела на Подніпров'ї упривілейовану шляхетську земельну власність з її феодальними пережитками. Але деяка частина її врятувала своє існування «на давньому отчистому праву» завдяки тому, що вчасно приєдналася до загального повстання проти магнатської олігархії Вишневецьких, Конєцпольських, Калиновських, Потоцьких та інших, таких самих. Козацька знать вміла шанувати цю прислугу, як це видно з конституційної хартії, що в 1657 р. надав її Хмельницький пінській шляхті, ручаючи непорушність спадкових «маєтностей», прерогатив, вільностей і шляхетських судів, належних їхньому станові, як бувало за польських королів. Проте, це шляхетське землеволодіння не було вже упривілейованою приватною власністю старого типу. Воно — шляхетське землеволодіння — хоча ради економічної вигоди старшина й намагалася зберегти його, як оголошував універсал Хмельницького 1650 р. любецькій шляхті, «при добрах власних очистих, яко привілегії здавна наданого мають», остаточно втратило на якийсь час своє існування, свою панщину, домініяльний свій суд, і хоча де-не-де ще залишалось, але обмежувалося тільки звичайно незначною частиною давніх шляхетських маєтків. «На чем хто из шляхти оседел прошлыми часи и тепер сколько собою розроблених своих уживає і держить кгрунтов, а больше роспахати сам не может, а би тим контентували и тие за власність свою мали. А що надто инши хто розробил, и еще не розроблених і запустілих мало би бути в околищности кгрунтов, которіє за отчискіє собі шляхта звикла ославлювати и давним шляхецьким правом граничити, и не допускають сполмешканцом своим розробляти и поседати, то цало касую», — як писав чернігівський полковник Лизогуб вже в 1690 р., — «и овшем, же би ровне і спокійне з шляхтою і всякие люди, яких хто може, кождие селяне в своем ограниченію, лежачі пустіючі кгрунта посідали, розробляли и к пожиткові своєму без жадних заводів и турбацій приводили». І хоча Хмельницький у своїх універсалах ручився, що «уже волно вмиру й шляхті до своїх маєтностей приїзджать: козак нехай свого глядить і своїх вольностей пос-

теригаєт, а до тих, котри не сьуть прийняти до реєстру нашого, аби дали покой і в засівках, котри на ланах панських літа воєного позасівали, знявши збіжжа тепер, ниви поодавали, а которие збоже по примирю сего літа на ланіх панських селяли ярицу, аби десятюю копу дали», та на ділі виконати це було важко, коли взяти до уваги, що кращі шляхетські та магнатські землі порозбирали та поділили поміж собою козаки, селяни, міщани, а перш за все реєстрова старшина, якраз та сама, що оголошувала універсали. Проте, про повернення панщини, панського суду, про послушенство взагалі тепер і мови не могло бути. Хмельницький добре це розумів, коли про відновлення їх в Переяславі голосно вже й не згадував.

Нарешті, ледве чи знайшовся б тепер хто такий сміливий, що захотів би пробувати ще раз поновити давні домініяльні права, хоча б і під охороною московських воевод, коли практика з часів козацьких замирень з шляхтою на протязі десятирічної революції навчила, чим може скінчитися така спроба; мало навіть знайшлося таких відважних, щоб дуже попіщали назад, на свої маєтки. Більшість панів воліла бідувати на заході, ніж повертатися на Подніпров'я, щоб там підставляти свою голову під дамоклів меч та наражати себе на помсту невтихомиреної ще стихії.

На Подніпров'ї не тільки зникла таким чином давня упривілейована шляхетська земельна власність, а «розірвалася, як лавутиння» вся дотеперішня система землеволодіння взагалі; козацька революція, що добивалася як не для всіх, то принаймні для реєстрового козацтва, визнання приватної земельної власности, що фактично мала її до цього часу навіть не вся шляхта на Подніпров'ї, а тільки її аристократія, ліквідувала стихійно взагалі всю дотеперішню основу землеволодіння, і замість давніх юридичних титулів на право землекоштування утворила один, що ґрунтувався на праві власної сили: земля стала нічия, і власником на неї з'явився той, хто перше чи сильніше поклав на неї свою руку. Вільна займанщина під час війни — оце й увесь титул для нового землеволодіння, треба було тільки, щоб визнав його згодом гетьманський чи навіть московський уряд, коли наступила революційна тиша.

На праві займанщини й став складатися новий порядок землеволодіння на Подніпров'ї. Стан фактичний почав оформлятися в юридичне поняття, черпаючи для себе готові зраз-

ки з практики литовського права; воно якраз підходило до того нового процесу складання земельних відносин, що його подніпровське населення почало практикувати в XVI ст., доки не опинилося в шляхетській фільварковій системі. Поперше, він дав основу спадковій індивідуальній приватній земельній власності однаково, чи була вона в козака, чи в шляхтича, чи в селянина, чи була вона дрібна, чи велика, подруге, він дав zarazом початок різним категоріям землеволодіння, так на публічному — військовому, як і приватному праві власності, потрете, він через встановлення права індивідуальної приватної власності на землю для всіх шарів населення, дав почин мобілізації тієї приватної власності на землю, тобто, вільного продажу, купівлі, застави, оренди, поділу чи відписання.

Правда, не скрізь була індивідуальна приватна земельна власність. Поруч з нею ми бачимо багато прикладів колективного землеволодіння, де треба було об'єднувати більше число робочих рук, щоб обробляти цілину на спустілих маєтках, на козацьких хуторах та селянських ґрунтах. Тут треба пригадати, що запустіли не тільки панські землі, а й козацькі та селянські через війну, татарський ясир, а так само й через чуму, що з 1650 р. відвідувала кілька разів Подніпров'я, викочуючи не раз цілі округи, не залишаючи жодної живої людини. Оброблювали ті цілини й бралися поселенці громадою, складаючи відомі вже нам сябри-складництва, братства або супряги, тобто декілька господарів умовлялося працювати на своїх господарствах спільним інвентарем і спільними руками. Це колективне землеволодіння — землеоброблювання, зґрунтоване цілком на умові, як слушно зауважує проф. Слабченко, не було, проте, «общиною», як дехто думає, і не представляло себе хуторському індивідуальному землеволодінні. Тут, навпаки, індивідуальний характер був дуже підкреслений умовою, що дозволяла вільно розпоряджатися вкладеним паєм та коли завгодно вийти з однієї асоціації (спілки) й перейти до іншої або на самостійне господарювання. Хуторське господарство так само могло бути колективне, як сільське індивідуальним і навпаки; колективний чи індивідуальний характер господарства залежав тільки від того, як було організовано саму обробку землі.

Таким чином вільна займанщина стала, як справедливо зазначає акад. Багалій, основною індивідуальною спадковою,

родової власності того, хто зайняв її та міг на ній вести своє господарство цілком самостійно без жодної залежності від інших. Населення, як пише сучасник, «под свої жилища, дома и футори, осягли і позаймовали (земли) и потому сталися всі ті добра битъ власними через займи. Оніє займи свої мало-росіяне разними означали способами — оборували, копнами обносили и рвом окопували, кляками ограничивали, и что хотіли в тех займах строили». Займанщина зробилася титулом за існування одночасно індивідуально-приватної, як і військово-публічної земельної власності. Бо треба знати, що гетьманський уряд всю незайняту землю оголосив військовим земельним фондом. Ця то вільна займанщина, що увесь її зміст був у тому, що «де хто схочет, тамо и пашет и сіно косить», хоч і тяглася до кінця XVII ст. та навіть часто траплялася й на протязі XVIII ст., головним чином на Правобережжі, та що буйно розквітчалася при кінці XVIII і на початку XIX ст. на Запоріжжі, не зважаючи на те, що незайняті землі було націоналізовано, швидко почала вимагати юридичного собі оформлення. Однобічного титулу займання тепер, у мирному будівництві, було вже не досить, бо він доводив до повсякчасних насильств, а тим часом інтенсивне трьохпільне господарство вперто вимагало певних гарантій спокійного, непорушного володіння, щоб мати змогу доходити своїх прав не тільки силою, а ще й судовим процесом.

Таким юридичним титулом стала форма «надань». Надання було способом забезпечити з боку уряду кому-небудь навіть спокійне землеволодіння та спадкування придбаної землі. Вже під час революції монастирі, що найменш потерпіли від заколотів, намагалися забезпечити свої давні мастки перед ласою козацькою старшиною та і взагалі перед збунтованим поспільством гетьманськими універсалами. Дбала про це й прихильна та зичлива шляхта, як це ми бачили на прикладах з любецькою та пінською шляхтою, дбала козацька старшина, як, наприклад, у 1656 р. Юрій Бакуринський, що йому Хмельницький універсалом за його вірну службу ствердив, «купление в полку черниговском кгрунта и села». Тепер такі жалування чи надання стали загальною юридичною основою права власності. Жалували грамотами не тільки гетьман, а ще й полковники у своїх полкових округах, жалували й московські царі, як це було вже під час Переяславської угоди, коли Москва потайки пожалувала Хмельницькому, Виговсь-

кому, Тетері та іншим право власности на села і міста, що вони позаймали.

Надавчі грамоти давалося не тільки на існуюче право власности. Величезний земельний фонд козацький довго обложено лежати не міг, коли охочих здобути землю було надзвичайно багато. Гетьманський уряд почав роздавати його монастирям, шляхті, а головним чином козацькій старшині. Надання націоналізованої землі «в совершенное і спокойное владение и употребление со оних и всяких прожитков и доходов» могло бути, або «до волі и ласки нашей», або в «зуполное владение», точнісінько так, як колись за литовських часів. Серед загальної, проте, боротьби за гетьманську булаву після Хмельницького гетьманське надання великої сили не мало. Не було міцне, зате щораз більшого значення набирає царська жалувальна грамота, що вже безперечно забезпечувала маєток не тільки за прохачем, а ще й за його нащадками. Звичайно випрошувала її знать після гетьманського надання, гарантуючи тим «владение собі, и жені, и дітям, и потомству на вічні времена», а крім того «волно ім ті вотчини продать и заложить, и в приданое дать и во всякие кріпости дать».

Очевидно, жалувальні грамоти та надавчі універсали в першу чергу діставала знать. Звичайні дрібні землевласники, селяни чи міщани, або навіть козаки надіятись на них не могли. Вони за те, щоб забезпечити собі непорушне володіння своїми займанщинами, навіть давніми батьківськими господарствами, дворами, віддавали себе — і це часто траплялося — «під протекцію» знаті, як це звичайно було із вдовами та сиротами по козацькій старшині. Така протекція, тобто віддання себе під опіку можному, забезпечувало дрібного землевласника від насильств. За таку протекцію треба було, однак, дати протекторові деякі подарунки-дані, а інколи ще й «робити толоку з гречности».

Були ще й такі селяни, що віддавали себе не тільки під старшинську протекцію, а визнавали на своїх маєтках верховну власність старшин, стаючи таким чином вічними орендарями; це називалося підсусідством. Підсусідки головним чином набиралися з нових втікачів із заходу, що осідали на займанщинах старшин, монастирів і за одержання в посідання землі повинні були давати данину, виконувати певну роботу.

Надання, жалування, протекція, підсусідство вже в 1680 роках призвели до утворення різних видів землеволодіння,

більші та менші гарантії землеволодіння, більше та менше його упривілеювання остаточно визначили характер самого землеволодіння, що поділялося тепер на кілька категорій. До категорій військового земельного фонду належали рангові маєтки, що з них користувалася козацька старшина тільки з титулу свого уряду і тільки на час його виконання, до нього належали ще так звані ратушні та вільновійськові маєтки, що з них користувалися сотні. Окрему групу склали магістратські маєтки, що були власністю міст з магдебурзьким правом, та монастирські й церковні маєтки, що належали монастирям або вищій церковній посаді. Приватно-правні маєтки чи господарства на приватному праві власності були спадкові старшинські, шляхетські, козацькі та селянські господарства. Ті маєтки стали тісно зв'язуватися з соціальними групами, що ними володіли, тому перехід маєтку з вищої категорії до нижчої, навпаки, щораз більше обмежувалося тільки для трьох останніх категорій і, коли, наприклад, козак набував селянський чи міщанський ґрунт, то на ньому не міг уже користуватися з козацького імунітету. Селянам та міщанам знов було заборонено купувати козацькі землі та користуватися з козацьких привілеїв. Старшин та шляхти ці заборони не торкалися, бо їх заведено на їхню користь, а саме, що́ посполиті не могли переходити в козаки, та щоб їхні землі могли звільнитися від усяких повинностей, що ними старшина та шляхта почали обтяжувати селянські та міщанські ґрунти. Врешті на приватному праві голого земельного посідання без права власності були згадувані вже підсусідки, звичайно короткострокові орендарі, що почали з'являтися наприкінці XVII ст., та кредитори — вірителі, що брали землю в застав, за позичені гроші.

Разом з розвитком вільного індивідуального землеволодіння на Подніпров'ї ускладнялися й оформлялися і взаємовідносини між окремими одиницями цього землеволодіння. Спільне та довільне користання незайнятими ще землями, наприклад, у вигляді козацьких уходів разом з процесом привласнювання тих земель індивідуальними господарствами, прибрало юридичної форми службового права — сервітутів окремих господарств. Зліквідувати довільне право пасти скотину, ловити рибу, право бортництва, звіроловства, право рубати дерево, збирати гриби, ягоди, горіхи в лісі було неможливо новому землевласникові, що випросив собі «на вічність»

чи «до живота» шматок степу чи лісок з річкою. Доводилося тільки умовитися з сусідами, в який спосіб, в яких межах та ще й деколи, за яку винагороду, звичайно толокою, користуватимуться вони надалі з своїх набутих прав на чужій тепер землі; такі умови й дали почин сервітутам, що звичайно при-служувували дрібним господарствам проти великих, що головним чином і пригортали до себе жалуванням необняті до цього часу «пустощі», з яких дотепер користувався той, хто хотів. Згодом бувало, що, як показує практика кінця XVII ст. та початку XVIII ст., такі сервітути встановлялося й на-ново, коли колонізаторові цілини треба було придбати нових поселянських підсусідків на свою землю або взагалі якнебудь притягнути на неї робочі руки, — суміжних селян та коза-ків за надання їм сервітуту, або коли встановлення такої слу-жбовості вимагали економічні інтереси двох суміжних зем-левласників.

Революція та промисловість.

В описі козацької України французького інженера Боп-ляна, що в 1635р. будував Кодак, знаходимо замітку про лю-дей, вправних у всіх ремеслах: теслів, ковалів-зброярів, куш-нірів та інших. Серед них є такі, що вміло обробляють се-літру, якої здобувають дуже багато, жінки у них прядуть льон та вовну, виробляють полотно й тканини для свого вжитку; всі вміють добре варити пиво, гнати горілку тощо. Характе-ристика надзвичайно влучна для подніпровських відносин то-дішнього виробництва. Вона показує, що, не зважаючи на підупад міського ремесла в Україні взагалі, вирібна промисло-вість на Подніпров'ї знайшла все таки собі притулок серед козацького промислу, була невід'ємною частиною тих козаць-ких вольностей, що ними козацтво так дорожило й за них так побивалося. Здебільшого ця промисловість була військового характеру, бо перш за все обслуговувала військові потреби низових та городових козаків.

Та було й ще одне пристановище, де розвивалося промис-лове виробництво, незаниділе зовсім під шляхетською п'ятою. Це було художнє, здебільшого, виробництво по дворах у ко-ролев'ят, що закликали до себе висококваліфікованих май-стрів з-за кордону й через них навчали своїх підданих. Ви-робництво це не обслуговувало місцевого ринку, не виробля-

ло нічого через комунікаційні труднощі й на вивіз за кордон, а майже виключно обслуговувало власні потреби магнатів: проте, воно свідчило, що промисловість, коли не рахувати сюди дрібного, що саме себе обслуговувало, сільського виробництва, не потонула зовсім у хліборобській системі шляхетської економії, хоча й тісно була з нею зв'язана, складала її невід'ємну частину.

Револуція, що вимела магнатську економію на Подніпров'ї з її порядками, дала тепер широкий простір розвиткові промисловости, гарантуючи їй необмежену волю підприємства разом з вільною торгівлею, що була тісно зв'язана з виробництвом і не складала окремої категорії чисто розподільного характеру. Нова пореволюційна промисловість не втратила, проте, свого давнього змісту, тобто обслуговування в першу чергу військових та власних потреб нової знаті з козацьких старшин. Вона родилася від козацьких та магнатських підприємств виробничих і з цією природою, хоч і в інших обставинах, існувала вона й далі більш як півстоліття, доки остаточно не вибилася на свою власну дорогу. Проти революційної промисловости нове виробництво в умовах загального розруху поширилося кількісно через колосальний попит з боку козацтва. Відразу збільшилося коло робітників через необмежену волю підприємства. Через ці зміни вона стала іншою, тобто перестала бути монополізованою та регламентованою, зсунула з мертвої точки місцевий ринок, давши йому вільну конкуренцію і виробництва, і обміну, а тим самим дала тепер і широкий простір швидкому зростові припинділих було продукційних сил країни.

Вже в часі революції бачимо чималий розмах промислової продукції, що пояснюється несподіваним попитом з боку революції на потрібні на війні речі. Після революції, коли робочу силу було звільнено від походової служби та повернено до звичайної праці, цей розмах удесятив себе, розвиваючи на протязі другої половини XVII ст. безліч підприємств, приватних і публічних, швидко ліквідуючи розрух, загоюючи рани від революційної пожежі. Цей розмах, хоч і мав на меті, в першу чергу, одягти, озуті та озброїти голу й босу козацьку армію, але виконуючи це невідкладне на завтра завдання, переходив ступнево на заспокоювання потреб широких мас населення та, заспокоюючи їх, висовував нові потреби в населення, висовував наперед потребу продукції на вивіз, а

тим самим творив і поширяв нові галузі виробництва. Робити якенебудь майстерство, торгувати почав відразу всякий, хто хотів і мав на це спроможність: козацька знать і шляхта, духовенство й міщанство, козаки й селяни, свої і заходжі. Воля підприємств спричинена розрухом, давала можливість боротися з цим розрухом, заспокоювати найперші потреби, мати дохід з вивозу за кордон, і козацька знать уже в особі Хмельницького добре це розуміла, коли цю волю торгівлі й підприємства не тільки легалізувала без обмежень для подніпровського населення, а ще й поширила її на чужоземних підприємців.

В першу чергу і на першому місці розвивалося тепер давне знайоме вже нам млинарство з своєю торговельною спекуляцією хлібом. Готова мука стала в умовах голоду й розруху сільського господарства цінним предметом збуту, тим більше, що після пограбування маєтків у країні було багато дорогого металу в населення, за який можна було її купувати. Досить сказати, що після перемоги над Пилявцями козаки захопили в свої руки дорогоцінних речей на 10 мільйонів золотих карбованців. За млинарство тому і вхопилася козацька старшина, а з нею і кожен, кого на це ставало. Млини водяні, вітряні, кінні, ручні, пливучі та бережні будують скрізь і надзвичайно багато. Їх випрошувала вже собі під час Переяславської угоди козацька старшина, за них розпочався гострий конфлікт між Москвою і Гетьманщиною, коли в 1665 р. «острянські і козельські і всего киевского полку мельници воевода Шереметев отпуская на государя к Киеву», про них в 1677 р. писав гетьман Самойлович, що «сколько не есть мельниц в украинских городах и в полках, а то мало не все козацкие волные хотя и есть и посполитых людей».

Надзвичайне поширення млинарського промислу характерне ще тим, що тоді млин був не тільки підприємством, що виробляло муку на продаж, а був взагалі основою промислового підприємства, щось подібне до нашої фабрики. Млин мав тоді найрізноманітніше призначення: тут товкли просо, дерли крупи, робили сукно, виробляли порох, папір, обробляли дерево, точила, залізо. Коротко, силою води та вітру млин заміняв робочу силу. Це було примітивно-машинофабричне виробництво, занесене в Україну з Чехії та Пруссів у XV і XVI ст. Млинарство, як каже проф. Слабченко, грає тут першорядну роль навіть в добу пари та електрики.

Недаром російський уряд під час війни проти Мазепи та шведів наказав у 1709 р. знищити млинарські приналежності. Цим він дійсно позбавив Мазепу та шведів ґрунту для кампанії, позбавляв армію харчів, одягу та зброї.

Не менше значення мав і другий промисел — гуральництво. Україна подніпровська, багата на збіжжя, не була в силах через брак безпосередніх зв'язків з заходом вивозити всі свої лишки за кордон і тому здавна переробляла їх на горілку, торгуючи нею не тільки в себе, а ще й далеко поза межами, головним чином в Московщині. До революції гнати і продавати горілку це був, проте, привілей самої шляхти, що торгувала нею через своїх орендарів. Нелегально гнало горілку й козацтво. Тепер, коли революція повалила всякий правний порядок, гнати горілку почало гарячково все населення в Україні. Гуральні з винниками тепер траплялися частіше ніж млини, даючи величезні доходи та споюючи по шинках населення. Шинків, що торгували горілкою, медом, пивом, стало тепер стільки, що справді Україну можна було назвати країною шинків. Сама Полтавщина на початку XVIII ст. мала зареєстрованих під податком 395 усяких шинків, 52 солодовень, 24 броварів, а ще більше було незаписаних казанів, що варили горілку тільки для свого вжитку. Гнав горілку, хто хотів, і хоча козацтво вже під час Переяславської умови хотіло привілей на цей дохідний промисел залишити виключно при реєстровцях, хоча в 1667 р. гетьман Брюховецький хотів зробити це силою, через те, мов, що «од того израстают бунти и лісам умаление и хлібам убивка», проте, «винниць и винников полно» було скрізь, як це стверджує універсал Мазепи з 1690 року.

Дуже ще допомагало поширенню продукції здобування селітри та тютюнництво. Здобування селітри разом з продукцією пороху після 1648 р. зробилося індивідуальним правом усякого, і в XVII ст. здобувалося її до 20.000 пудів за рік. У 1657 р. миргородські міщани продали велику партію селітри до Москви, в 1690 р. московські купці закупили величезні запаси її в переяславських та гадяцьких міщан. У Кочубея в Диканці був великий селітряний завод. Такі власні заводи мав Мазепа на р. Самарі, Апостол та інші, що на рік брали з них десятки тисяч чистого доходу. Були приватні порохові заводи у Хмельницького, Многогрішного, Брюховецького, бу-

ли й публічно-військові, між ними на першому місці треба поставити заводи й величезні склади в Батурині та Києві.

Тютюнництво взагалі було поширене ще здавна, коли занесли його сюди татари, і кожен вважав за потрібне засіяти тютюном в себе шматок городця, але воно не було високої якості. Сорти тютюну (бакун) були низькі, вироблення поганеньке. Проте, торгували ним і з чужими землями, головним чином з Московщиною, і з одного Лубенського повіту вивезено було в 1722 р. 23.616 пудів тютюну.

Значну рубрику в крайовому виробництві складала продукція сукна та полотна. Виробляли їх і домашнім способом селяни, міщани та козаки, виробляли й на суконних та полотняних фабриках. Суконні фабрики, як вже знаємо, були тісно зв'язані з млинарством, і сукно вони виробляли не дуже добре. Не дивлячись на те, в 1713 р. в Нижені було закуплено для московського війська кілька десятків тисяч аршин сукна. До XVIII ст. доброго сукна в Україні не виробляли, а звичайно його привозили з-за кордону, міняючи за вовну незчисленних отар овець.

Ще слабше стояло рудництво на Подніпров'ї. Залізо здобували в північних тільки болотняних районах та й то небагато, проте, заводів, де виробляли залізні вироби, головно, зброю, було досить багато. Вони, очевидно, переробляли здебільшого закордонну сировину. Такі, наприклад, були заводи чернігівський, межигірський, білоцерківський, любецький, коронецький, київський, глухівський та інші.

Краще стояла продукція скла, що від XVIII століття заливала своїми продуктами Москву, її район — Чернігівщина та почасти Київщина, де одночасно була розвинена продукція поташу та смоли, де здавна високого розвитку досягло оброблювання дерева на будівельний матеріал. Широко розповсюджені були папірні та цегельні, поширені були кушнірство, римарство, ганчарство, хоча це останнє було досить невеликої якості, на півдні навіть поширене було шовківництво.

Спільне в характері всіх цих галузів промисловости того часу було те, що вона не являла собою самостійного великого підприємства з технічним поділом праці, що має на увазі широкий та далекий ринок. Було це звичайно дрібне виробництво, зв'язане здебільшого з сільським господарством, початкове, що мало обслуговувати неодягнену та неозброє-

ну армію, а також перші потреби населення. Підприємства того часу ремісницького типу, індивідуальні, працюють вони з невеличкою кількістю найманих робітників, яким платять грошима (3 — 5 коп. на день) і натурою. Але вже й тоді трапляються спроби організувати підприємства на товариському паєвому капіталі; така була, наприклад, велика фірма Е. Ширая в Стародубі у 1680 роках. Помічається в промисловості напрямок відірватися від зв'язку з сільсько-господарським підприємством, стати на власні ноги, як це ми бачимо на руднях, суконних фабриках, гутах та порохових заводах, на гарбарнях. Одночасно з тим ми бачимо диференціацію між ремісницько-цеховим власне підприємством та фабрично-заводським. Ремісницько-цехове підприємство не виходить поза рамки домашньої роботи за допомогою учнів та натуральної платні, звідси й назва для нього «дім», — надзвичайно тоді поширене означення взагалі для того, щоб відрізнити його від фабрично-заводської промисловости, що починає працювати деколи найманим робітником, частіше підданим, прикріпленим до фабрики, і дає почин технічній диференціації своїх виробників. Це й лягло в основу українського мануфактурного виробництва XVIII ст. Ця диференціація праці, проте, була тоді ще невиразна, та навіть у XVIII ст. мала більше соціально-економічну природу, ніж технічну. Вона все ще йшла в тому напрямку, що виробники поділялися на цехових майстрів, мандрівних ремісників, вільних найманих робітників та підданих, або ґрунтувалися по загальній професії, як ковалі, римарі, винники тощо. Окремих спеціалістів в одному й тому самому, наприклад, збройному виробництві, щоб знали й виконували тільки якусь спеціальну свою частину роботи, ще не було. Вперше з'явилися вони згодом на мануфактурній фабриці, де, наприклад, коло однієї рудниці працювало біля десятка-двох спеціалістів, кожен з них знав тільки якусь певну частину своєї роботи.

Народження поміщицького господарства.

Виганяй лихо в двері, воно лізе у вікно, каже наша народня приказка. Ледве позбулося населення Подніпров'я невисної шляхетчини з орендарями, як тут почало розпаншуватися своєрідне нове панство та ще з досконалішим способом експлуатації. Ледве що зліквідовано було упривілейо-

вану земельну власність з старою її фільварковою системою, як з козацького хутора почав показувати роги поміщик, що тільки народився й почав уперто домагатися собі права громадянства та ще й дворянства, класти важку свою руку на дрібні підприємства, відгризаючися одночасно від московського спекулянта, що й собі прагнув легко поживитися на Подніпров'ї. Економічний демократизм з його вільним підприємством та торгівлею — це було тільки практичним гаслом для старшинського хутора. Надалі він був з природи йому ворожий і вже під час революції давав населенню відчуття, щоб воно не дуже то захоплювалося тією економічною волею. Згадати хоча б те, як Хмельницький зараз же на початку революції звелів стягти голови провідникам зухвалого хлопства, що насмілилося пограбувати лубенські маєтки Вишневецького та забрати собі його гарно загосподарені землі. Коли ж революція минула, і реєстровому козацтву, що взяло політичну владу у свої руки, не загрожував більше всемогутній досі магнат, гасла економічної рівності та волі чудесно забувалися: їх замінювалося тепер програмою нового упривілейованого господарства, позбавленого феодального поміщицького становища, а впертому мужикові, що ніяк не хотів повірити на слово новій економічній політиці, товкли в голову, що економічна нерівність збудована на одвічних законах Божих. Доводилося це доказувати не тільки в проповідях ліберальному духовенству, як от Симонові Полоцькому, що в «Блудному сині» переконував читачів в тому, що економічна воля та рівність гірші від неволі; доводилося це доказувати ще й озброєним кулаком, козацькій старшині тим, що не хотіли мовчати та працювати на німому послухові. Вся політика теперішня, тобто пореволюційна, козацької знаті, зводилася до того, щоб, давши простір та розгін продукційним силам при повному розвитку грошового господарства, знову покріпачити в ньому трудящі маси, покріпачуючи їхні продукційні сили. А до того треба було перше забезпечити собі над ними економічну перевагу, знесилити всю ту масу дрібних індивідуальних господарств, щоб тим певніше взяти їх під свою диктатуру, диктатуру поміщика й майбутнього дворянина.

Почалося це одночасним наступом на двох фронтах: на сільсько-господарському й на промислово-торговельному фронті. Україна, як зазначає проф. Слабченко, не зважаючи на

велику кількість міст і містечок, не виявила ще виразної різниці між продукцією міста й села. Шляхетське господарство не допустило до дальшого розмежування й стерло своєю системою ту різницю, що втворилася в XVI ст., тому й наступати старшинам було легко. Мобілізація землі на індивідуальних початках та початках умови, воля промислів полегшували цей наступ, що почався ще під час революції з того, що козацька старшина та взагалі козацтво займали кращі землі, важливіші промисли, що Переяславська умова закріпила за ними цю займанщину на правах спадкового чи прикарного, тобто тимчасового володіння. Мобілізація землі дозволила тепер пустити в широкий оборот купівлі-продажу дрібні господарства; голод і нужда, відсутність ремонту, відсутність награбованої готівки, що швидко розлізлася між пальцями — як кажуть: легко прийшло, легко й пішло, — примушували дрібного власника запозичитися в старшини, заставляти їй свої ґрунти та навіть продавати свою землю. Старшини, маючи в скринях та горшках великі запаси готових грошей з пограбованих магнатських скарбів — Хмельницький після Корсуня відіслав був на свій хутір 13 возів з дорогоцінними речами — маючи під руками робітників, як невільників, що їх було набрано на татарах як підсусідків, радо приймали до себе втікачів з заходу, з Московщини, «будто вольного слугу» за платню, — кинулася тепер на скуплю ґрунтів, на грабіж господарств, коли довжник не віддавав на час довгу. А треба знати, що кредит став тоді надзвичайно дорогий, доходив до 20 відсотків, тому віддати позичку, взятую на переднівок звичайно не було відки. А вірителям — старшинам це й на руку: вони й заспокоювали свої претенсії на довжників, примусово продаючи задовжене їхнє майно, тобто з грабежу, при чому покушці продаваних маєтків звичайно були ті самі вірителі.

Хутір через «скуплю» та «грабіж» на очах ставав старшинською лятифундією; з старшини чи заможнішого реєстровця ставав поміщик, що підносив своє господарство, удосконалюючи його техніку, приганяючи з-за кордону племінну скотину, кращі сорти насіння, заробляючи величезні гроші за перероблене на горілку або продане в Москві та в себе збіжжя на муку. З хуторянина робився капіталіст, що не з'їдав своїх доходів, а держався принципу, що гроші роблять гроші, збільшував ступнево свій основний капітал, вкладаючи

до нього й доходи з рангового маєтку, що його почав уже вважати за свою власність. При тому він не робив різниці між козацьким та посполитим ґрунтом, однаково оплутував і його своєю спекуляцією. «Грабіж» і «скупля» почалися ще від Переяславської умови і на початку XVIII ст. мали вже величезні розміри, утворюючи таке надзвичайне обезземлення, що в половині XVIII ст. перед остаточним покріпаченням селян, на Полтавщині, наприклад, було 45 відсотків безземельних. За приклад такої грабіжки та насильства може служити випадок з старшиною Лизогубом, що взяв в «арешт», тобто заставу «ґрунтик» у козака Шкуренка за позичку 50 зл. Коли ж настав час віддавати довг, Лизогуб просто за дрібницю заарештував Шкуренка і держав його два тижні в себе в льоху, щоб Шкуренко не міг вчасно продати волів, що вигудував на продаж. Коли ж минув строк, Лизогуб звелів повести Шкуренка до конотопського попа й силою списати з ним «купчу» на ґрунтик. Визволившись, Шкуренко пробував був викупити ґрунт, але Лизогуб покликався на «купчу», і Шкуренко програв справу. Таких прикладів без кінця.

За старшинським прикладом ішла й шляхта, ішли монастирі та духовенство, поширюючи свої маєтки скуплею та грабунками. Багато маємо таких випадків, коли селяни або козаки за те, що «оніе отцове на прошение наше через многие літа сколько потребно нам било деньгами і хлібом нас ратовали, якого прото нами забрано денежного и хлібного долгу уистися и набитками нашими не могучи попустилисьмо в вічність ґрунта нашіе власніе».

Козацька знать шляхом скуплі та грабунків набувала собі земель ще від часу Переяславської умови та й після того намагалася забезпечити собі максимум економічних здобутків через надання та жалування, і на це постійно реагувала козацька сірома та посполиті, а так само й запорожці, що з острахом дивилися, як вільні степи їхні почав орати старшинський плуг, як старшинська займанщина виганяла геть їхні вільні промисли. Зріст індивідуального господарства взагалі не відповідав громадянським поглядам січовиків на земельну власність, не відповідав і поглядам сучасних реформаторів, що проповідували християнський комунізм, наприклад, київський монах Єпіфамій Славинецький та полтавський єпископ Методій, що виробив навіть у 1663 р., готовий проект націоналізації приватної земельної власності. І коли Хмельни-

цького заступив гетьман Іван Виговський, коли козацькі дуки переборщили своїми займанщинами та грабівками та ще й оголосили для себе становий імунітет на зразок шляхти, запорізька «голога» й подніпровська «сірома» підняли страшенний заколот на Лівобережжі, втягнули в цей заколот полтавський та миргородський полки з Пушкарем на чолі. Виговський кров'ю залив це повстання й задушив його, але реформи імунітету перевести не зміг. З гадяцької умови у 1659 р. з Польщею, що мала забезпечити цей імунітет, нічого не вийшло, а навпаки Виговський позбувся булави, а згодом і життя, не встигши стати володарем «великого князівства руського» під протекторатом Польщі.

Ворожі настрої «нетяг» до «дуків» зручно використовували на свою користь усіякі демагоги того часу, наприклад, запорізький ватажок Брюховецький, що в 1663 р. за допомогою черні на «Чорній раді» захопив у свої руки гетьманську булаву, при чому «барзо велика притуга на людей знатних была». Під прапором нетяг він навіть спершу оголосив націоналізацію землі, що її виробив згаданий Методій, конфіскував в першу чергу маєтки старшин, міст, монастирів: націоналізація, проте, швидко провалилася, коли міста та старшина збунтувалися проти диктатури Запоріжжя й помогли Дорошенкові з Правобережжя забрати собі Лівобережжя та повернути приватній власності попередні її права.

Не зважаючи, проте, на ті грізні заколоти, що не припилилися на Гетьманщині навіть у XVIII ст., поміщицьке господарство росло на очах без упину. Козацький старшина чим далі переставав бути військовою людиною і з військово-службової одиниці ставав господарем-поміщиком. Навіть сам Брюховецький випросив собі шестаківську волость на Сіверщині на вічність, оженився з «московською девкою» та ще й набув московське спадкове дворянство. Це й не дивно. Боротьба, що відбувалася тоді в Україні взагалі була боротьбою не проти клясового суспільства, а боротьбою за новий клясовий устрій. Всі навіть найлівіші програми, що були тоді в моді, оберталися в діаметрально-протилежну дійсність і тільки но падали старі перепони новому розвитку, тільки но революційні елементи здобували владу, вони самі ставали пануючою клясою.

Козацький дук, стаючи поміщиком, захоплюючи землю, намагався змонополізувати в своїх руках сучасне промисло-

ве виробництво. Тут ворогом йому був однаково спекулянт з міста і козацький дрібний підприємець на своєму хуторці. Вже в Переяславі він, цей дук, добився привілею на виключне право виробляти та продавати горілку. І хоч цього права не довелося йому здійснити на протязі більш, як століття, проте, не перестаючи, він воював за те, щоб удержати за собою принаймні виключне право продавати горілку; це право остаточно і ствердив Мазепинський універсал 1690 р. Маючи тепер в руках виключне право пропінації, одну з славетних колись вольностей шляхетських, козацький дук вперто намагався сконцентрувати в себе оцей і всі найдохідніші промисли, як от млинарство, добування селітри, тютюнництво, гамарництво, а разом з тим забезпечити собі робочі руки на своїх промислах. Охоче він приймав до себе втікачів холопів з Московщини, хлопів з Польщі, викупував бранців у татар і турків, примушуючи їх відробляти викуп, осаджував підсусідків на своїй землі, перемовляв до себе усяких майстрів з міста, а згодом почав навіть випрошувати собі право насильно приписувати посполитих до своїх фабрик, навіть тоді, коли вони й не були йому «послушними».

Використовуючи невільну працю тих нещасливців, старшина-поміщик мав тепер концентрацію промислів на своєму маєткові, руйнував та нищив своєю конкуренцією дрібного підприємця на селі та в місті. Всі більші млини, всі ті заводи та фабрики, що ми їх бачили, переходили в його руки навіть тоді, як вони належали до військового фонду. За міщанами, козаками, посполитими зоставалося тільки дрібне ремісницьке підприємство, що працювало робочою силою самого підприємця та інколи незначним числом наймитів. Цехи, що віджили після революцій, не могли вже грати такої ролі, як в XV та XVI ст.; відокремлені від братств, вони вже були тільки професійною організацією і дбали тільки про кваліфікацію своїх членів, що їх поміщик-старшина наймав до своєї фабрики, — монополії на цехове виробництво вони вже не здобули.

Так росло нове поміщицьке господарство, росли нові лятифундії. Під охороною військової влади самого підприємця-старшини, вільні від контрибуційного тягару на утримання війська, вони могли розвинутися безкраю. І цей розвиток ішов уперед, не спиняючись ні на хвилину серед заколотів у Гетьманщині, готуючи одночасно покріпачення селянства.

Відродження кріпацтва.

Козацька революція змела з Подніпров'я не тільки давнє шляхетське землеволодіння, вона ліквідувала також і всі його атрибути, а в першу чергу послухенство підданих, не зважаючи на те, що козацька знать намагалася задержати його для себе в давній силі. Посполиті, хоч і не попали в реєстри компут, як його тепер звали, у своїй масі фактично в підданство не вернулися. Не вернулися принаймні на якийсь час. Але ждати довелося недовго. Велика земельна власність при нерозвиненій тоді виробничій техніці, коли не було машин, без його існувати не могла.

Проте, перші почали покріпачувати селян монастирі. Манастирське землеволодіння найменш потерпіло від революції; духовенство, що роздмухало селянську стихію проти панів, зберегло свої маєтності, а почасті й послухенство під час загальної пожежі. Ще в 1648 р. Хмельницький в універсалі до селян, підданих Києво-Печерського монастиря писав, щоб «до того монастиря послушни були и роботи и повинности всякіе одправляли, перестерігаючи на себе військового карання». Такий універсал видав Хмельницький і для Крупицького монастиря, «аби йому жадной кривди и перешкоди од старшини и черни и от посполства ниhto не важилсЯ чинити». І хоча «чернь и посполство» не всюди слухалися гетьманських універсалів, але право на панщину за монастирями все таки залишилося, і при кращих умовах вони поспішилися прикласти всіх зусиль, щоб його здійснити.

Таким чином послухенству, коли не для всіх, то принаймні для деяких манастирських посполитих навіть не треба було поступово відновлятися, воно існувало, або відразу ж поверталосЯ й набиравло свого старого змісту, якщо й притихало на деякий час. Ще більше, монастирі перші починають випрошувати собі право на послухенство навіть від таких селян, що збулися своїх давніх панів і не рахувалися вже їхніми підданими. Надання та жалування маєтків монастирям після Хмельницького були зв'язані нормально з покріпаченням селян у цих маєтках на послухенство монастиреві. Так, наприклад, гетьман Многогрішний, сам мужицький син, надаючи маєтності монастиреві в Новгород-Сіверську, виразно постановив, щоб «в тіх би маєтностях крестьяне всякое послухенство отдавали под жестокии войсковии смертнии каранием».

За прикладом монастирів пішла незабаром і військова старшина. Не вдовольняючися тим, що діставала собі в державу чи навіть на власність маєтність з військового фонду, згодом почала вона випрошувати разом з маєтком ще й право на послушення вдовольнених, що сиділи на жалуваній землі. Перше таке комбіноване надання для старшин, як каже В. Барвинський, маємо в універсалі ніженського полковника Золотаренка, з 1662 р. Цим універсалом він дає пану Кимбаровичеві «на виживлення» село Березу й наказує, «аби вуйт и вся громада помененному пану належное послушенство при звиклій повинности оддавали». Правда, ті «звиклі повинності» були ще тільки практикою, а законом щодо своєї якості та кількості не урегульовані, не були ще надто докучливі: звичайно треба було «як прикажуть в потребу» сіно косити, дерево, збіжжя возити, гаті гатити та давати невеличкі дані до двора, проте ж, це були вже панщизняні повинності на приватних осіб.

Отак то надання та жалування відчинили хвірточку для повернення панщини на старшинські, монастирські та шляхетські маєтності. Був це найпростіший спосіб завести панщину, узаконити її, хоча й дуже небезпечний. Посполита чернь не завжди погоджувалася на такі «новини» й відповідала бунтом. Наприклад, у 1648 р. зараз же на початку революції вона розграбувала Густинський монастир, при чому «чернцов окрутне мордували»; в 1663 р. зчинилася на Київщині та Полтавщині різанина державців і старшин, за Брюховецького 1668 р. вибух грізний бунт в Харківщині, при чому вбито було полковника Ріпку та сотника Хведоровича, в 1687 р. «стало веліє замішання у войску: почали старшину забивати по городах, містечках і селах», в 1727 р. «сотник Глинский-Жуковский, от своих подданных Волошиновских забит, пробит, поколот и нос ему отрезан».

Щоб повернути панщину, був ще один спосіб, безпечніший та певніший від жалування: це осаджування старшиною втікачів з заходу, з півночі та безпритульних і «дейників» на своїх землях. Такі поселенці зразу й з своєї доброї волі попадали «в обиклоє послушенство», за користування наділеною їм землею. Відсутність вільної незайнятої землі зневолювала втікачів та безземельний місцевий сільський пролетаріят приставати на такі умови, тим більш, що при згоді вимоги послушення були невеликі, тільки вже потім вони по-

чали побільшуватися, виростати й кількісно, і якісно. Гарячкове це осаджування колоністів-підсусідків та швидко побільшування тягарів послушенства було тісно зв'язане з орендною системою експлуатації старшинських маєтків. Старшини, що в свій час були при військово-публічних справах, почали віддавати свої маєтки в державу — оренду. Віддавали не тільки землю дрібним землевласникам — це звалось чиншом і зобов'язувало такого чиншовика не тільки платити чинш, а ще й до обиклого звичайного послушенства, крім того він ставав навіть під приватну юрисдикцію старшини, — а й відпускали цілі маєтки в оренду окремим підприємцям. Такий підприємець-орендар старшинського маєтку мав нагоду видушити все, що тільки вдавалося з селянина, підсусідка, чиншовика, щоб задовольнити і старшинські потреби та набити повно й свої кишені. Тому гонитва за підсусідками, за чиншовиками була не менш гарячкова, ніж «земельна лиходарка». Бували випадки й силуваного осаджування селян на старшинських землях. А кількість кандидатів на оселювання росла на очах; давали їх скупля та грабежі, давали їх тисячі втікачів. Гетьман Мазепа пробував був урегулювати право осаджування, дозволяючи його тільки за згодою гетьманської влади, а самоволю карав немилосердно, як свідчить про це його наказ з 1707 року.

Гарячкове осаджування поселенців та орендна система особливо поширилися за гетьмана Самойловича та за Мазепи. Самойлович, воюючи з правобічним гетьманом Дорошенком, в 1677 р. силою зробив масовий «згін» на Правобережжі. Тисячі селян набрав він тоді та перегнав їх на Лівобережжя, колонізуючи степову прикордонну смугу понад річкою Орелею. Подібний згін зробив і цар Петро I в 1711 р., переганяючи чотири роки правобережців за Дніпро, колонізуючи ними старшинські та державні землі.

Коли додати до цього, що нерідко складалися добровільні умови на відробітки за позичені гроші, за викуп з ясиру, то процес назбирування земельною знаттю робочої примусової сили стане вже цілком очевидним.

А робочу силу назбирувалося не тільки для роботи на землі, збиралося її й для праці на старшинських або шляхетських заводах та фабриках. Спершу поміщик-старшина умовлявся з майстрами та робітниками, наймаючи для себе їхню працю на багато років, а далі почав уже приписувати цілі се-

ла посполитих до своїх фабрик та заводів, очевидно шляхом царського надання та жалування, спершу за провини проти послушенства та за довги, як це видно, наприклад, з універсалу Скоропадського 1718 р., а згодом просто так, без ніякої причини, а тільки тому, що йому були потрібні робочі руки. Така умова та приписання «на роботу» стало згодом спадковим правом поміщика, спадковим «послушанием» робітника чи селянина, і факт покріпачення був уже готовий, покріпачених почали відписувати або продавати своїм спадкоємцям. До того ще виробилася практика, що той, хто поступив на роботу, підпадав під приватну юрисдикцію поміщика, виходив із загальної «посполитої» підсудности.

Практика приватної підсудности над робітниками й майстрами, що умовлялися в «роботу і послушание» почалася ще за старого Хмельницького. Вже в 1654 р. маємо слід заходів деяких козацьких старшин перед московським царем, щоб він визнав за ними право, «аби били волни в своїх подданих, как хотя ими урежати и обладати». Правда, ця петиція торкалась тоді тільки татарських бранців та довжників, що виконували під примусом фактичну панщину, але практика такого «урезання и обладання» переходила швидко й на звичайних посполитих, що попали в економічну підлеглість поміщикам, на чиншовиків, умовлених робітників і майстрів, і вже за гетьмана Самойловича, прозваного «поповичем», вона стає вотчинним правом суду для поміщика: «Полковникам и начальним людям, которым вотчини дани и грамотами утверждени, и им тих своїх вотчин крестьян судити и приноси вольние у них принимать, сѣна и дрова на себе готовить им велѣл». І чим більше маєтків військових, рангових переходило у приватну власність, чим дужче росли скупля й грабіж, чим більше ставало безземельних селян, що поневолі мусіли терпіти й послушенство, й поміщицьку юрисдикцію, щоб тільки мати шматок землі та стріху над головою, тим дужче росла поміщицька влада над послушними, тим ширші кола посполитих покріпачувалося в послушенство, тим на міцніші ноги ставало вотчинне право українського поміщика-старшини. Невільницька праця, що на ній держалося старшинське господарство 1648 — 1654 рр. — на хуторі одного Хмельницького було біля кількох полонених татар, згодом до них докупив він ще православних бранців в Царгороді по 300 зол., — з одного боку, умовлена праця найманих робітників, добровільні то-

локи сусідів-селян та підсусідків, з другого, — ступнево всі однаково перетворилися в панщину, що її вресні за Мазепи, в 1701 р., було оголошено обов'язковою для всіх посполитих, однаково чи сиділи вони на своїх ґрунтах, чи були підсусідками.

Правда, посполите населення боронилося руками й ногами від кріпацтва, що на нього насувалося. Повстання посполитих вкупі з козацькою черню, бунти підданих були на порядку дня, не зважаючи на страшні карі з боку старшин. Особливо грізні заколоти вибухли після того, як скинула Москва Самойловича з гетьманства, 1687 р. Різанина старшин, державців, орендарів, руйнування маєтків дуже нагадували 1648 рік: «Посполитие не только орендаторов, але и инших можних людей и крамаров невинних брали безумне і иміне их между себе розшарповали». Збунтувалися навіть козаки, що їм дошкулювала старшина: в таборі під Кодаком козацька чернь повкидала своїх старшин у вогонь та поприсипувала живцем землею, подібне діялось також і в гадацькому та інших полках. Повстання притихло тільки тоді, як Мазепа, що його старшина обрала на гетьмана, за допомогою найнятого війська та московських солдатів страшенно покарав бунтівників палями, шибеницями, відрізанням ушей та носів, після чого «станула в мирі тишина і безбоязненное людям тамошнім мешкане», як це констатує сучасний козацький літописець, Величко.

Так зростала нова панщина «на козацькій вольній землі». Тепер тільки було треба, щоб прикріпити послужних до їхніх панів, заборонити їм право переходу. І на це пускалися вже старшини-поміщики. В 1707 р. маємо приклад, як Мазепа видав наказ, щоб людей, які втікали з його маєтків до Іскри «переймати, грабити, забирати и без пощадження вішати»; так почали згодом звичайно робити всім, що зважилися кидати свої давні оселі дотеперішніх своїх панів та переходити на нові, до нового пана, на легше послушество. Особливо так поводитися з тими, що були в спадковому «послушанню», передусім з робітниками, що умовлялися на «вічну роботу», та з приписаними до фабрик та заводів. Але поки що це все-таки були винятки. Правилем стало таке поводження в середині XVIII ст., коли остаточно було довершено покріпачення селян.

Суперечності Гетьманщини.

О. Єфименко, характеризуючи Гетьманщину з її заколо-тами, каже, що «все, що відбувалося по смерті Хмельницького на політичній сцені української землі, має вигляд якоїсь безладної і безглуздої гри випадковостей». Так, коли будемо розглядати ті події якраз з точки погляду Єфименка, що коли не стало Хмельницького, то «життя було покинуто на волю стихійних сил», то до іншого розуміння тих подій, що розбурхалися по смерті Хмельницького, дійсно, як здається, прийти не зможемо. Проте, розглянувши вперед економічно-соці-яльний стан Гетьманщини та природу самої козацької революції, озброївшись перед тим матеріялістичною методою, мусимо прийти, однак, до висновку, що вся гетьманська за-вірюха з своєю знаменитою «руїною» була не вислідом стихії, залишеної без провідника, — тут і кращий за Хмельницького провідник не здолав би дати ради, — а неминучим вислідом того економічно-соціального процесу, що сам неминуче скла-дався. Це були вияви дальшої боротьби знаті за дворянську революцію, за поміщицьке господарство, боротьби між бун-тівничою стихією та дотеперішнім її спільником і керівником, заможним реєстровцем, що ще до революції, хоч і «неправно боніфікував (удобряв) свій хутір, будував млини, шинкував медом, горілкою та пивом, ставив цегельні, корчував ліси, а тепер, вигнавши магната з його феодального гнізда, грубо по диктаторському усував перепони на своєму шляху, напосі-дався взяти цю революційну стихію в карби, і відкинувши зайві вже тепер свої демократичні гасла, готовився покріпа-чити її на свому хуторі, що виріс уже у великий поміщицький маєток». Це були закономірні явища закономірних класових суперечностей, економічних, соціяльних і політичних супе-речностей, що серед них викристалізувався дворянин-помі-щик, з природженим йому грубим насильством, неперебірчи-вістю в засобах, для якого увесь той «козацький демокра-тизм був тільки переходовим станом, неминучим злом, що йо-го якнайшвидше треба було позбутися, а крім того ще й за-бити в нього осикового кілка, щоб і по своїй смерті не лякав він своїм привидом його спекулянтських плянів і снів.

Ми вже бачили, як розвивалися економічно-соціяльні су-перечності нового господарства в Україні, тепер подивимо-ся, як загострювалися вони в соціяльно-політичних умовах Ге-

тьманщини. Гетьманщина для нас — це не голе поняття існування гетьманської влади, це поняття взагалі всієї господарської та громадянської системи, що утворилася після революції, це доба, що фактично кінчила своє існування тоді, коли Мазепа легалізував дводенну, наразі, панщину, легалізував поміщика, а тим самим повалив всю основу, що на неї до цього часу спирався козацько-становий уклад з гетьманською владою. Мазепинське гетьманування — це межа на переході від козацько-станової диктатури до утворення дворянсько-кріпацького укладу з його поліцейсько-бюрократичною владою самодержавства.

Що являла собою Гетьманщина в соціально-політичному розумінні?

Це була переходового характеру організація громадянства на принципі військово-станової диктатури, організація, що в ній крім компутового козацтва ніхто більш не має повних громадянських прав. Вона була переходова, бо тимчасово та й то поверхово сяк-так оформила права суспільних кіл на Подніпров'ї та привілеї реєстрового козацтва, — це було потрібно для встановлення старшинської диктатури, — але не визначала вона меж у цих правах та обов'язків суспільних груп населення до себе; завдяки цій військово-становій диктатурі всі публічні інституції того часу були виключно військові, козацько-станові, коли не вчисляти сюди місцевого самоурядування деяких міст на німецькому праві та імпровізованого сільського самоурядування у вигляді відновленої практики копних судів

Ця диктатура реєстрової знаті й полягала в тому, що органи управління були тільки козацько-станові, і що тільки саме козацтво мало право обіймати в ньому посади; цим козацько-становим органам підлягало фактично все населення. Тільки православне та й вище духовенство та населення магистратських міст, як згодом стали зватися міста на магдебурзькому праві, мали власне судівництво та власне управління під верховною юрисдикцією гетьмана та генеральної старшини його (генеральна військова канцелярія з генеральним писарем на чолі, генеральний суддя). Управління і суд складали тоді одну неподільну функцію. виконували її на місцях в сотенних округах (10 — 20 на полк) сотники, а в полкових округах (10 на правому, 8 на лівому березі Дніпра) полковники з полковою старшиною (полковий обозний, полковий

суддя, полковий писар, осаули). Управління було примітивне, «подлуг козацьких обичаїв», сперте здебільша на давню практику литовсько-польського права, що давало нагоду до найможливішої самоволі з боку старшин. Від цього надужиття не в силах було захистити населення сіл і волостей ніяке право самоурядування, що з'явилося під час революції, як засіб імпровізованої самооборони, від нього часто-густо не могли оборонятися навіть своїм магістратським самоурядуванням.

Козацька диктатура уможливила великі надужиття ще й через неупорядкованість фінансового боку Гетьманщини; згрунтована на контрибуційній системі, усім тягарем грошової дані та натуральних повинностей вона налягала на населення, й до того майже виключно на селян і міщан, обдираючи їх до нитки козацькою «стацією» та іншими вимогами на утримання козацького війська свого й найнятого, а крім того й московських залог та воевод. В оподаткуванні не було також ніяких сталих правил, тому при старшинському суді «стація» давала широке поле до надужиття. Брав і тягнув з населення всякий, хто хотів: сотники і їхні прибічники на прожиток собі і своїм слугам, полкова старшина, гетьманський уряд, а до того ще й московські офіцери та воеводи. Брали дані-податки грошима, натурою, ганяли під хуру, ставили по хатах найняте військо, наказуючи годувати його, ганяли на всяку роботу. Наприклад, Многогрішний у 1670 р. вигнав майже все населення чернігівського й ніженського полків возити збіжжя до Києва, а Мазепа в 1707 р. змобілізував майже половину Подніпров'я, щоб косити сіно, возити збіжжя, поправляти дороги для майбутньої шведської кампанії. Скоропадський мобілізував цілі повіти, щоб перевозити з його заводів залізо до Новгороду Нижнього.

Тому й не дивно, що при такому укладові, при незносимих стаціях населення бунтувалося, роздратоване старшинською самоволею, або втікало в світ за очі, рятуючи себе однаково й від козацького раю, як і від московських здирств. Еміграція на Слобожанщину, на Запоріжжя, на Дін щоразу зростає, не зважаючи на драконські постанови гетьманської влади про втікачів. Втікали поодинці, втікали й цілими оселями й волостями. В 1659 р. через козацьку стацію з Києва «міщане и свкжие жилецкіе люди вивезлися з женами и дітьми и со всіми животи из домов своих в струги и байдаки на Дніпр».

Від напливу переселенців з Гетьманщини й виросла Слобідська Україна. Московський уряд здавна радо приймав сюди втікачів, організуючи з них на козацькому праві, «по своїм обиклосям» пограничні сторожові полки. Тут біля Чугуєва осів був ще після 1638 р. Яцко Острианін, з козацьким полком, згодом його вбили; в 1652 р. оселився над р. Сосною полк Дзинковського, закладаючи місто Острогоськ, одночасно майже друга партія втікачів заклала м. Суми, ще інша в 1654 р. місто Харків. За часів Мазепи було вже на Слобожанщині повно людности, що жила своїм козацьким укладом в п'ятьох полкових округах.

Козацька диктатура обурилася проти себе все населення на Подніпров'ї. Недаром за часів Брюховецького, в 1665 р., воевода Шереметьєв писав з Києва до Москви, що «тепер єпископ, архимандрит печерський і всіх малоросійських монастирей, архимандрити і ігумени, і приходские попи с міщанами в большом совете и соединении а с гетьманом, полковниками и козаками совету и всех мало за то, что гетьман во всех городах многие монастырские маестности также и мещанские мельницы отнимает, да он же гетьман со всех малоросійських городов, которими великому государю челом ударил, с мещан берет хлеб й стацию большую грабежом». Духовенство обуривалось на козацьку диктатуру за те, що вона дала його на поталу ненаситному московському патріярхові, що підкопував його значення своєю казенною байдужістю до питання віри; міщани за те, що їх віддано на поталу московським залогам та воеводам, знищено права його самоупрядвання. Духовенство й міщанство відіграли були величезну ролу в козацькій революції, а тепер не тільки позбавлено їх будь-якої участі в правлінні, а й самої автономії, постановляючи зразу, що «митрополиту кийвському быть под благословением патриярха московского», а в «городах доходи всякие денежные и хлебные собирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людям, которих царское величество пришлет». Майбутні дворяни вже тоді вбачали в недавньому своєму спільникові-міщанстві свого конкурента у владі, майбутнього буржуа з його демократизмом, коли з таким успіхом вкоротили для нього здобутки революції, коли за часів Брюховецького шукали причини селянських заколотів в «шатости городов» та радили московським воеводам, що «надобно все их висеч и выжечь и всячески разорить, также

и села околон их, чтобы вперед в тих городах и селах жителей не было».

Зростав антагонізм не тільки через суперечки між становими групами населення наддніпрянської України, зогострювався він і в самій пануючій верстві — реєстровому козацтві. Спричинювалася до цього антагонізму не тільки економічно-соціально диференціація козацтва, а ще й соціально-політична, що неминуче виростала з першої. Основою козацьких вольностей, чим дорожила раніше вся козацька маса і постійно захищала його від шляхти, був козацький демократизм, що його виховали на Запоріжжі низовці. Увесь зміст цієї вольности був у тому, що козацтво «вольними голосами» мало обирати своїх старшин з гетьманом на загальній козацькій раді. Революція, проте, замість того, щоб розвинути її ширше, навпаки, утворила сильний абсолютний режим гетьмана та його старшини. Вже за Хмельницького козацька загальна рада була тільки формальністю, що дуже дратувала запорожців та козацьку чернь по волостях. Після Хмельницького ступнево занехували й цю формальність, і всі, навіть найважливіші справи, як це й відповідало майбутньому дворянству, вирішував сам гетьман з участю генеральної старшини, що була подібна до кабінету міністрів при гетьманському дворі.

Очевидно, що на цьому ґрунті мусіли виникати прикрі непорозуміння між рядовим козацтвом та запорожцями, з одного боку, й старшиною з другого боку. Досить буде вказати на величезний бунт лівобережної козацької голоти під проводом Пушкаря за гетьманування Виговського в 1659 р., зараз же після смерті Хмельницького. Ледве втихомирив його Виговський при допомозі найнятого німецького війська та татар. Рядове козацтво, головним чином, спролетаризоване — дейники — за всяку ціну хотіло впливати на соціально-економічну політику старшини, що збезземелювала його, повертаючи в посполитих, що оточувала себе найманим військом та «московськими ратними людьми»; а тим часом старшина не то що не радилася з ним, козацтвом, а ще й призначалася без його участі проти його волі. Запоріжжя здавна косо дивилося на панські заходи реєстровців взагалі, а тепер ніяк не могло погодитися на абсолютизм старшинської олігархії. Тому не дивно, що ті й другі тісно об'єднувалися проти старшинської диктатури і старалися повалити її при кожній нагоді. З цього антагонізму і скористався закорізький демагог Брюховець-

кий в 1663 р., коли на «чорній раді» в Ніжені він кинув гасло старшинського погрому та націоналізації старшинських маєтків. Але «чорна рада» не могла змінити загального процесу, і сам її автор Брюховецький не зневажив старшинським звичаєм і випросив собі і своїм найближчим прибічникам, коли повалено було Золотаренка та Сомка, величезні маєтки та ще й московське дворянство.

Очевидно, що серед таких відносин і сам Хмельницький не зміг би дати ладу. Клясова боротьба не притихала ні на хвилину. Серед хаотичної «земельної лихорадки», серед запеклої боротьби за клясове панування, а одночасно серед скажених забігів наввипередки дістати в Москві жалувальну грамоту на млин, завод, на село, на промисли, на підданих, ні одна людська одиниця не спинила б колеса історії, що котилося до утворення дворянсько-кріпацьких відносин. Пануюча кляса ще не оформилася, не викристалізувала себе, вона ще складала себе в загальній метушні, через те й одноставно і не могла виступити проти інших станів, що над ними готовилися панувати вічно. Вона ферментувала, бродила, як молоде вино в казані, шукаючи самовизначення, проганяла одних гетьманів, настановляла других, хиталася то в бік Москви, то в бік Туреччини, як Дорошенко в 1670-тих роках, то в бік Польщі, як Виговський в 1659 р., то знову до шведів, як Мазепа на початку XVIII ст., звідси й брався той хаос в Гетьманщині після Хмельницького, звідси й зміна подій, як у калейдоскопі, звідси й розділення Гетьманщини в 1663 — 70 роках на Правобережну й Лівобережну, звідси й та вся «руїна» з її продажними партіями, що вперто боролися за своїх кандидатів на гетьманську булаву. Старшина ловила золоту рибку в скаламученій воді і, коли хто ставав їй на перешкоді, брутально кінчала з ним, робила один на одного доноси до Москви ради грамоти на маєток, скидала гетьманів, коли вони не дуже то були їй зручні, обирала нових, щоб і їх послати знову до Москви на скарання, мов за зраду його величества, як зроблено це було з Самойловичем та іншими.

І так ішло протягом цілого століття, доки дворянство остаточно сформувавшись, не зліквідувало не то що козацьку автономію, а й саме козацтво. А тим часом московський боярин прискіпував цей процес, допомагав цій продажності, інтригував на всі боки, щоб зробити шлях для свого торговель-

ного капіталу на південь і схід через Азовське та Чорне море, готовив собі нову колонію.

Московські інтриги та боротьба за автономію.

Московський голодний апетит на багаті пшеничні поля Подніпров'я, а ще радше на безпечні шляхи для транзитної торгівлі з Азією та до підземних скарбів, що їх так сквапливо кинувся шукати в Донецькому басейні Петро, зараз же після поразки Мазепи, дав відчутти себе вже під час Переяс-

Іван Мазепа

лавської угоди. Вже тоді московський капітал через царських постів відмовився присягати на Переяславську хартію,

даючи недвозначно зрозуміти, що государ підданим не присягає. Вже тоді Хмельницький чутким вухом схопив заміри московського боярина і намагався розірвати невивідну спілку. Після смерти Хмельницького апетит цей зростав в міру того, як росли суперечності Гетьманщини; московський капітал, загарбавши собі всю експлуатацію міст, простягав свою руку ще й на козацькі та монастирські землі, на козацькі заводи й фабрики, на козацькі підприємства, на козацькі промисли. А робилося це, з одного боку, шляхом вільної купівлі маєтків та промислових підприємств, з другого боку, шляхом простого вивласнення на казну або шляхом оголошення, що той чи інший промисел — государева монополія, як сталося це з продукцією пороху чи зброї за часів Мазепи. До того ще московський купець-боярин скуповував в Україні всю добру золоту та срібну монету, а замість неї засипав Україну поганою, здебільша мідною, організував товариства спеціально для торгівлі українською сировиною, а разом з тим обмежував старшині право вивозити сировину та товари за кордон. Наприклад, уже в 1667, а потім у 1714 р. було заборонено вивозити безпосередньо з України за кордон льон, коноплі, юхтову шкіру, хліб, сало; вивозити їх дозволялося тільки через Московщину, одночасно закордонним купцям погрожувалося конфіскацією товарів, коли б вони зважилися обминати царський наказ.

Очевидно, що ці апетити Москви на українські товари, головним чином на сировину, не дуже були до вподоби козацькій старшині, бо господарство її росло і не терпіло не тільки московських регуляментів, а й московської конкуренції. Вона, козацька старшина, що зараз же після вибуху революції поспішила домовитися з турками в 1649 р. про торгівлю на Чорному морі, і боролася, як могла, щоб вдержати своє виключне право чорноморської торгівлі та домашньої експлуатації. В 1665 р. старшина добилася того, що було заборонено «государевим ратним людям давати фальшиву монету малоросіянам», хоч за те пішла заборона вивозу фабрикатів (окрім сировини) з України до Московщини, в 1669 р. вона випросила від царського уряду заборону купувати московським людям землю в Україні. Але припинити московську конкуренцію, московську заборчу політику це не могло, тому вони, ці заходи й постанови, залишились тільки на папері, як це вид-

но з пізніших, нових заходів та прохань старшини перед царем про нові заборони.

На ґрунті цієї конкуренції московського боярина та українського старшини й виросла боротьба за те, щоб вирватися Гетьманщині з-під московської зверхности, боротьба, що йшла до початків XVIII ст., далі ступнево притихаючи — коли українському старшині за втрачену автономію кидала Москва жалувальну грамоту на села, визнавала за ним право мати кріпаків та давала право громадянства в Московщині, улеслюючи ображеного титулом «потомственного дворянина». Московський купець-боярин знав забаганки українського поміщика і однією рукою задовольняв їх, відрізуючи, другою рукою, собі щораз більший пай з додаткової праці українського мужика та ремісника, та нацьковуючи хитро-мудро одну на одну ворожі кляси, групи та партії.

Цим під'юджуванням ворожих кляс і партій, одних проти одних, Москва мала на меті ослабити опір Гетьманщини проти московських заборчих плянів. Уже після смерти Хмельницького неабияку роллю відіграло це під'юджування в повтанні Пушкаря проти Виговського. Але Виговський, не битий в тім'я, зрозумів демагогічну гру Москви і вирішив шукати захисту для Гетьманщини в згоді з Польщею. Порозумівшись з українською шляхтою та вищим духовенством через Юрія Немирича, українська старшина зложила в 1659 р. з Польщею Гадяцькі пакти; на підставі тих пактів Гетьманщина мала стати суверенним «великим князівством руським» та здобути конституцію для всіх станів. У маніфесті, що його було розіслано з цієї нагоди до всіх європейських держав, розрив з Москвою мотивувався тим, що вона «замість того, щоб поступати щиро і на свободи не замишляти, а ще примножати їх більш і більш... рішила нас придавити і поневолити та внесла ще усобиці, піддержуючи ворохобників і гильтаїв усяких».

З Гадяцьких пактів не вийшло нічого. На звістку про згоду з Польщею, придушене під Полтавою повстання вибухло ще дужче на Лівобережжі, до нього пристали й запорожці на чолі з Сіркою. Виговський утік, а гетьманська булава дісталася нікчемному синові Богдана, Юрасеві Хмельницькому. Не виграла й Москва. Бо коли вона попробувала тепер обмежити козацькі, точніше старшинські волності, то Юрась Хмельницький за намовою старшини, використовуючи обу-

рення людности грабунками московських залог, не тільки перейшов на бік Польщі, а ще й розбив московське військо під Чудновом.

Московський уряд побачив, що перебавив трохи у своєму поспіхові. Він вирішив, з одного боку, відступити Правобережжя Польщі, щоб легше справитися з старшиною на Лівобережжі, і одночасно повів широку пропаганду проти козацької знаті. Наслідком тієї агітації була, як уже знаємо, ніженська «чорна рада» та обрання Брюховецького гетьманом; разом з тим стався розділ Гетьманщини в 1663 рр., бо на Правобережжі почав гетьманувати старшинський кандидат Тетеря, що був одним з авторів Гадяцьких пактів. Москва й ствердила цей розділ Андрусівським перемир'ям з Польщею, залишаючи на цей раз Правобережжя під зверхністю Польщі.

*Кочубея карують на смерть
(Цікаво, що про це немає згадки в тексті. Прим. В-ва).*

Московська гра на Лівобережжі пішла тепер на всіх струнах, а тут ще засипала Москву козацька старшина доносами один на одного ради славетних грамот.

Унаслідок доносів незабаром було скарано Брюховецького «за зраду»; про його реформи осталася в усній словесності дума про козака-нетягу «Феська Ганжу Андибера», що карає «дуків-срібляників» за їхні багатства та людську кривду. Після Брюховецького покінчено було з Многогрішним, що його — «мужичого сина» — видали старшини Москві на скарання. Гетьманів і гетьманчиків множилося досхочу, а Москва потирала руки, одного караючи, другого ласкаючи, відповідно до ситуації. Після скарання Многогрішного, Москва посадила гетьманом свою креатуру — Івана Самойловича, прозваного «Поповичем». Обирала його купка старшин навіть не в Україні, а біля Путівля, під охороною московських штиків. Самойловича спіткала, проте, така сама доля, як його попередників. На доноси московських воевод та українських старшин, його було вислано на заслання, майно skonфісковано, його сина покарано на гордо в Сівську, а гетьманом затверджено, як кажуть сучасники, в 1687 р. Івана Мазепу, що купив собі цю посаду у воеводи Голіцина за 10 тисяч золотих.

Коли на Лівобережжі Москва встановляла свій режим власними руками українського панства, на Правобережжі була «руїна» — доба лютої боротьби на Наддніпрянщині за гетьманську владу, за посади та маєтки й набувала ще більших розмірів. Там Дорошенко, а потім випущений з в'язниці Юрась Хмельницький під охороною турецьких та татарських загонів установляли козацьку самостійність — палили села й міста, садовили на палі неприхильних до їхньої влади та пробували загарбати ще й Лівобережжю Гетьманщину, воюючи проти Самойловича та воеводи Ромодановського. Населення знову втікало цілими оселями за Дніпро на Слобожанщину, кидало «князівство» Сарматії, яким Туреччина оголосила правобічну Гетьманщину, а тих, що осталися, виганяв за Дніпро Самойлович, коли в 1676 р. на якийсь час здобув собі Правобережжя.

Таким чином Гетьманщина, так правобічна, як і лівобічна, являла собою дійсно саму руїну, а безтямна боротьба серед взаємних доносів, лизунства, шпигунства, дикої гонитви за маєтками, за посадами, серед селянських і козацьких бунтів, серед скажених змагань безконечних партій за гетьмансь-

ку булаву справді могла здаватися «якоюсь безладною, та безглуздою грою випадків». Однак, уважно розібравшись в цьому хаосі суперечностей, що став кісткою в горлі Гетьманщині, ми бачимо, що в ньому, якраз червоною ниткою проходить закономірне та систематичне у своїй цілості завершування дворянської революції. Цей хаос випадків і брався з того, що взялися за чуби, почали боротьбу за життя і смерть, суперечні клясові змагання за те, чи бути в Україні поміщикам та кріпакам, чи ні, чи бути Гетьманщині на своєму господарстві, чи стати колонією московського капіталу, що вперто добивався до берегів Чорного моря, шукаючи давніх торговельних шляхів на схід та південь. Це був останній, рішучий бій за нове господарство, за новий спосіб експлуатації, за новий соціально-політичний уклад. Кінчався він на Лівобережжі гетьмануванням Мазепи; за його часів остаточно придавлено було тут селянські маси страшними карами за спроби ще раз скинути накладене на них ярмо кріпацтва, за його режиму легалізовано було поміщицький стан царською постановою 1687 року про спадкове володіння старшини своїми маєтностями та універсалом з 1701 р. про обов'язкову панщину, за його гетьманування й вибухла востаннє великим полум'ям спроба Гетьманщини видертися з рук московського конкурента, це була спроба, що скінчилася полтавською поразкою та знищенням Січи в 1709 році.

За часів Мазепи, що став гетьманом 1687 р. в добу страшених заколотів серед посполитих та козацької голоти, що насилу вдалося йому їх приборкати найнятим військом, українське панство, як сказано, здобуло собі остаточну економічну та соціальну перевагу. Царська грамота 1687 р. стверджувала за ним, як пануючою клясою, вже загально, а не індивідуально спадковість дотепер набутих маєткових прав, універсал 1701 р. робив всіх посполитих, чи сиділи вони на своїх, чи на панських ґрунтах, поміщицькими підданими у старшин. Тепер ще треба було надати свіжо спеченому поміщикові трохи зовнішнього блиску. І він став його пильно шукати, присвоюючи собі небувале шляхетське походження, шляхетські герби, щоб доказати перед пихатим московським боярином, що ось то й він йому пара, не з панських, мовляв, свинопасів. Шляхетське походження треба було мати, щоб зрівнятися становими правами з московським боярином, бо упри-

вілейоване навіть в Україні становище цього боярина болуче кололо українського старшину.

Але московський боярин і не думав рівнятися з «гетьманщиками», як з погородю прозивали в Москві старшинську козацьку знать, що запобігла в неї ласки та гетьманської чи полковницької булави, — московський боярин крім того умів ще влучно підняти козацьку чернь на «гетьманщиків», щоб дати їй потім криваво душити руками тих самих гетьманщиків і мати з цього нагоду ще міцніше тримати у своїх руках козацьких дуків. Завдяки московським інтригам й вибухло в 1692 р. повстання козацької голоти під проводом Петрика, що до 1696 р. воював на Подніпров'ї «й пробував був втягнути в цю ворохобню й запорожців, запевняючи їх, що їм допоможуть браття наші голокінники з бідними людьми, котрих сердюки (гетьманське наймане військо), орендарі та ті дуки, що їм царі маєтності надавали, мало все живцем не їдять». Московська агітація довела до того, що в 1701 р. після проголошення панщини, знову закипіло в Україні проти Гетьманщини. Січовики збиралися скидати Мазепу, поспільство палило маєтки й масами втікало на Запоріжжя або на правий берег Дніпра, де Палій, починаючи з 1689 р., боровся проти Польщі за козацьку автономію.

Серед таких відносин Мазепа, хоча й просив Москву допомогти йому проти посполитого народу, перейнятого свавільним рухом, що не хоче визнавати своєї влади, проте, давно вже перестав вірити цій Москві. Для нього вже була очевидна гра на два боки московського боярина, і він, пустившись сам на демагогію, єднав для себе запорожців й почав готуватися до боротьби проти Москви, щоб позбутися її в'їдливого опікунства. А ситуація тепер була дуже сприятлива. Запоріжжя дуже перешкоджало її намірам прибрати до рук береги Чорного моря, піднімаючи січовиків проти старшин, ослабляючи і тих, і других. Москва готувалася вдарити на Запоріжжя і змести з лиця землі це вічно бурхливе гніздо, що скубало московські купецькі каравани та піднімало поспільство й міщан проти царських воевод. Запоріжці, відрізані московськими залогами від торгівлі з Гетьманщиною, готові були на все, аби тільки вдержати свої промисли і торгівлю перед московським суперником. Поспільство, що багато терпіло від московських стацій та під Петриком готове було визволяти себе «від московських і своїх панів», однаково ненавиділо і старшин, і ще

більше московських зайдів-воеводів, і солдатів, що для них козацька старшина виганяла тисячі підвод возити хліб, сіно, овес та переводила нечувані реквізиції. З другого боку, між Москвою та Швецією вибухла тоді велика, так звана Північна війна, що принесла поразку московському і союзному з ним польському війську під Нарвою та Рігою.

Мазепа й вирішив використати якнайшвидше ці сприятливі умови й, забезпечивши собі поміч Січі, об'єднався з шведами, що перейшли вже Польщу й наближалися до України. Але Петро I запобіг катастрофі, що нависла над ним; він пустив поголоску між посполитими через своїх агентів, що Мазепа готується продати Україну за панщину та унію Польщі, у Глухові на місце Мазепа, призначив гетьманом Скоропадського, а сам, не гаючи часу, напав перше на Січ, «щоби викоринити це зрадницьке гніздо». Здобувши її через зраду запорізьких старшин, він страшенно покарав повстанців: січовикам «голови луплено, шию до плахи рублено, вішано та інші тиранські смерти задавано». Тоді, знищивши Січ, Петро вже легко розправився з Мазепою та Карлом, розбивши їх в 1709 р., завдяки партизанщині українського поспільства проти шведської армії.

Полтавська баталія була фактично закінченням Гетьманщини. Український старшина з польсько-шляхетськими пережитками востаннє пробував рятувати свою військово-службову природу через відмежування себе від московського конкурента самостійністю під шведським протекторатом, але його побідила поміщицько-дворянська перешкода Скоропадських, Ханенків, Галаганів, Апостолів, що в Глухові кинули анатему на всі козацькі пережитки, та і на все своє минуле, втілене в особі Мазепа. Поміщицький плуг мав зорати козацький степ з його козацьким дозвіллям, а невгамований свавільник мав стати тихим, сумирним підприємцем-капіталістом, що мав бути на своїй землі тихим, покірливим холопом-дворянином його величества, государя всієї Русі. Січ, тікаючи від поміщицького плуга, винеслася до Олешок біля Дніпрового гирла, на чужій стороні сконав незабаром Мазепа. На Правобережжі Петро на додаток до всього чотири рази робив «згін», щоб віддати його Польщі пустинею, а на Лівобережжі посадив гетьмана у Глухові під пильним оком московських резидентів та ще й зорганізував у 1722 р. славетну «Малоросійську коле-

гію» з шести московських командирів, щоб наглядали й перевіряли все козацьке управління та судівництво.

Тепер уже безпечно можна було починати ліквідацію самої козаччини, коли стято було її годову під Полтавою та на Січі. Тепер дійсно на Гетьманщині «станула тишина и безбоязненное людям тамошнім мешкане».

Революція й культурне життя.

«Розвиток культурного життя призначений на те, щоб санкціонувати й декорувати новий соціально-політичний уклад, панування нової економічно-ліпшої верстви», каже проф. М. Грушевський у своїй найновішій праці «Історія української літератури». І дійсно, придивімося до всього культурного життя подніпровської України з часів Гетьманщини, то мусимо констатувати, що не тільки козацько-степовий уклад уже знайшов те санкціонування у сучасній українській культурі, головним чином у історичному письменстві, а й змагання за дворянську революцію в первісному початковому їхньому змісті вже шукали в ній свого санкціонування. Разом з тим ми мусимо підкреслити ще й той цікавий факт, що ні одна з дотеперішніх епох культурного життя в Україні так різко не відбивала сучасних їй соціальних суперечностей, соціальної боротьби, як ця епоха Гетьманщини. Так писані твори, як і усна словесність того часу — це ціла історія Гетьманщини, що увіковічила своїм змістом всі її суперечності до найменших дрібниць.

І треба б тільки розглянути її, розібрати з соціального боку, щоб відкрити її деталі, що їх не добачали або просто так обминали, не хотіли згадувати до цього часу «історики» української літератури. Треба придивитися ближче до усної народньої творчості того часу, як це радив і про це мріяв у свій час Драгоманов з Антоновичем, і можна мати суцільну й повну картину громадянського життя Гетьманщини в усій її глибині. Бо культурна творчість, це є не тільки творчість сама для себе, змагання до якоїсь неіснуючої абсолютної ідеї чи краси, — це є соціальний факт і функція соціального життя громадянства, що виростає на різних ступенях громадської еволюції, є засіб і завдання поступу та боротьби того життя.

Чим характерне взагалі культурне життя того часу? У чім його санкціонування складеного вже козацького укладу і

змагань до майбутнього, поміщицького ладу? Революція 1648 року усунула одного клясового супротивника й за те поставила проти селянства нового — козацьку знать. Але вона — революція на якийсь час розкріпачила ті кляси, що їх покріпачила шляхта, та покликала їх на перший час до громадянського будівництва. Вона дала для його творчості не тільки нові теми дня, а й нові сили, дала величезний розмах різноманітності, змістові та її формі. Вона мостила дальшу дорогу тій творчості, вчинивши ще ширший прорив в дотеперішній церковщині та відірваності від насущного соціального життя. Це був велетенський крок вперед у порівнянні з полемічною літературою XVI ст., творчістю самого духовенства, що від нього так сильно тхнуло то аскетизмом, то конфесіональністю. І в новій, принаймні, наполовину, як не більше, світській творчості, хоча вона й не позбулася ще цілком своєї моралізаторської природи, били вже джерелом нові свіжі мотиви реалізму та на око сірої буденщини; вона близько й безпосередньо стала до широких мас населення так своїм змістом, як і своєю формою, а передовсім мовою, бо завдання її було обслужити ті саме широкі маси козацтва та міщанства, що з них вона виростала. І, не зважаючи на свою схолястичність, що гнітила її своїм сухим формалізмом та своєю пустослівною реторикою — діалектикою київського школяра-спудея, — культурна творчість Гетьманщини не тільки через своїх світських авторів цікавилася питанням дня, тільки до нього приглядалася, аналізувала його на свій лад, шукаючи через своїх творців щораз нових, живих шляхів, щораз нових, живих мотивів.

У новій творчості взяли участь широкі кола населення, неоднаково зацікавлені в новому громадянському укладі, через те вона — нова культурна творчість — відразу стала на різні шляхи, відразу виявила свої клясові суперечності, відразу роздвоїлася. Вона — ідеологія, з одного боку, пануючої кляси, козацької знаті, що починала пнутися до шляхетного дворянства, за словами відомого проповідника архимандрита Єлеського монастиря Галятовського виправдувала клясово-становий поділ, давши йому початок від трьох синів Ноя. Вона з цього боку ще й ідеологія законного порядку самодержавного, що знайшла свій вираз у творах теоретика абсолютизму Теофана Прокоповича, автора нової поетики, штуки писання віршів, автора політично-філософського трактату «Правда воли монаршей» та прислужника і співробітника Петрових

реформ, що спиралася на роялістичні принципи подібного ж другого сподвижника Петрового, Стефана Яворського та літописця Самовидця, одвертого ворога січового демократизму та народовладства взагалі. Вона санкціонувала встановлену нову диктатуру нової кляси, коли віршами сучасних поетів, наприклад, Климентія Зінов'єва та Заруцького, сучасників Мазепи, оспівувала катування посполитих, голосячи, що «кат — потреба всюди свого часу», з погордою дивилася на простого мужика, простий обичай та славословила похвальними віршами ще кращих катів за їхні «лицарство і мужність».

Але, з другого боку, вона — ідеологія критики нових порядків, нової експлуатації, що бичувала її усною словесністю, деякими проповідями-казаннями, віршами, драматичною сатирою інтермедій, інтерлюдій, вертепів. Автори цієї ідеології здебільшого виходили з поневолених мас, що вкупі з ними вболівали над новим покрупчанням, новими насильствами. Досить згадати хоча знаменитого проповідника Радивилівського, що немилосердно бив по голові козацьких дуків, що «то лихвами, то поборами тяжкими, то позвами убогих і підлих людей стискають, яко риби то великіє менших рибок пожирають», що не знаходив слів для того, щоб висловити своє обурення на продажність козацьких судів, бо «нехай не знать, як хто винним будет, если обвинений человек на верху декрету сего съвітного зависить ворок з златом або сребром, латво ся невинним чинить».

Одночасно нова творчість оперта почасти на західних взірцях псевдоклясицизму, на західній науці та філософії, що їх поширював зукраїнізований німець, архимандрит Печерської лаври Іннокентій Гізель, починає закладати перші зародки національного світогляду. Вона словами того самого Радивилівського радить боронити «грудьми лицарськими милу отчизну від куль, від стріл, від спис, шабель поганських», вона боліє серцем і душею в літописця-самоука Величка, «яко красная и всякими благами изобилавшая земля и отчизна наша україно-малоросійская во область пустини Богом оставлена і населниці ея, славніи продки наші, безвісні явишася».

Револуція надзвичайно урізноманітнила культурну творчість Гетьманщини, в першу чергу письменство. Київ з Могилянською академією стоїть у центрі тієї творчості в науці й мистецтві, що своїми впливами захоплюють культурне життя і в Московщині, а навіть виховують його своїми силами. Не-

суть цю творчість на північ повними пригорщами всі ті вчені емігранти з України, що ними Москва обсаджувала свої вищі церковні посади та переводила свої реформи за Петра; несуть її численні організатори нових шкіл, драматурги, повістятярі, поети, проповідники й майстри, що утворили в Україні прегарний стиль козацького барокко, пристосувавши його й до дерев'яного церковного будівництва. А до Москви було що нести таким, як Єпіфаній Славінецький, Арсеній Сатановський, Симон Полоцький, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Дмитро Тупталенко, що їхніми руками з Могилянської академії, як писав у 1739 р. смоленський єпископ Вишневський, «як з православних Атен вся Росія джерело премудрости почерпала та всі свої новозаведені колонії напоїла й виростила». Це не була звичайна фраза чемности в листуванні до Київського митрополита, а дійсність, що доводила своє існування сотнями шкіл, поставлених на зразок та вказівки київської академії, сотнями книг, написаних на київських взірцях, сотнями палаців і церков, що збудували їх подніпрянські майстри. Наука на Подніпров'ї за Гетьманщини пішла далеко вперед, шкільництво, доступне для всіх, зацвіло, як перед тим не бувало. Мандрівних учителів, мандрівних студентів, мандрівних поетів та майстрів було повно по всіх закутках Подніпров'я. Освіта добиралася до найглухіших містечок, утворивши середню й вищу школу, давши для неї низку підручників, покликаючи щораз нові сили до творчости. І вони з'являлися й мандрували в далеку, відсталу, замкнену від західніх впливів Москву.

З нової культурної творчости передусім треба згадати про історіографію, що дала нам досить об'єктивні записки літописців, які не обмежуються самим фактичним з'ясуванням подій. Воно й зрозуміло, коли зважимо те, що революція вимагала свого ідеологічного виправдання; його й дав козацький літопис, намагаючися дати прагматичний, тобто пояснюючий огляд української історії. Після мемуарних записок литовської доби, після «кроничок» та «дияріушів» з польської доби — козацький літопис справді ще починається також «кроничками та дияріушами», як літопис Боболінського, дияріуш Самійла Зорки — секретаря Хмельницького, але вже «Сінопсис» Гізеля 1674 р. робить рішучий перелом в переході до прагматичної історії. Він і став загальним підручником історії на сході Європи, доки його не витиснув «Крат-

кий летописець Ломоносова 1760 р. За Гізелем з'являються нові праці, найважливіші з них: невідомого шляхтича Само-видця з військової канцелярії, доведений до 1702 р., і мовою, і об'єктивністю дуже цінний; літопис Грабянки, гадяцького полкового судді, з 1710 р. з поганим стилем та мовою; врешті прегарне «Сказаніє о войні Козацькой з поляками через Зіновія Богдана Хмельницького» 1720 р. Самійла Велички «канцеляристи негдись войска Запорожского, истинного Малої Росії сина і слуги», що «понудилсѣ вывести простим стилем і нарічієм козацьким історію народа нашего козацько-русько-го», й його боротьби «за отчизну, за древнії волности свої».

Якщо писання козацьких літописів мали політичне завдання історично виправдати автономне панування козацької верстви на Подніпров'ї, то драматична, віршова творчість намагалася ще й побілити худародне здебільшого походження нової пануючої кляси, козацької знаті. Та знать, що вперто вишукувала собі шляхетських старовинних родоводів, щедро платила своїм придворним літераторам за високопарне їхнє оспівування багатства й шляхетности не тільки героїв революції, а й героїв наживи; з другого боку, ця віршова творчість, оскільки її не оплачувала гоїна рука старшини-мецената, охоче бичувала своєю сатирою та гумором сучасний напів уже станово-поміщицький уклад, висміюючи його на всі лади.

Драматичне письменство зайшло в Україну в XVI ст. через Польщу з заходу, давши початок шкільній драмі, релігійного змісту з коротенькими в антрактах комічними сценками з буденного життя, з буденною таки мовою, тобто з інтермедіями та інтерлюдіями на побутові теми.

Оті то інтермедії та інтерлюдії, що їх перші маємо з-під пера Якуба Гаватовича, є дуже цінний матеріал для вивчення тодішніх відносин. Бо коли шкільна драма, — не рахуючи сюди голосної того часу політичної вистави «Милость Божія Україну от неудобносимых обид людских чрез Богдана Хмельницького освободившая», 1728 р. — звичайно не виходила поза релігійні теми та високопарного пустослів'я на честь козацької знаті, то інтермедії та інтерлюдії, ці «междувброшення забавния игральща», що розвинулися згодом у самостійну комедію, густо-часто були критикою пануючих відносин глибоко прикритою гумором, що солоно відплачувала за старшинські надужиття.

Новим явищем в українському письменстві поруч з великою кількістю перекладної белетристики на лицарські мотиви була поезія, так панегірична, як і сатирична. Віршове письменство, що почалося з полеміки в кінці XVI ст. та знайшло свого теоретика в Прокопичеві, авторові нової поетики, пристосованої до західних псевдоклясичних манір, не відмежовувалося тоді ще різко від драматичного письменства. Щодо свого змісту, то воно, ставши дійсно віршоманією, вислуговувалося перед старшиною здебільшого панегіриками — похвальними віршамі, даючи заробіток на життя віршомазам. Дійшло до того, що Галятівський навіть Богові вишукав гербовий знак і описав його похвальним віршем, а один з професіоналів-віршомазів, автор «Малоросійської песни об измене Мазепи», готов був гуртом «всех изменников озіршописти по имени на вічную их от всего народа зліую память и пагубу».

Але крім цих офіційних, сказати б, віршомазів, що «жеби до смаку вдячного припадаючи, пера свои второлне мудро написано княжатам и монархам офірували», та устами Зінов'єва, сучасника Мазепи, старшині поради на катування посполитих давали, мовляв, «четвертуйте і паліте, бийте, і стинайте, а если кого коли вішати будете, то примучіть перш добре — нехай не забуде» — розвивалася ще й справжня поезія, так сатирична, що має свій початок ще з XVII ст., як і історична та побутова, повна страждання мас і насильства дуків. Це були твори дрібних цього світу, незнаних здебільшого з імени нам авторів, що їх увіковічення, здебільшого не в книжках, а в народній пісні творчість про нову панщину, про здирства й катування, про безземелля козацької голоти, про зріст старшинських лянфундій та розкіш палаців, про продажність суддів та ін. З нею разом на ярмарках і торгах, на празниках і святках співала вона на одну тему про Феська Андибера, що карас дуків-срібляників, бо за ними «всі луги і луки», бо «нігде нашому брату, козаку-нетязі стати і коня попасти», співала про Гетьманщину, що з нею «надокучила нам вража панщина», та згадувала вкупі з нею про добрі часи, коли «були добрі пани, легкі на роботу, цілий тиждень собі робі, панові в суботу».

Наприкінці треба згадати ще про будівництво того часу, що характерне й для громадянської еволюції того часу, для характеристики переходу старшини в поміщика. Після шля-

хетського ренесансу XVI ст. в Україні у зв'язку з ростом козацько-старшинських маєтків, росте й потреба розкошів, що виявляється, з одного боку, в тій великій лицарській літературі, головно перекладній, а з другого, — в масовім будіванні величних палаців, з багатою обстановкою церков, з багатим різьбарством (скульптурою) і орнаментом. Зукраїнізоване, власне, покозачене барокко — це основний стиль козацької архітектури та малярства. Забагатілий старшина удавав з себе мецената мистецтва, викидав колосальні гроші на багаті будівлі, на різьбу, малювання, щоб блиском і виставністю догнати польських та московських магнатів. Кінець XVII-го та початок XVIII стол. — це доба найвищого розвитку козацького барокко; головними меценатами були Самойлович, Мазепа, Апостол. Занепала Гетьманщина, упало й барокко, а разом з подворянцям козацької знаті на зміну бароккові з'явився сантиментальний рококо.

Така була дворянська революція в Україні в її ідеологічному розвитку. Ідеологія не відставала ні на крок від економічних та соціальних змін, що її вони годували, оформлювали й тягнули за собою, ще раз доказуючи і стверджуючи правильність історичного закону, що людське буття визнає людське мислення.

Тепер черга поглянути, що одночасно діялося в Західній Україні та на Правобережжі, що залишилося після Мазепа під Польщею, яким шляхом прийшло до дворянсько-кріпачької системи в усій Україні, що об'єднала її вкупі з Польщею під самодержавним, поліцейським чоботом московського государя, віддаючи тільки західний шматок з них Габсбургам у Австрії та Гогенцолернам у Пруссії.

Як видно з останніх рядків цієї другої частини «Нарису історії України», інформації про новіші часи мали появитися в третій частині цієї публікації. Більш, як правдоподібно рукопис цієї третьої частини був готовий до друку. Однак третя частина цієї публікації не появилася, очевидно, через переслідування, а згодом арешт і заслання автора.

Маючи ще одну публікацію Матвія Яворського, «Коротку історію України», яка була шкільним підручником в УРСР і яка вийшла кількома накладами, ми передруковуємо інформації про новіші часи з цього підручника. Таким чином інформації будуть доведені до постання Радянської України, тобто до 20-тих років теперішнього століття.

При цьому просимо мати на увазі, що інформації про новіші часи є подані коротше, тобто без докладнішого опрацювання, яке бачимо в перших двох частинах «Нарису історії України».

Отже, наступні сторінки є передруковані з «Короткої історії України» М. Яворського, видання п'яте, з 1927 р., від сторінки 64-тої.

* * *

ГАЙДАМАЧЧИНА

Західня Україна після того, як Хмельницький залишив її під Польщею, в'язла далі в тенетах шляхетського господарювання. Пани криваво мстилися за революцію й ще дужче запрягли селян у ярмо панщини. Міста, за свою поміч козакам, платили тепер тяжкі податки та данини. Вони підупали тепер ще більше; тільки Львів ще так-сяк держався. В ньому ще залишилася остання фортеця в боротьбі проти шляхетства — міське самоурядування; в ньому ще відбивалася від латинської шляхетської напасти остання твердина міщанського православ'я, Ставропігійське братство, але й воно прийняло унію в 1708 р. Українська культура завмерла зовсім; все, крім темного села, полячилося й католичилося.

Не в кращому становищі опинилося й Правобережжя. Воно й так запустіло було за Дорошенка та в часи згонів Самойловича, а доконав його Петро I, віддавши Правобережжя польським панам у 1714 р. Після Петрівського чотирилітнього згону воно почало наново заселяватися. Спершу пани кликали були людей оселяватися на порожніх землях, обіцяючи їм «слободи», а тоді насили на них із панщиною. Знову тут тяжко стало жити населенню під шляхетським пануванням.

Сільська та міщанська людина однаково терпіла від са-моволі панів. Культурне життя підупало не менш, як в західній Україні. Воно розвинулося було за часів козаччини, а тепер, в лабетах нездарного шляхетства, звелось нанівець. А треба тут згадати, що козацька революція дала новий розгін культурному масовому життю всієї України взагалі. Київ із своєю академією став осередком цього життя; тут виховувалися славні літописці, драматурги й поети. Освіта зростала по всій Україні, школи росли одна за одною, в них училися козацькі та міщанські діти. Тепер все це жило тільки на Лівобережжі, до його належав і Київ.

Серед такого культурного занепаду, серед шляхетських сварок та страшного гніту селян довгого спокою на Правобережжі бути не могло. Загострені суперечності мусіли вилитися в нову боротьбу, і ця боротьба, раз піднявшись, доконала всю Польщу. Тягнулася вона більш як половину XVIII століття, вибухаючи то тут, то там, то як грізні повстання, то як напади опришків на маєтки панів.

Опришками називали в Галичині втікачів, що збиралися в Карпатах і налітали звідти на панів та багатих купців. В піснях ще й донині співають про одного з ватажків цих опришків, Олексу Довбуша, що накоїв панам багато лиха в першій половині XVIII ст. Такі ватаги були й на Холмщині.

Та найгрізніші повстання були на Волині й Поділлі, де ще в пам'яті була козацька революція, куди часто-густо забігали й запорожці. Повстання ці називаємо гайдамачиною, про них саме й писав Шевченко в своїх «Гайдамаках».

Вперше почалися ці повстання в 1734 р. В Польщі йшла тоді боротьба між двома партіями за нового короля. Ця боротьба перекинулася й на Правобережжя, де пани склали військову спілку, так звану «конфедерацію», щоб силою поставити свого кандидата; Москва підтримувала знов кандидата від панів із західньої Польщі. Щоб розбити конфедератів, вона вислала своє військо проти них. Прихід московського війська, та ще й з козаками, спричинився до великого повстання селян, міщан та дрібної шляхти проти панів та орендарів. Склалися численні ватаги й під проводом Верлана та інших ватажків немилосердно різали панів, палили маєтки, вбивали орендарів.

Це повстання криваво задушило московське військо з польським, але населення вони не втихомирили. Незабаром

почали підніматися повстанські ватаги, як от Гриви, Медведя, Харка та Голого, то втихаючи, то знов вибухаючи новим полум'ям, наприклад, у 1750 р. В 1768 р. вибухло знову загальне повстання іще з більшою жорстокістю під назвою келійщини. Почалося воно так само з суперечок поміж паннами, що їх поєднати зібралось московське військо. Серед селян стали ходити чутки, що Росія присилає військо визволити їх з-під панів. Православні попи почали поширювати підроблені маніфести цариці Катерини, де вона нібито закликала бити панів і орендарів.

На чолі повстання став запорожець Залізняк та службовець Потоцького Гонта. Керував ним син Яворський із Мотронина на Київщині. Одначе, повстання скінчилося однією лише гуманською різнею, де помсти повстанців не було стриму, де не жаліли вони ні малого, ні старого. Пани швидко погодилися між собою та ще й попросили московських генералів допомогти їм утихомирити бунтарів. Москва, лякаючись, щоб повстання не перекинулося на Лівобережжя, зробила полякам цю прислугу. Підступом вона зловила Гонту та Залізняка, зловила й інших повстанців, що були на Волині та Київщині — Швачку, Бондаренка, Нежового; одних, як от Залізняка, вона сама покарала, а Гонту та інших віддала панам на кару. Після того повстання затихли; замучене страшними карами населення не пробувало вже більше боронитися, хоча й повторювалися ще дрібні заворушення, як от на Волині та на Поліссі в 1789 их роках.

Спитає тепер дехто, чому ж це гайдамацькі повстання не викликали такої революції, що змінила б шляхетські порядки? Відповідь стане зрозуміла, коли візьмемо до уваги, що ці повстання були чинністю бурхливої революційної стихії, а не було між ними такого провідника, що міг би дати їм якусь програму. Хто брав участь в повстаннях? Селяни, темні міщани, така сама темна, дрібна загородня шляхта та деколи попи. Всі вони були нездатні виставити якусь програму нового укладу, як це зробило козацтво в XVII ст. Козацтва, бач, на Правобережжі вже не було, а міщани знов були в однаковому майже становищі з хлопами, і не являли собою якоїсь значної сили. Коротко кажучи, не було кляси, що могла б повести революцію до перемоги, яка б вона не була; тому гайдамаччина й виявилася, здебільшого, тільки в неорганізовану, дикую помсту проти паразитів. Поставити новий лад во-

на не могла й не вмiла, хоча й боролася проти старого.

А все таки гайдамаччина спричинилася, хоча почасти, до кiнця Польщі. Знесилену, економiчно пiдупалу, подiлили її помiж себе, в рр. 1772 та 1793, Прусія, Австрія й Росія. Австрія взяла Галичину, iнші українські землі, а згодом i Холмщину, прилучила до себе Росія.

ДВОРЯНСЬКО-КРІПАЦЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ

Ми залишили Лiвобережжя в часи касування Гетьманщини, в часи лiквідації козацького укладу. Тепер зупинимосся над тим, до чого ця лiквідація привела, та якi були ще її причини, крiм заходiв московських дворян.

Ми вже чули, що мiсце нездарної шляхти зайняли на Гетьманщинi запопадливі хазяї-реєстровці, передусiм, козацька старшина. Ми знаємо, що козацька старшина завела вже за Мазепи обов'язкову панщину посполитих, щоб збiльшити доходи iз своїх земель. А землі було тодi у старшин вже багацько. Коли в 1730 р. зроблено в Україні заднiпрянський перепис, щоб знати, хто козак, а хто посполитий, то виявилосся, що в старшинських руках було вже всiм десятих всiєї землі. Серед старшин були вже такi магнати-дуки, що мали тисячi селянських дворiв пiд собою. Недаром трудящий люд зложив тодi багацько пiсень про свою недолю:

*Ой, дуки, ви, дуки! За вами всі луги й луки!
Нiде нашому брату, козаку-нетязі, стати,
Нiде коня попасти!*

Або так:

*Ой, горе нам, не Гетьманщина,
Надокучила вража панщина,
Що ходячи поїси, сидячи вистишся!*

Важко ставало жити не тiльки посполитим, а й рядовим козакам. Через брак землі мусiли вони записуватися до посполитих, бо старшина давала тодi їм землю на вiдробiток, за панщину. Козакiв дедалі все меншало, бо на що здався їм привiлей, коли з привiлеем приходилося голодувати та ще й нести важку вiйськову службу.

Так, з одного боку, росла панщина, більшало число підданих, а з другого — росло економічне значення старшин, що перемилювалися подекуди в поміщиків. Захоплені своїми господарськими інтересами, вони віддавали менше часу управлінню красм; його прибирали помалу до своїх рук окремі службовці, що на посади їх ставив уряд, займали його ще й надсирані урядовці з Москви. Поразка Мазепи відібрала старщинам охоту гратися в політику, а надто тому, що за вислугу царський двір платив їм новими землями, новими душами. Він дозволив їм забороняти селянам виходити з землі без згоди старшини, а тих, що втікали, велів суворо карати, він стверджував за ними право спадкового посідання землі, що її вони тримали дотепер тимчасово через свої посади.

Тепер уже старщинам було ні за що битися за посади: в козацькому війську ці посади не давали їм вже ніякого доходу. Зате вони запобігали ласки Москви, щоб за ними було визнано права руських дворян. Вже за Апостола, що його поставив гетьманом у 1727 р. наказ із царського двору, внесли вони проханья до царя, щоб їм було надано ті права, які мало російське дворянство.

Так то саме козацтво підготовляло ґрунт до того, щоб знести козацький уклад та завести в Україні московські порядки, цебто завести дворянські привілеї та кріпацькі обов'язки. З другого боку, дякуючи запобіганню ласки російського уряду, місцева влада щораз більше тратила ґрунт під ногами, щораз більш обмежувалося козацьке самоупрядкування, а на його місце щораз сильніше висовувалася центральна російська влада, щораз більше зміцнювалося російське самодержав'я.

Тепер ми бачимо, що ліквідацію Гетьманщини, ліквідацію козацького станового укладу підготовлялося двома стежками. З одного боку, підготовляв її наступ московського торговельного капіталу, що шукав дороги до Чорного моря. З другого боку, вона була неминучим наслідком розвинення великої земельної власности в руках козацької старшини.

Московський уряд був тільки виконавцем інтересів, що впливали з таких відносин; він і виконав це завдання якнайкраще. Гетьманство, що його знов було відновлено в 1764 р., скасовано, а на місце останнього гетьмана, К. Розумовського, поставлено генерал-губернатора Румянцева. Того самого року було скасовано на Слобожанщині козацькі полки й замі-

нено їх царськими; козаків обложено подушними податками так, як і селян. Скасовано й козацьке самоурядування, хоч воно й так було дуже куче. Слобідщина стала тепер Харківською губернією. Заразом, щоб підірвати запорожців, почали колонізувати Запоріжжя казенними поселеннями та ставити там села й міста, зробивши з його «Новоросійську губернію». Забезпечивши себе таким чином, Катерина веліла в 1775 р. потайки напасти на саму Запорізьку Січ і зруйнувати її дощенту, щоб навіки знищити це вічне гніздо бунтарства в Україні. Частина запорожців вимандрувала після цього за Дунай, заклавши під опікою турків Задунайську Січ, а частина згодилась поселитися на Кубані, даючи почин кубанському війську.

Знищивши Запоріжжя, Катерина взялася до ліквідації козаччини взагалі на Лівобережжі. Спершу вона погралася трохи в демократизм із козацькою старшиною. Щоб виявити їхні думки, вона скликала навіть у 1776 р. славетну комісію, що мала уложити нові закони для Лівобережжя, але ця комісія пішла внівець, а цих, що хотіли обстоювати автономію, посаджено до тюрми; у 1780 р. заведено губерніяльну управу й казенні суди; у 1783р. скасовано козацьку службу. Козаків переведено на звичайних, хоча й вільних селян, а тільки частину з них набрано до карабінерських полків й поселено їх, як військових поселенців (цебто військово-зобов'язаних селян), у Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях. Звичайних селян (старшинських підданих) зрівняно остаточно з російськими кріпаками, переводячи заразом козацьку старшину на «малоросійських дворян».

Такий був кінець козацької революції в Україні. Вона обернулася, ходом економічного розвитку, в свою протилежність. Революційна кляса стала тепер реакційна поміщицька й наполягала на селянство із кріпацтвом іще дужче, ніж раніше шляхта. Духовенство, що раніше було ворогом шляхетських порядків, тепер стало правую рукою дворянської російської держави. Його визначні діячі, як Прокопович та Яворський, недавно ще мазепинці й самостійники, тепер пропагували самодержав'я, казенну церкву та віру, що її також зреформовано на зразок великоруської.

Тепер в Україні вже ніхто не пробував бунтуватися. Між козацькою старшиною не стало вже самостійників, вони хвалили, разом з попами, Бога й царя, що щедрою рукою розда-

дав їм маєтки та чини. Правда, були ще де-не-де сміливі самостійники, от хоча б незнаний автор «Історії Русов», що бичує самодержавні заходи Катерини, або Капніст, що вів переговори з Прусією про повстання в Україні. Були й між селянами де-не-де заворушення з приводу нових порядків: згадати, наприклад, про такий бунт в Турбаях — 1789 р. Але це був уже не той революційний рух, що раніше, — суцільство занурилося в темряву й повне розчарування в низах та в розкоші й розпусті на верхах.

Одно, на що спромоглися українські притнічені кляси у своїй боротьбі проти самодержав'я й кріпацтва, це було постання численного сектантства в Україні, наприклад, духоборів та молоканів. Ці секти, організуючи селянські хазяйства на основах спільноти, відкидали тодішню казенну віру та казенні обряди й тим протестували проти дворянсько-кріпацьких порядків. З другого боку, вони дивинули із своїх низів філософа Г. Сковороду, що своєю новою наукою без милосердя бив по сучасних порядках і поглядах, — та його ніхто не розумів як слід, хоч і слухали його радо. Як же могли його тоді розуміти, коли він заявляв, що все, що написано в біблії, це казка для дурнів, а що всьому причина матерія.

ПРОБУДЖЕННЯ НОВИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМАГАНЬ

Кінець XVIII і початок XIX століття в Україні, — це доба гелетенського економічного піднесення Правобережжя з того занепаду, в якому воно перебувало у XVIII ст., це доба розквіту господарства на Лівобережжі. Цей економічний добробут позначився передусім розвитком поміщицького господарства, що стало ступнево приймати характер капіталістичної фабрики хліба, яка полягала не тільки на кріпацькому труді, а ще й на найманій праці, головно в південній, чорноморській полосі, куди приходили люди з усіх усюдів на заробітки.

Поміщицьке хазяйство того часу — це хазяйство поставлене широко на продукцію хліба, як товару. З одного боку, воно будує млини, перемелює багато зерна на муку й висилає його до Росії, де хліба, зокрема пшениці, родилося менше; з другого боку, воно переробляє багато збіжжя на горілку, маючи з неї величезні доходи. До того ще поміщицьке господарство вивозить багато зерна за кордон, надто відтоді, як

було засновано важливий порт на Чорному морі, Одесу, а ще більше, коли в 1803 р. дозволено вивозити з нього пшеницю без мита. Тепер кожного року поміщики вивозять через Одесу величезну кількість збіжжя й заробляють великі гроші.

Цей дохід поміщицького господарства плив, звичайно, до кишень дворян коштом кріпаків. Отже зрозуміло, чому тоді українські поміщики так завзято виступали проти всякої думки про кріпацьку волю; коли під впливом французької революції 1789 р. деякі українські вільнодумці пропонували дати селянам волю й землю, українські дворяни спротивилися тому перші. З балачок про волю вийшло тільки те, що в 1798 р. було заборонено продавати селян без ґрунту й визначено три дні панщини на тиждень.

Ця пільга в кріпацтві мала, однак, свою задню думку: вона мала бути заохотою для переселювання селян із Польщі та Росії на південні степи. За Олександра I, від 1803 р. це переселювання почали провадити навіть силою, колонізуючи врожайні степи «Новоросії», цебто чорноморського бережжя, не тільки власними, цебто російськими поселенцями, але й чужими колоністами: німцями, сербами та чехами.

Поміщицьке господарство в Україні росло з народженням промислового капіталізму. Поміщики не вдовольнялися широкими розмірами свого рільництва; ще в XVIII ст. вони почали закладати по своїх маєтках різні фабрики, де працювали на верстатах їхні кріпаки.

Закладають фабрики не тільки поміщики, а й міщани-промисловці: на їхніх фабриках працюють наймані робітники, що їх наймали вони за добрі гроші в панів, або набирали із зубожілих ремісників.

Такі фабрики з ручною працею ми називаємо мануфактурними, а тому, що до них приписувано на роботу кріпаків, — кріпацькими фабриками. По Україні виростають фабрики паперу, скла, сукна та полотна. Вже від 1722 р. у Донецькому байсені починають добувати кам'яне вугілля; у 1795 р. закладено перші металургічні заводи в Луганську; починаючи від 1830-тих років в Україні, ще й швидко, розвивається також цукрова промисловість.

В містах розвинувся нарешті торговельний капітал, що давніше припинила його спершу шляхта, а потім трохи й козаччина. Від внутрішнього та закордонного торгівлі міста багатіють і накопичують у собі великі багатства. Міщани й собі

стають тепер упривілейованим станом, що має свою міську управу й поділяється на класи.

Разом із економічним розвитком почала розвиватися й українська культура, що була підупала у XVIII ст. Не зважаючи на широко переведену русифікацію України, стала відживати від часів Котляревського література з народньою мовою. Харківський університет (1804 р.), а згодом Київський (1834 р.) стають осередками нового культурного руху, що поривав зв'язки з старою книжною мовою, що мала штучний характер, та переходив на українську основу. В Україні починає відчуватися вплив західних вільнодумців та лозунгів французької революції, що з ними познайомилася вільнодумна молодь під час війни проти Наполеона в 1812 — 1815 рр.

Ці впливи західних демократичних течій, що проголошували рівність, свободу і братерство, знаходили собі добрий ґрунт не тільки в Україні, але й у Росії, де панувало самодержав'я, оперте на поліцейську диктатуру. Царський уряд, боячися революційної «зарази», що переходила до Росії з Франції, завів у себе жорстокий поліцейський догляд, що його душею за Олександром І був Аракчєєв. Саме за його часів почали закладати військові поселення в Україні, що мали берегти «порядку» на випадок бунтів.

Недаром, що серед таких відносин про довгий спокій і мови не могло бути. Революційні думки починають втискатися в громадянство тим глибше, чим дужче давило його своєю залізною п'ятою самодержав'я. До економічного гніту прилучався тепер ще й політичний і розпалював придушену ворожнечу, втихомирену повстанську стихію. Вона має тепер подвійне джерело та одержує ще й до того керманців із рядів зубожілого дворянства, що служило у війську та в уряді. Це зубожіле ліберальне дворянство виставляє такі гасла, як скасування самодержав'я та воля кріпакам.

Революційне пробудження проявилось в двох напрямках: в часі Наполеонівського походу на Росію, в 1812 р., виявилось воно в селянських заворушеннях, що хоч і незорганізовано, але вперто намагалось скинути економічне покріпачення, а в 1820-тих роках — у революційних змаганнях таємних товариств вільнодумного дворянства. Ці таємні товариства, що в них першу роллю грало київське товариство об'єднаних слов'ян, об'єднуються в Україні на Південну Спілку під проводом

Пестеля й наміряються зробити революцію в Росії вкупі з Петербурзьким Північним Союзом, де був на чолі Н. Муравйов.

Але пляни революції в цих товариствах були неоднакові. Південне товариство бажало мати республіку без царя й без дворян, без кріпаків та без земельної власності. Північне товариство мріяло знов про конституційну монархію — з панами та з приватною власністю на землю, хоча без кріпаків.

Повстання їхнє не вдалося. Не вдалися й селянські заклоти, що їх сподівалася викликати південна група. Одних і лругих розбили вірні царські полки, в Петербурзі в грудні 1825 р. та в Україні в січні 1826 р., і тепер замість сподіваної волі з'явився ще більший терор, бо того ж року, тобто 1826, було засновано жандармську службу. В Україні на якийсь час затихло. Але в 1830 р. почалися знову заворушення селян; разом частина вільнодумного дворянства пробувала зробити повстання вкупі з польськими повстанцями, що мріяли відірватися від Росії. Повстання це було здушене ще лютіше, як у 1826 р. А щоб задобрити так-сяк селян, що їх бунтувало деяке вільнодумне дворянство, уряд завів на правобічній Україні згодом, у 1848 р., так звані інвентарні правила, тобто означив твердо законом, яку дань мають давати та яку панщину мусять робити панські кріпаки. Військові поселення, що їх було безліч в Україні, скасовано, бо показалося, що у них закорінився бунтарський рух.

Здавалося, що після декабристів — так звали заговорників з обидвох товариств-спілок з 1826 рр. — надовго вже втихомиряться Україна, коли це з'явився великий поет революції, Тарас Шевченко, що став закликати знову до бою проти самодержав'я та панів. Рівночасно, 1846 р., зав'язалося між молоддю таємне революційне товариство «Кирило-Методіївське Братство», під проводом Костомарова. Це братство домагалося об'єднання всіх слов'ян у спілку федеративних республік із виборною владою та правлінням; воно думало шляхом пропаганди прийти до такого громадського укладу, де не було б ані пана, ані хлопа, ані мого, ані твого. Це була наука утопійного соціалізму; його взяли братчики від французького соціаліста Сен-Сімона. Будували братчики свій соціалізм на християнській любові і сподівалися здійснити його, помиривши панів із кріпаками та вмовивши їх на рівність; а що такого не було й не буде зроду, щоб пани дали себе намовити на соціалізм, то ми називаємо це утопією.

Братство недовго існувало. Через рік його викрито зрадою і братчиків покарано тюрмою. Тараса Шевченка заслано до Азії, де він пробув 10 років, за те, що закликав до бою проти царату, проти поміщиків, так своїх, як і чужих, за те, що оголосив знищення приватної власності, церкви, віри, з її богами та попами, знищення раз назавжди насильства людини над людиною. Хто з нас не знає тих могутніх та грізних його слів з «Послання до живих і мертвих та ненароджених земляків», що вже тоді віщували їм страшну громадянську війну:

*Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде:
Розкуються незабаром
Заковані люди;
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у Синє море...*

Такий був початок нового революційного руху в Україні. Він був ознакою, що дворянсько-кріпацький уклад уже хитається в своїх основах і що наближається нова доба в житті громадянства, доба промислово - капіталістична, доба із напівдворянським, напівбуржуазним укладом.

КАПІТАЛІСТИЧНО-ПРОМИСЛОВЕ СУСПІЛЬСТВО

КРІПАЦЬКА ВОЛЯ

Капіталістично-промисловим суспільством називаємо таке громадянство, що в йому немає вже дворянсько-кріпацьких відносин, а панує капіталістичне виробництво, цебто виробництво з найманим робітником, виробництво, що в йому немає вже силуваної праці кріпака, а є, про око, добровільне продавання робітниками своєї робочої сили. В цьому новому виробництві, що, головним чином, працює на ринок, перед веде вже машиново-фабричне, не мануфактурне виробництво. В ньому стоять одна проти одної нові кляси, яких ми раніше не бачили, — це буржуазія й робітництво - пролетаріят. Дворянство не грає вже головної ролі; владу з його рук бере буржуазія, цебто підприємці-промисловці. Селянство відходить уже на середню лінію між пролетаріяттом і буржуазією; неможливе йде звичайно з пролетаріяттом разом, а заможне з буржуазією. Громадський уклад стає нібито демократичним, цебто до виконання влади допускається про око широкі маси населення через своїх представників, хоча в дійсності владу виконує одна маєткова, вже не станова, знать — буржуазія, купуючи собі голоси від народніх представників та ухвалюючи такі закони, що їй до вподоби.

Такий уклад, що його називаємо також буржуазним, почав складатися на заході Європи вже від часів великої французької революції 1789 р., в Англії навіть ще раніше, від часів англійської революції 1648 р. В Німеччині та Австрії він запанував уперше в половині ХІХ століття після революції 1848 р. В Росії та в Україні він довго не міг розвинутися, а залишився в межах дворянського самодержав'я, бо тут не була така сильна буржуазія, щоб самій взяти владу в свої руки. Тут фабрична промисловість не переважала над рільницьким господарством, як це було на заході Європи. Через те в Україні та й в Росії взагалі, хоч й почалося й розвинулося капіталістичне виробництво, не запанував таки аж до революції в 1917 р. такий буржуазний уклад, як на Заході, — він у нас був, так би мовити, сумішкою давнього дворянського й нового буржуазного укладу з давнім самодержав'ям на чолі.

Ми й поглянемо тепер, як розвивалося в нас нове капіталістичне виробництво, в якому все розраховане на зиск та на поширення підприємства, та як складалися нові клясові відносини з новою революційною клясою — пролетаріатом.

Україна вже від першої половини ХІХ ст., хоча й непомітно, перемінювалася в таку напівпромислово-капіталістичну країну. Заводи й фабрики з'являлися одні за одними; мануфактурний промисел переходив у фабрично-машинний. Парова машина, що її занесено в Україну із Заходу, витискувала ручний промисел і робила машинове виробництво дешевшим; отже не дивно, що машинове виробництво скоро поширюється по всій Україні; починає відчуватися великий попит вільно найманих робочих рук для міського промислу, — та й для поміщиків кріпацька праця ставала не вигідна. Виявлялося, що наймана праця, за яку платилося готівкою, була дохідніша, вигідніша їм, ніж даремна та силувана.

Таким чином, зріст продукційних сил у краю сам став вимагати зміни дотеперішнього кріпацько-поміщицького укладу. А тим часом суперечності цього укладу доходили дедалі до більшого загострення й загрожували гвалтовним його розвалом. З одного боку, були це суперечності між дворянством і кріпаками, з другого, — між дворянством та новою економічною буржуазією.

Кріпацькі відносини в ці часи надто вже загострилися. Поміщики й так уже торгували «душами», наче худобою; а до того ще валилися на кріпаків щоразу нові податки на вдержання численної армії, фльоти та безліч всяких урядовців, йшло без упину обезземелювання селян. Кріпацький люд стогнав у подвійному ярмі поміщицької самоволі та царської справедливості і дедалі все голосніше бунтувався проти панщини, податків та військової служби, що її приходилося відбувати дванадцять літ. Сектантство, що почалося між селянством ще в ХVІІІ ст., поширювалося, наперекір урядові, швидко. Уряд даремно пробував боротися проти нього: переселявав сектантів силою з одної околиці до другої, й виселявав їх із краю, — сектанти множилися далі.

До найбільшого напруження прийшло під час Кримської війни 1855 р., що її провадила Росія за панування на Чорному морі проти Туреччини, Англії та Франції. Під тягарем тієї нещасливої війни головно терпіла Україна, — тому не дивно, що головно на українських землях тоді й виникли грізні се-

лянські заворушення, що звалися «козаччиною». Селянство було дуже незадоволене з поміщицької влади: ця влада переслідувала сектантів; в 1830-тих роках вона зробила голосний тоді «дівочий набор», силоміць забираючи з України сотні дівчат кавказьким козакам на жінок; вона допікала селянам військовими реквізиціями та підводами. А тут росла панщина, росла земельна тіснота, росли податки, росло число безземельних селян-місячників, що працювали на панщині за нужденні харчі. Отже, коли ця поміщицька влада проголосила в Україні добровільний запис до козаків, селянство рішило, що панщині прийшов кінець, і, замість йти на війну, почало грабувати маєтки та ділити поміж собою панські землі й панські достатки, вигонити панів з їхніх палаців. Прийшлося владі посилати свої вірні полки замість до Криму — в Україну, щоб придушити повстання. Особливо великий був тоді бунт на Київщині, куди уряд мусів послати багато кавалерії та артилерії і ледве-ледве встановив сякий-такий спокій і «порядок».

Козаччина 1855 р. разом з Кримською війною ще дужче підірвала в Україні поміщицьке господарство, що й так уже було задовжене через великі неврожаї попередніми роками. А тут іще буржуазія поставилася вороже до поміщиків. Ця нова міська аристократія, маючи вже в руках великі капітали, засновувала фабрики й відчувала велику потребу вільних робочих рук. Одержати їх вона могла тільки з села, але на перешкоді ставало кріпацтво: тому вона й починає домагатися, щоб кріпацтво було скасовано. Вона домагається також волі для себе, скасування дворянських привілеїв та заведення конституції, тобто такого ладу, де цар правив би державою не самовладно, а з участю обраних від всього народу представників; але ці домагання конституції були не такі великі та настирливі, як домагання скасувати кріпацтво.

Серед таких відносин кріпацько-поміщицькі порядки не могли вдержатися довго. Самим поміщикам доводилося делалі все скрутніше без найманого робітника й вони мусіли нарешті згодитися на те, що кріпакам треба дати волю. Одне, що вони змогли, — це забезпечити собі право викупу за «свободу», тобто кріпаки мали заплатити їм великі гроші, як винагороду за панщину та за землю, дану їм для самостійного господарювання.

19 лютого 1861 р. було проголошено закон, що ним панщину скасовано. Кріпаки одержували «волю», але втрачували при цьому землю, що була до того часу в їхньому посіданні. Її треба було купити в поміщиків і виплатити гроші на протязі 49 літ, а хто не хотів купувати, тому приходилося брати тільки одну четвертину з того, що він мав до скасування панщини, і то тільки тоді, коли на це погоджувався пан.

Така «воля» викликала велике незадоволення, а в деяких місцевостях навіть грізні заворушення. Селяни ніяк не хотіли «писатися на волю» — мовляв, «волю дали, землю взяли», і доводилося урядові приневолювати їх до цього силою. Ніколи не били так селян нагаями та різками, як тоді, коли давали їм славетну «волю». Але всі селяни були певні того, що пани їх обдурили; ніяк їм не хотілося вірити, щоб цар посилав проти них військові карні загоони. Заворушення росли серед селян; серед них стали ходити революційні відозви, — між іншим, підроблений лист, що його нібито написав Шевченко з Азії.

Після скасування панщини зроблено було ще деякі поступки буржуазії: заведено було присяжні та мирові суди; заведено 1864 р. земське самоурядування, до якого мали право вибирати свої представників дворяни, буржуазія й селяни.

Так помаду перемінювалася Україна в напівбуржуазне, капіталістичне громадянство. Але воно не поривало цілком із давніми феодальними, становими порядками; дякуючи перевазі хліборобського господарства, дворянство все ще осталося упривілейованим, пануючим станом, влада належала виключно цареві. Тільки на місцях було самоурядування, та й то дуже куче, обмежене губернаторами та іншими урядовцями. Тому справедливо кажуть, що цей новий порядок в Україні був іще не буржуазний, а буржуазно-дворянський. Буржуазія не повалила дворянства, а тільки з ним погодилася; вона була ще заклола, щоб добитися такої конституції, яку здобула собі революцією 1848 р. західньо-європейська буржуазія. Громадянство залишилося й надалі становим, із самодержавною владою.

НАРОДНИЦЬКЕ БУНТАРСТВО

Новий порядок не приніс спокою. Ми вже чули, що селянство було ним дуже незадоволене і почало бунтуватися;

незадоволена ним стала й інтелігенція, тобто нова суспільна група, що живе виключно із праці своєї голови. Вона сподівалася від реформи волі для себе, — волі навчання, друку, зібрань та товариств, а замість волі підпала під нові утиски та заборони. Інтелігенція в ці часи становить уже окрему групу громадянства, що складалася з вихідців із зuboжilих дворян, купців, дрібних промисловців. Працюють інтелігенти в науці, письменстві, вчителюють, служать на державній чи приватній посаді; їхнє життя — це розумова, не фізична праця. Отже вони найдужче відчували потребу волі, що їй за самодержавно-поліцейської влади не могло бути. Вони терпіли найбільше від політичного гніту в Україні, і тому стають тепер на чолу того революційного руху, що ним керувало дотепер ліберальне дворянство.

Правда, не вся інтелігенція була революційна, деякі воліли таки служити дворянській диктатурі, дістаючи гарні посади, або сподіваючись їх дістати, однак, велика її частина, головню молодь, непримиренно ставилася до самодержав'я. Деякі взагалі думали про скасування самодержав'я, про заведення конституції на західній зразок. Інші знову мріяли ще й про автономію для України, побивалися за українську школу, пресу, за українську мову в урядах, взагалі за українську народню культуру. Вже Кирило-Методіївське Братство підняло було прапор такої політичної і культурної боротьби. У 1856 р. в Києві та Харкові заснуються революційні гуртки університетської молоді з метою революційної пропаганди проти царизму. В часі польського повстання 1863 р. частина української інтелігенції відгукнулася була на заклик польських повстанців до боротьби за автономію. Під проводом В. Антоновича й Потебні, що згинув в боях проти царського війська на Волині, організовано в Україні навіть повстанські відділи. Але поразка польського повстання розбила внівець її пляни. До того ще російський уряд видав через міністра Валюєва декрет 1862 р. про заборону української мови в школі та в письмі, чим ще дужче придушив ненависницький йому вільнодумний рух.

Отже, інтелігенція в Україні, хоча й не вся, то бодай її частина, мала за що ворогувати з самодержав'ям; одні взагалі за поліцейську диктатуру, інші ще й за політику насильного обрусіння та переслідування українського слова. А реформи 1860-тих років не те, що не принесли полегшення ін-

телігеції, а ще погіршили її становище в Україні. Надто й ліберальне дворянство, що йшло раніш вкупі з революційною інтелігенцією, після реформ і польського повстання пішло тепер на згоду з урядом. Революційна інтелігенція зосталася на своїх власних силах. І на власних силах зважилася вона тепер на боротьбу проти царату, бачучи, що село кипить повстанською стихією проти реформ. Вона подекуди занедбала на якийсь час боротьбу за українську культуру, за автономію і взялася до боротьби взагалі проти царату в спілці з російською революційною інтелігенцією. Вона, що виросла під революційними гаслами Шевченка, захоплюється тепер ще й наукою Бакуніна, що проповідував анархізм (безвладдя) та, згідно з цією наукою, закликає селян, щоб вони скинули з себе всяку владу; приваблює її також нова західня наука, що проголошує соціалізм і соціальну революцію. Одначе, цей соціалізм вона уявляє собі своєрідно. В Росії й Україні тоді ще не було численного пролетаріату, він щойно став розвиватися: тому вона покладала всю надію на селянство, як єдину силу, що має здійснити революцію. Вона певна, що Росія, де існувала земельна спільнота, має природні умови до того, щоб перескочити капіталістичний уклад і перейти просто до соціалізму. В Україні, правда, спільнота була не всюди, а тільки де-не-де на Лівобережжі, але вона сподівалася такі спільноти утворити під час самої революції.

Щоб підготувати селян до революції, інтелігенція, а власливо її революційна частина, береться ходити в народ і проповідувати йому цей своєрідний селянський соціалізм, що його називаємо народницьким соціалізмом. Це ходіння в народ, що підняла його, головним чином, університетська молодь, не дало, однак, бажаних наслідків; селянство не зважало на городських соціалістів, що не вмiли як слід до його підходити; воно не розуміло їхньої пропаганди й не давало намовити себе на бунт. Воно не розуміло її навіть тоді, коли розчарована легією пропагандою молодь вирішила оселюватися по селах та по фабриках на постійне життя, щоб, працюючи разом із простим людом, здобути собі його довір'я і зрушити його до революції. Воно не вірило їм, як людам «городським», і частенько видавало їх навіть до рук поліції. Таким чином, українські бунтарі дедалі все більше зневірювалися в можливість селянської революції. Надія на загальне повстання проти самодержав'я показалася марною. Селянство

вважало за своїх ворогів тільки поміщиків; воно вірило, що цар невинний його нещастю, бо пани обманюють його так само, як і народ. Треба було довгого часу, щоб селянство переконалося, що цар-батюшка — це перший його ворог.

Бачучи в селян таку прихильність до царя, революціонери пробували підняти їх до бунту підробленими царськими грамотами: вони поширювали над Дніпром «Золоту грамоту», сподіваючися використати спомини про козацтво, що мусіли зберігатися ще серед селянства. На Чигиринщині одному з них, Стефановичеві, вдалося навіть приєднати до повстання кільканадцять сіл. Але це все скінчилося нічим, бо селянство не дуже довіряло міським бунтарям і ніяк не могло розуміти, що й сам цар може бути поганенький.

Розчарована цими невдачами революційна молодь, що на чолі її стояли такі революціонери, як Желябов, Перовська, Карпенко, Волховський, Кравчинський, Стефанович та Осінський, зважується вести боротьбу проти царату на власну руку, вже без селян. На з'їзді в Липецьку 1879 р. вона об'єднується з російськими революціонерами в бойове товариство «Народня Воля», що мало переводити терор проти царських урядовців і самого царя. Терором мав керувати обраний для цього виконавчий комітет.

На ділі такий терор уже переводили на власну руку поодинокі революційні гуртки: так, 1878 р. Кравчинський убив у Києві начальника жандармів Мезенцова. В 1879 вбито харківського губернатора, була також спроба вбити київського прокуратора Котляревського. Після заснування «Народньої Волі» терор іще збільшився. Вбивали жандармів, поліцейських урядовців, прокураторів та губернаторів. Вершком терористичної діяльності було вбивство царя Олександра II, 1 березня 1881 р.; це вбивство виконали Перовська та ін.

Народовольці вели виключно змовницьку боротьбу. Економічної програми вони не виставляли, не старалися навіть захопити до своїх рук політичної влади; вони намагалися тільки підірвати терором основи самодержав'я. На революційну силу мас вони вже не надіялися; «працювати в народі — це битися, як риба об лід», — говорили вони. Економічну боротьбу проповідувала, зате, друга група революціонерів, що в один час із організацією «Народньої Волі» утворила на всеросійському з'їзді в Вороніжі партію «Чорний Переділ». Це були ті народники, що не зневірювалися ще в про-

паганді соціалізму й далі вели її серед селян та робітників. Одначе, незабаром і ця партія зневіряється у своїй пропаганді й уже 1881 р. погоджується, що, крім економічної боротьби, доконче потрібна ще й політична.

Причиною такої зміни поглядів у чорнопередільців було те, що в Росії знову почалася політична реакція, та що в 1880 і 1881 рр. вибухли знову грізні селянські заворушення та страйки серед робітників. Надто вже закипіло в Україні. Серед селян, між іншим, пішли поголоски, що нібито цар наказав бити панів та ділити панську землю. Почалися погроми поміщицьких маєтків та грабунки єврейського населення. До цього ще більш заохочували населення відозви добровольців-народовольців: вони оголошували, що прийшов «случайний час» до поділу між селянами панських земель, до розплати з кровопивцями. Заворушення ці почалися через важке становище селян-чиншовиків, які брали в панів в оренду землю за високу платню. Кінчилося, звичайно, тим, що поміщики з царським урядом криваво задушили це повстання. Але, щоб трохи заспокоїти безземельників та малоземельників, уряд закладає селянський земельний банк у 1882 р., обіцяє давати з нього малоземельним селянам позики на купівлю землі, за невеликий відсоток. Ця обіцянка так і осталася на папері, а селянам прийшлося платити далеко більший відсоток, аніж панам, що для них було засновано в 1885 р. дворянський банк. До того врізано було ще дотеперішні права селян у місцевому самоурядуванні, і через те в земствах за безпечено перевагу дворян. Скасовано й мирових суддів; зате, для охорони «порядку» заведено по повітах, 1889 р., земських начальників, що дістали необмежену владу над селями.

ЗАЧАТКИ РОБІТНИЧОГО РУХУ

Народницька революція глибоко сколихнула українське громадянство. Вона досить відмежувала поміркованих радикалів і лібералів-вільнодумців від революційного руху та об'єднала їх із дворянською реакцією. Навіть найзавзятіші «ліберали», й ті, коли не пішли до революціонерів-народників, то звернулися тепер проти бунтарів та терористів, і, хоча правительством указом 1876 р. заборонило ще гостріше українську мову й книжку, вони осталися йому вірні. Вони зби-

рали навіть добровольців на війну, що вела Росія проти Туреччини, нібито обороняючи пригнічених слов'ян. Але це, власне, не новина в українській історії: згадати хоча б перших, гарячих оборонців українського слова, Метлинського, Квітку та інших, що були zarazом завзятими монархістами й раділи, коли їхній землячок Паскевич криваво душив польське повстання у 1831 р. Таке повторилося й тепер з українськими культурниками та лібералами, хоч самодержав'я жорстоко било їх по обличчю.

Народницька революція поділила інтелігенцію на два табори. В той час, як одна її частина, революційна, змагала в боротьбі проти царату, стаючи в один фронт із російською інтелігенцією, в цей час більша її частина, що разом із ліберальним, цебто вільнодумним дворянством недавно обстоювала права української культури, зреклася, одночасно із цим дворянством, революційних гасел і пішла на службу царатові. Вона й тепер браталася ще з селянами, переодягалася в народню одежу, танцювала гопака та співала українських пісень, — все, як і раніш, але її теперішнє українофільство чи українолюбство не мало вже нічого спільного із народництвом і було не краще від українофільства й козакофільства в письменників-дворян початку ХІХ ст. Частина українофілів перестала навіть обстоювати перед урядом національну культуру, а хоч дехто з них обстоював, зате зовсім відмовлявся від усякої політичної та економічної боротьби. Навіть такі відомі культурники, як Костомаров, Куліш, Кониський, Нечуй-Левицький, Мордовцев та інші, що так багато спричинилися до розвитку української літератури, вважали тепер всяку боротьбу на політичному фронті за зайву.

Причиною такого розколу самої інтелігенції в 1860-их і 1870-их роках були, як уже сказано, реформи 1860-их р., невдача повстання 1853 р., а тепер ще приєдналася й невдача з народницькою пропагандою; ці невдачі й кинули більшу частину інтелігенції в обійми реакції, а її меншу частину примусили взятися до терору.

Однак, осталася серед інтелігенції ще одна, правда, невеличка частина, що однаково вороже ставилася, як до згоди українських культурників із урядом, так і до терору народвольтів та до пропаганди народницького соціалізму чорнопередільців. Це були західники-соціялісти, як М. Драгоманів,

М. Зібер, В. Антонович та М. Подолинський. Що це була за група соціалістів?

В Західній Європі ще в 1848 р. виступили були з наукою про соціалізм Карл Маркс та Фрідріх Енгельс. Вони проголосили тоді Комуністичний маніфест і в ньому проповідували соціалістичну революцію, що її має виконати робітнича класа. В 1866 р. почалося міжнародне об'єднання робітників у І Інтернаціоналі, а разом з'явилися праці К. Маркса, як от перший том «Капіталу», в 1867 р. Маркс у своїх творах доводив, що капіталістичний уклад у своєму розвитку приводить до щораз більшого загострення суперечностей між головними класами: буржуазією та пролетаріатом; єдиний і неминучий вихід із цих суперечностей — це пролетарська революція, що являє собою перехід до нового соціалістичного укладу.

Ця наука марксизму знаходить прихильників не тільки на Заході, де на місці дворянсько-кріпацьких відносин запанували вже буржуазні порядки; вона втискається і до Росії та України. І в той час, коли одна частина революційної інтелігенції перероблює західній соціалізм на свій лад, даючи почин народницькому соціалізму, в цей час друга, хоч і незначна, частина починає ставитися до нього уважніше. Вона бачить, що Україна, як і Росія взагалі, мусить перейти через буржуазно-капіталістичний уклад, що іншої дороги в майбутнє немає. Вона розуміє, що селянство із своїм дрібновласницьким господарством нездатне до того, щоб бути підвалиною майбутнього укладу, про який мріяли народники, бо воно само постійно розвалюється та перемінюється в батраків. Вона переконана, що в добі промислового капіталізму одне лиш робітництво здатне на революцію, бо в нього нема нахилу до приватної власності, як у селян; але те робітництво треба перше для революції виховати, бо воно темне, треба його зорганізувати, бо воно не об'єднане; а з повстанням треба підодждати, бо робітництва ще замало для того.

Ця частина інтелігенції вважала за зайве вести зараз політичну боротьбу, бо це виснажує й без того слабі сили робітництва. Вона поставила собі мету з'ясувати йому суть капіталістичного укладу, а не закликати його до збройної боротьби. Проповідуючи робітникам соціалізм, вона закликала їх до економічної боротьби, цебто до боротьби за поліпшення умов праці; вона закликала їх до організації робітничих спілок. Од-

нак, при цьому вона була певна того, що керму в робітничому русі та й у майбутній революції повинна держати інтелігенція.

Такі були перші українські західники-соціялісти. Хоч вони й грішили багато проти марксизму, нехтуючи політичною боротьбою та приписуючи завелике значення інтелігенції, проте вони були ближчі до нього, ніж народники - бунтарі. Найлівіший із цієї групи був Подолинський, бо приймав марксієвську науку й про політичну боротьбу, зате Драгоманів відходив від науки Маркса тим, що уявляв собі майбутній них одна з одною дрібних громад-спільнот, він не визнавав соціялізм якось на зразок анархістів, цебто в формі об'єднанієї істини, що революція мусить принести спершу тверду владу робітничої держави, яка триватиме доти, доки всі засоби виробництва не перейдуть у спільну власність усіх трудящих. Зібер знов і виключно пропагував поміж студентами наукові досліди, що розробляли більше економічні питання марксизму, а громадських, соціяльних питань торкалися менше.

Відкіля ж це взялися в Україні та в Росії такі погляди відразу, що вже в 1870-их роках починають широку пропаганду марксизму серед робітництва. Чи не порозумнішали революціонери, скаже дехто?

Річ у тому, що Україна після реформи 1861 р. пішла швидким ходом по шляху капіталістичного господарства. Тепер уже не було для нього перешкод, що їх ставило раніше кріпацтво: вільних та ще й дешевеньких робочих рук було доско-чү. Селяни, бач, не дістали повних наділів, а жити з чогось му-сіли. Одні з них кинулися орендувати поміщицькі землі, дру-гі почали шукати заробітку в фабриках та заводах. Промис-ловість в Україні пішла далеко наперед. Будовано залізниці та фабрики, а до їх треба було заліза й вугілля; це дуже під-огнало видобування їх. Розвивається в цей час і цукровий про-мисел, ткацтво, скляне та паперове виробництво. Поміщики й буржуазія йдуть наввипередки, засновуючи промислові під-приємства, маючи гарний збут своїх виробів не тільки вдома, а й за кордоном. Заграничні, головно французькі та англій-ські промисловці, починають і собі закладати в Україні свої фабрики, бо тут дешева сировина й робітники.

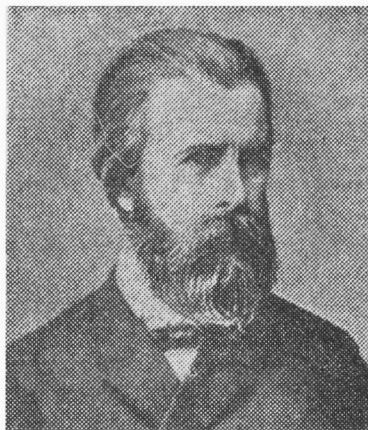
Із зростом капіталізму росла в Україні буржуазія, ріс і пролетаріят, як місько-фабричний, так і сільсько-господарсь-

кий. Відносини між цими новими клясами стали зразу ворожі. Буржуазія, маючи досить запасних робочих рук на селі, платила низьку платню та примушувала працювати по 16 годин на добу. Воно було б ще півбіди, якби не піднялися ціни на харчі, на одяг та на приміщення по містах, — але в тім то й сила, що дорожнеча дедалі зростала, а платні не підвищувались. На ґрунті експлуатації й виростали гострі непорозуміння між робітництвом та підприємцями, вибухали страйки та навіть заворушення. Починалася нова клясова боротьба, що обмежувалася наразі тільки економічними домаганнями пролетаріату.

Ця боротьба вимагала об'єднання робітництва, вимагала в робітників свідомости свого клясового становища. Тому й не дивниця, що марксизм, цебто наука про клясову боротьбу пролетаріату проти буржуазії, так швидко приймається в Україні, — спершу, правда, в економічній своїй частині. Нові суперечності мусіли дати основу новому світоглядові, марксистові; разом вони дали початок першим робітничим об'єднанням в Україні. Ще 1875 р. в Одесі заходами Желябова, Карпенка та Заславського було засновано «Южно-Російський Робочий Союз». Він мав на меті боротьбу проти капіталістичного гніту шляхом пропаганди соціалізму серед робітників; він об'єднував їх у спілки й намагався змінити сучасні економічні й політичні відносини в Україні. Передусім «Союз» мав добиватися, щоб поліпшено було умови праці, скорочено робочий день та збільшено заробітну платню. Згодом робітничі союзи, спілки робітників, виникають також у Ростові, Таганрозі, Миколаєві, Катеринославі, Харкові та Києві. Вони виробляють програми, подібні до програми одеської робітничої спілки.

Буржуазія дуже злякалася нового руху; злякався також уряд, що почав переслідувати соціалістів, воюючи одночасно проти терористів. Драгоманову прийшлося втікати за кордон. Спершу він перебував у Галичині, куди взагалі почала втікати українська інтелігенція, рятуючися від русифікаторського цькування; перебуваючи короткий час у Галичині, Драгоманів багато допоміг поширенню там соціалізму, що його проповідують І. Франко, Павлик, Терлецький та інші. Згодом він подався до Женєви, де почав видавати «Громаду», а разом пробував через Желябова заснувати в Україні та-

емну соціалістичну партію. Але ці заходи пішли марно, бо Желябова й інших не стало, після вбивства Олександра II.

М. Драгоманів

Такі були зачатки робітничого руху та соціалізму на українських землях.

РОЗВИТОК СОЦІЯЛІЗМУ

Україна в 1890-их роках — це часи нечуваного розквіту важкої індустрії в фабричній промисловості. Залізничі ростуть нечувано швидко, будовані за французькі та бельгійські гроші; заводи й фабрики з'являються, як гриби по дощі. Досить зазначити, що до 1887 р. в Україні працювало всього три залізо-обробні заводи: Юзівський, Пастухівський та Луганський; від 1887 р. починають з'являтися один по одному, як у казці, нові заводи, що витоплюють чавун, здобувають сталь, залізо, роблять рейки: Олександрівський, Каменський, Гланцевський, Дружковський, Петровський, Таганрозький та інші. У 1898 р. в Україні було вже 17 величезних рудень, що мали 29 готових доменних печей і будували ще 12 нових. У 1880 р. в Україні витоплено 1 мільйон пудів чавуну, у 1890 р. — 13 мільйонів, а в 1895 — аж 34 мільйони пудів.

Швидкий зріст важкої промисловости виявляється не тільки у витоплюванні чавуну, а ще й у здобуванні вугілля; в 1860 р. здобуто його в Україні 6 міл. пудів, 1870 р. вже 15 міл., в 1880 — 86 міл., в 1890 — 183 міл., а в 1900 — 682 міл.

А здобування вугілля найкраще свідчить про розвиток машинової промисловости, бо вона без вугілля не обійдеться: більше його здобувають, значить, більше його треба для фабрик та заводів.

Разом із зростом фабричної промисловости в Україні збільшувалося й число робітників, що в ній працювали. Ріст пролетаріату йшов при цьому швидше від зросту заводів, раз тому, що відчувався щоразу попит нових робочих рук, а також, що селянство, й так бідне, дедалі ще більше бідніло і, не маючи роботи на своєму нужденному господарстві, шукало заробітку по фабриках та заводах. Нужда викидала сотні тисяч бездомних і безробітних селян на вулицю, і всі вони, шукаючи заробітків, наймалися за абияку платню в буржуазії та своїх поміщиків. Резервна армія праці, цебто армія безробітних, росла нечувано швидко, як нечувано швидко ріс промисловий капітал.

Очевидно, що в таких умовах, хоч як росли доходи підприємців та ціни на продукти споживання, заробітна платня збільшуватися не могла. На заводах робітникам звичайно платили 25 — 40 коп. на день, а по поміщицьких маєтках ще менше, 6 — 15 коп. на день. Та не тільки низька заробітна платня дошкільювала робітникові; важко приходилося йому ще й через те, що на випадок хвороби чи каліцтва робітником ніхто не журився. Хворий міг конати під тинном, а помочі нівідки не мав, та ще й позбувався свого місця на роботі, що на нього ждали вже десятки безробітних. Серед таких умов непорозуміння між пролетаріатом та буржуазією ставали щораз остріїше; страйки робітників виникали щораз частіше. Страйки — це велика зброя в руках пролетаріату.

У 80-тих роках вони мали переважно характер оборони від погіршення економічного становища робітників, тепер вже вони означають наступ робітництва, що бореться за поліпшення умов праці. Робітники ставлять собі завдання добитися: скорочення робочого дня, заборони ставити жінок та дітей на важку чи нічну працю, забезпечення робітників від каліцтва і хвороби та виплати заробітної платні готівкою, а не продуктами, як це дотепер звичайно водилося.

Уряд, починаючи з 1882 р., мусів поступатися в дечому страйкарям. З'являлися закони про фабричних інспекторів, що встановляли порядок та умови праці, закон про обмеження роботи жінок та підлітків і, врешті, закон про обмеження робочого дня взагалі до 11 годин на добу. Проте, хоч закони писано й оголошено, а підприємці робили все по-давньому.

Не дивниця, що такі відносини підготовляли серед робітництва ґрунт до поширення марксівської науки. Народницький соціалізм та драгоманівщина відступають згодом місце соціал-демократизмові, який проголошує, що визволення робітництва є діло самих робітників і що пролетаріятові не минути боротьби, одвертої чи таємної так за економічне поліпшення свого становища, як і за зміну політичного укладу. Соціал-демократизм — це була вже чиста марксівська пропаганда й організація, вона відкидала утопійне народництво давніх пропагандистів, не захоплювалася сліпо селянськими бунтами, а разом не мала й драгоманівського анархізму. Вона заявляла відверто, що робітництво без чужої допомоги змінить сучасний громадський уклад; але, щоб це зробити, треба йому готуватися до того, щоб силоміць захопити до своїх рук політичну владу в країні.

Соціал-демократичні погляди швидко починають прийматися в Україні в 1880-тих роках. До їх поширювання багато спричинилося заснування за кордоном (в Женеві) російської групи «Освобождение труда» в 1883 р. Заснували її давні чорнопередільці — Плеханов, Дейч, Аксельрод, Засуліч та Ігнатов. Вони тепер переконалися, що перш ніж будувати соціалізм, пролетаріят мусить захопити політичну владу; а щоб мати силу на це, треба робітникам утворити соціал-демократичну партію, що керувала б боротьбою проти буржуазії, дворян та царату.

На заклик цієї групи засновуються серед робітництва в Росії й Україні соціал-демократичні гуртки. В Україні перший такий гурток було засновано в Харкові у 1886 р.; згодом через два роки, в 1888 р склався такий гурток в Києві, а далі засновуються вони в Одесі, Миколаєві, Катеринославі та Ростові. Разом із заснуванням цих гуртків, робітництво намагається об'єднатися в організації, що керувала б страйками та взагалі всією боротьбою робітників проти царату та буржуазії. Соц.-дем. гуртки вели, бач, дотепер пропаганду соціалізму, а нові об'єднання, що їх звали «Союз боротьби за визво-

лення робітничої класи», мали керувати ще й активною боротьбою пролетаріату. Перший такий гурток (спілка) закладається 1896 р. в Києві заходами Тучапського, Ейдельмана, Ю. Мельника, Судермана; він видає навіть свою газету — «Робочу газету» й веде zarazом широку пропаганду за створення соціал-демократичної партії. У 1896 р. такі спілки боротьби постають і в Одесі, де працював Стеклов, в Миколаєві, де був Троцький, у Харкові та Катеринославі, куди переходить працювати Ейдельман з Києва.

Із цих гуртків та спілок виросла в 1898 р. «Російська Соціал-Демократична Робітничка Партія» (РСДРП). На з'їзді цих гуртків Росії, України, Литви та Польщі (в тому і єврейської соц.-дем. партії «Бунд»), в Мінську, що його було скликано заходами київської соц.-дем. організації «Робоча газета», було ухвалено створити політичну партію робітників усієї Росії (без різниці народності), дати їй політичну програму і поставити її на чолі всього робітничого руху. З'їзд виготовив маніфест, де оголосив, що «визволення робітників повинно стати їх власним ділом», і обрав Центральний Комітет з осідком у Києві, з органом «Робоча газета».

Таким чином, робітничий рух в Україні, та й по всій Росії, став наприкінці 1890-их років виразно класовим, політичним рухом, вилився вже в особливу політичну партію. Ця партія, спираючись на марксизм, підняла гасло нової боротьби, боротьби міжнародного об'єднання пролетаріату за соціалістичну революцію, гасло, що його кинули К. Маркс та Ф. Енгельс ще в Комуністичному маніфесті, гасло, що його проповідував II Робітничий Інтернаціонал, заснований після розвалу I Інтернаціоналу в р. 1889.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

В той час, коли робітничий рух в Україні приєднувався до міжнародного робітничого руху, що наприкінці 1880-их років, після розпаду I Інтернаціоналу, оформився в II Інтернаціоналі, в цей час рівнобіжно до нього ріс в Україні інший політичний напрям, що простував до політичної незалежності України. Це вже не було давнє дворянське самостійництво, що про нього після Мазепи все таки мріяли деякі пани (Капніст, наприкінці XVIII ст., або багатий поміщик Лукашевич на початку XIX ст.), — це було нове, буржуазне само-

стійництво; воно хотіло зробити з України окрему господарську цілість, що мала б своїх власних промисловців та банкірів.

Такий рух ми називаємо націоналізмом, бо він намагається усунути від панування чужий капітал і хоче натомість встановити виключно владу свого національного капіталу. Націоналізм виявився в Європі на початку XIX ст., як домагання утворити національні держави, й проявився також серед слов'ян, що жили під чужим пануванням. На чолі його стала інтелігенція: для неї найважливіше було мати свою національну державу, щоб позбутися конкуренції з боку чужої інтелігенції, пануючої нації. Тому національний рух, опертий на економічній основі, на конкуренції чужого, пануючого капіталу з місцевим, пригніченим, виливався заразом у формі боротьби двох культур, — чужої, пануючої та своєї пригніченої.

В межах російської імперії ця національна боротьба йшла, головним чином, в Польщі та в Україні. В Польщі були свої дворяни, своя польська буржуазія, — тому національна боротьба була там надто гострою; ми вже чули про повстання в Польщі в 1830 і 1863 рр. В Україні умови національної боротьби були децю й інші. Українського дворянства було обмаль, воно все майже зрусифікувалося; ще менше було української буржуазії, бо на початку XIX ст., під натиском російського капіталу, міста зовсім обрусіли. Через це національна боротьба виявлялася тут здебільшого не так на політичному, як на культурному фронті. Крім того, національну боротьбу зв'язувано в Україні ще й з революційним рухом, через те, що поруч з інтелігенцією, брала її на свої плечі дрібна українська буржуазія: заможне селянство, ремісники, дрібні промисловці, що їх придушував великий, неукраїнський капітал; вона якраз боролася проти цього капіталу й царату. Правда, ще в 1840-их роках Кирило-Методіївське Братство піднесло було гасло федеративного об'єднання всіх слов'ян та визволення України; після цього політично-національний рух востаннє вибухає під час повстання 1863 р. Національна політична боротьба стихає згодом під ударами самодержавної політики обрусіння, давні націонал-революціонери або занехують національну боротьбу, переходячи де-хто до народників-соціалістів, або стають виключно культу-

рниками, що несміло обстоюють права української мови в школі, в письменстві, чи навіть у церкві.

Культурницький національний рух в Україні дійшов був до свого першого розквіту якраз в 1860-их роках. В ці часи виступають такі письменники, як Марко Вовчок, одночасно революціонер, близький друг російського вільнодумця Герцена, Глібов, Білозерський, Стороженко, Кониський, Костомаров, Куліш та Руданський; гуртуються вони здебільшого біля місячного журналу «Основа», що виходив в рр. 1861 — 1862. По містах організуються недільні школи, виникають культурні спілки. Але в 1870-их роках починає завмирати на Придніпрянщині й культурництво; декрети 1863 та 1876 рр. придумали й його. «Основу» було закрито ще раніше, тепер заборонено закладати недільні школи, організувати культурні гуртки, друкувати книжки. Щоб припинити вплив Шевченка, пам'ять про якого жила не тільки серед інтелігенції, але й серед простого люду, київський губернатор хотів навіть добути з землі його тіло, поховане біля Канева, й перенести потайки до іншого місця. Під ударами переслідунів уряду в кінці 1870-их років переходить з Придніпрянщини все культурне життя взагалі до Галичини, ховаючись тут від переслідування царського уряду.

Галичина стала тепер осередком не тільки українського культурництва, а й української політичної думки. Після переходу під Австрію, при першому розділі Польщі, Галичина швидко піднялася із свого занепаду; віджила українська народня література, починаючи від «Дністрової русалки» Шашкевича 1837 р.; віджила політична думка, маючи деякий простір в австрійській конституції. У 1880-тих роках політичне життя в Галичині оживіло, бо сюди перейшла значна частина політиків і культурників з Придніпрянщини. Під впливом Драгоманова поширюється тут соціалістична пропаганда; в 1880 р. закладається навіть соціалістична партія, в якій головну роль відігравав відомий письменник І. Франко.

Проте, як уже сказано, рівнобіжно до соціалістичного й народницького руху та українського культурництва починає знов розвиватися в Україні так під Росією, як і Австрією, головню серед інтелігенції, політично-національний рух. Він коріниться в розвитку українського національного дрібного промислового та аграрного капіталізму в Україні. Тут з'являється в ці часи своя, хоч і нечисленна й небагата, українсь-

ка буржуазія, якій було важко видержувати гніт та конкуренцію російської або зрусифікованої буржуазії й дворян. Були це ремісники, заможні селяни глитаї та деякі дрібні промисловці, що заздрим оком дивилися на зріст великого російського капіталу в Україні та на величезні поміщицькі землі. Вони приєднуються до революційних течій, щоб разом із ними перемогти великий капітал.

Отак і знайшов ґрунт для свого відродження український націоналізм. Виховувався він тепер під впливами Галичини, де зав'язалася боротьба між народовцями й москвофілами за фонетичне письмо та боротьба проти польської шляхти за землю, за політичні права та культуру; з цієї боротьби й виросло питання про автономію для Галичини, а далі про автономію для України взагалі, що почало пускати коріння глибоко і на Придніпрянщині, головним чином серед дрібнобуржуазних верств людности, зв'язуючи себе почасти з навчанням Драгоманова, з його політичними поглядами про федеративно - національний принцип майбутнього вільно-громадського суспільства. Вже в 1890-их р. відчувалася для нового національного руху потреба партійного об'єднання. В Галичині таким об'єднанням стала буржуазна націонал-демократична партія, заснована в 1899 р. В Придніпрянщині постає в 1900 р. дрібнобуржуазна Революційна Українська Партія, звана коротко РУП, наполовину демократична, наполовину революційно-соціалістична організація.

Національне питання в Україні стало, однак, близько в'язатися з соціалізмом. Ще Драгоманів не уявляв собі соціалістичного ладу без національної автономії для України. Його послідовники, драгоманівці-громадівці йшли ще далі й тому опинилися разом із буржуазними націоналістичними групами в РУП-і. Воно й зрозуміло. Клясове панування в Україні тісно зв'язувалося з російським шовінізмом, що переслідував українську культуру; клясове визволення в Україні було тісно зв'язане з національним визволенням. Через це велика частина українських соціалістів-інтелігентів і йшла в парі з українськими націоналістами — їх єднала спільна боротьба проти царату, проти російської буржуазії та обрусілих поміщиків, а в той час українське робітництво, здебільшого обрусіле, стояло загалом далеко від національного питання.

І в той час, коли загальний робітничий рух в Україні об'єднуючися вкупі з загальноросійським, ставав понад національну боротьбу, нехтуючи її, в цей час частина українських соціалістів відривалася від нього і, коли не об'єднувалася з українськими буржуазними національними групами, то гуртувалася в окремі національні революційні та соціалістичні гуртки, що для них соціалізм і національне визволення склалися в одне нерозривне ціле. В наслідок цього створилася в Галичині 1894 р., оперта на програмі Драгоманова, виключно українська радикальна партія; тут таки з'явилася, у 1899 р., окремо від польської, — українська соціал-демократична партія.

На Придніпрянщині цей самий процес позначився ще в 1896 р., коли поруч із соціал-демократичними гуртками, що об'єднували однаково українське й російське робітництво в Україні й що дали почин до заснування РСДРП, почали ще з'являтися окремі національні українські соціал-демократичні гуртки, як київський, полтавський, харківський та катеринославський; згодом вони й об'єдналися в РУП-і під проводом Винниченка, Антоновича та Русова з українськими демократично-буржуазними й драгоманівсько-радикальними групами. Гасло «самостійна Україна» непереможно манило їх до такої згоди.

Одночасно з тим, як прокинулося політичне життя в Україні в 1890 их роках, одночасно з загостренням клясових відносин, українське культурництво, що було притихло в 70-х роках, знову оживилося, та ще й почало брати напрямок у бік соціального життя, почало широко цікавитися не тільки національним питанням, а ще й соціальним, а передусім селянським. В письменстві поруч з такими, як Старицький, Грінченко, що для їхньої творчости стало гасло «за рідний край», з'являються ще й такі письменники, що в основу своїх творів кладуть гостру аналізу сучасних клясових відносин. Хто не знає про твори Тобілевича, що бичує клясовий гніт, божевілля визиску, споконвічну неправду, хто не знає П. Мирного з його твором «Хіба ревуть воли, як ясла повні»? Лесі Українки та М. Коцюбинського з його глибоким протестом проти клясового гніту? Давнє культурництво, хоча й далі існувало, та завмирало, а поруч з ним широкою хвилею була вже нова течія, що провіщала, хоча й несміло, недалеку революційну бурю.

ПАРТІЙНА ВЕСНА

Розвиток промислового капіталізму в Україні неминуче вів за собою нові класові загострення, нові класові суперечності. Буржуазії ставало затісно в рамках дворянського самодержав'я; вона добивалася демократичного, конституційного укладу, який був у Західній Європі. Вона добивалася касувати становий уклад, що давав перевагу дворянам-поміщикам, вона з усієї сили пнула до влади, і щоб добитися її, намагалася завести в Росії парламентаризм, цебто такий уклад, де вся законодавча влада належить не одному монархові, як у Росії тоді було, а й обраним від усіх клас представникам, що вирішують усі справи про закони в парламенті. Це й робило її ворогом самодержав'я та дворян. Погодивши-ся давніше, в 1860-их роках, із дворянщиною ціною звільнення селян від панщини, вона знову ставала тепер її запеклим суперником, бо остільки почувала свою силу, що надіялася сама захопити владу в свої руки.

З другого боку, росли суперечності між поміщиками й селянством. Ми вже чули, як покасовано було навіть ті дрібні права селянського стану, що принесли їх з собою реформи 1860-их років. Селянство стогнало під тягарем податків та орендних цін, тяжко терпіло від самоволі земських начальників. Ворогувало проти дворянства і заможнє селянство, що бажало розвинути своє господарство коштом панського.

А треба знати, що в ті часи поміщицьке господарство дуже було підупало через низькі ціни на збіжжя за кордоном. Америка засипала Європу своєю пшеницею і дворянам приходилося скрутно. Уряд з усієї сили намагався допомогти поміщицькому господарству: то допомагав вивозити збіжжя за кордон та давав нагороди за вивіз — премії, то видавав закони, що ними полегшував поміщикам використання селянських наймитів та забороняв селянам продавати свої діли; але все це мало помагало.

Надто ще росли суперечності між робітництвом і буржуазією, що виявлялися масовими страйками та демонстраціями. Пролетаріят боровся вже не тільки за поліпшення свого економічного становища, а й за зміну політичних відносин: маніфестації першого травня, що їх робітництво починає переводити щорічно, недвозначно говорили про ці домагання.

Серед таких суперечностей почалося ХХ століття в Ук-

раїні, — а до них приєдналося ще й національне питання через політику обрусіння. Запахло революцією. Загострення росло не роками, а місяцями, — особливо тому, що настали голодні роки й дедалі все зростала страшна нужда, причиною на це промисловою кризою, високими цінами на продукти та низькою заробітною платнею. Вже в 1901 р. вибухли грізні селянські заворушення проти поміщиків; у 1902 р. вони розлилися у величезне море повстань мало не по всій Україні, доходячи великої сили в Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині та Київщині. Прийшлося війську робити «порядок», — але це нічого не помагало, бо тут ще почалися страйки робітників. Ледве сяк-так втихомирено Україну 1903 р. восени.

Перед у селянських повстаннях вело заможне селянство, що найдужче ненавиділо поміщиків. Воно домагалося автономії для України та вивласнення поміщицьких земель; ці землі, разом із монастирськими й казенними, воно хотіло поділити між собою. Але цей намір вніс розбрат між революціонерами із РУП-у, що керував повстанням в Україні: ліва течія РУП-у домагалася виключення земельної власності взагалі, а права обстоювала приватну власність селян, однак-зо, багатих чи бідних.

Це привело до розколу в РУП-і. Права, буржуазно-демократична група вийшла з партії і створила в 1902 р. окрему «Українську народню партію»; друга частина дотеперішніх членів РУП-у, також права, утворила під проводом Грінченка, у 1903 р., «Українську демократичну партію». Остання об'єдналася в 1905 р. з українськими радикалами в буржуазно-націоналістичну «Українську радикально-демократичну партію». В РУП-і zostалися тільки ліві течії, цебто драгоманівці, народники-революціонери та соціялісти-демократи.

Одночасно серед соціал-демократів постали також різні ці думок в питаннях про завдання революції, про спосіб боротьби та про те, кого зачислити до партії соціал-демократів. Права група, що мала в Україні багато прихильників, під проводом відомого економіста Туган-Барановського з Харкова га Струве з Києва, стала в опозиції до політичної боротьби пролетаріату. Вона проголошувала, що до соціалістичної революції в Росії дуже ще далеко, що робітництву треба наразі боротися тільки за економічне поліпшення, а політику хай веде ліберальна буржуазія. Це були так звані економісти. Тих, що обстоювали політичну боротьбу пролетаріату, зва-

но іскровцями, бо вони групувалися біля газети «Іскра», що її видавав Ленін із Плехановим.

Група економістів скоро розвалилася. Частина їх, із Струзе на чолі, об'єдналася згодом навіть з буржуазією й утворила, у 1903 р., окрему партію «Союз визволення», з якої незабаром виросла вже чисто буржуазна російська партія кадетів, де нашлося чимало й українських культурників, що вирішили поладнатися з російською буржуазією.

Але й між прихильниками політичної боротьби виникли суперечки: на II з'їзді РСДРП (1903) постали також суперечки в питанні про те, хто може бути членом партії — всякий, хто вважає себе за соціяліста, чи тільки той, що працює як революціонер у партії. Прихильники першого погляду (з Мартовим на чолі), що хотіли тим самим дати змогу вступати до партії, хоча б і ліберальній буржуазії, zostалися в меншості при голосуванні: звідси й пішла для них назва «меншовики», як і для всіх таких соціялістів, що тягнули й тягнуть до згоди з буржуазією та заперечують непримиренність класових інтересів пролетаріату й буржуазії. На заході з'явилися також між соціялістами такі угодовці, що їх називають ревізіоністами, бо там вони почали своє існування ще й із критики (тобто ревізії) науки Маркса; автором цієї критики був німецький соціал-демократ Е. Бернштейн, що виступав у 1890-тих роках із запереченням науки Маркса про революцію.

Прихильники протилежних поглядів, що їх висловлював В. Ленін, дістали більшість голосів, — тому їх названо було більшовиками. Вони zostалися вірні науці Маркса; вони дбали про те, щоб соціялістична партія дійсно мала класово-пролетарський характер і не пускала до своїх лав угодовців, що могли завести партію на бездоріжжя.

В той час, коли в РСДРП зробився розкол, в українських національних соціялістичних групах, що осталися в РУП, також позначилася різниця думок щодо завдань партії. Лівіша течія, що стояла близько до більшовиків, у 1904 р. виїшла з РУП у й утворила окрему партію «Українську соціал-демократичну спілку»; вона об'єдналася з РСДРП на правах автономної української секції. У спілці визначними діячами були Карась, Басок, Кавун, Антонович, Кириченко та, здається, Леся Українка.

Решта членів РУП-у під проводом Порша, Мазепи, Садовського, Ткаченка та Винниченка, на з'їзді членів РУП-у 1905 року ухвалила відкинути давню назву й прийняти нову: «Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія». Вона також негайно увійшла до складу РСДРП на правах автономної української партії. У своїй тактиці вона стояла близько до меншовиків і, як побачимо, часто навіть опинялася з українськими буржуазними партіями в одному національному таборі, коли треба було захищати інтереси української автономії.

Отак, у зв'язку з загостренням класових суперечностей в Україні, в зв'язку з загальним становищем Росії, настигали умови для революції, що вибухла 1905 р., — а разом кристалізувався соціалізм. У передреволюційних умовах він ступнево звільнявся від пережитків давнини та від шкідливих впливів сучасності. Програма робітничого руху позбулася угодовства й творила під собою твердий фундамент, що на ньому незабаром прийшлося випробувати можливість пролетарської революції.

Але наразі ця програма не була ще єдина. Вона ще йшла довго окремими стежками в національних робітничих партіях і групах, хоча формально і з'єднаних одною організацією РСДРП. Об'єднала їх доперва в одно у великій революції комуністична партія більшовиків.

РЕВОЛЮЦІЯ 1905 Р.

Ми бачили, як тяжко вже билося громадянство українське й російське взагалі в тенетах класових суперечностей. Селянська революція в Україні, 1902 — 1903 рр., була провісником того, що наступило в 1905 р. Терор поодиноких революціонерів, що на переслідування робітничого руху та на криваве втихомирювання збунтованих селян відповіли масовими вбивствами царських посіпак, був блискавкою, що віщувала бурю 1905 р. Ці вбивства виконували колишні народовольці, тепер «соціалісти-революціонери» (есери). Партія есерів виникла була 1901 р. одночасно в Україні (Харків) і в Росії (Саратів) і об'єднувала в собі здебільшого революційну інтелігенцію, що прямувала до революції, спираючися, головним чином, на селянство. Згодом обидві організації зли-

лися в одну загально-російську «Партію соціалістів-революціонерів».

А тим часом буря наближалася швидко. Буржуазія чула це й собі готувалася захопити владу в свої руки. Вона й в Україні була вже економічно дуже сильна й мала тепер навіть свою партію. На Лівобережжі вона була об'єднана у великі підприємства — для здобування вугілля (звалось «Продуголь») та для витоплювання чавуну (звалось «Продамет»), на Правобережжі мала багато цукроварень. Складаючи з російською буржуазією одне ціле, вона пильно дбала про те, щоб за допомогою дворянського самодержав'я завчасу розбити робітничі організації, розвалити революційні партії й використати одночасно вибух бунтарського населення для того, щоб добитися від уряду конституції для себе та скасування самодержав'я.

Більшовики правильно вгадували ці пляни буржуазії, що вела боротьбу на два фронти, й тому так уперто й виступали всюди проти будьякої згоди з буржуазією, — хоча б вона була така вже ліберально-демократична, що й нікуди.

З другого боку, дворянський уряд страшенно перелякався зросту робітничого руху та селянських бунтів. В Україні, бач, одночасно з селянськими повстаннями, від 1901 року йшли масові страйки, що 1903 р. вилилися в генеральний страйк із виразно політичними домаганнями.

Уряд рятував себе військовими екзекуціями, але це не дуже помагало. Тоді він узявся до іншого способу, що мав припинити грізну небезпеку революції. Він почав провокувати селян до єврейських погромів. За помічю куплених агентів та поліції він дійсно привів селян до злочинства проти міського населення: вони кидали грабувати панські маєтки, а йшли до міст знущатися над євреями. Криваві погроми пройшли по всіх більших містах України; найгрізніші вони були в Одесі та Бердичеві, де тисячами загинувало населення. Убивали всіх без розбору, — старих і малих, жінок і чоловіків, убогих і багатих.

З робітниками уряд учинив іншу штуку. Через свого шпигуна-прокуратора Зубатова царська поліція почала організувати легальні робітничі організації, що мали завдання нібито боротися виключно за поліпшення свого економічного становища. В цей спосіб уряд надіявся відвернути увагу пролетаріату від політичної боротьби. В Одесі Зубатову вда-

лось навіть створити такий «Союз робочих по металу», але робітники швидко вгадали провокаторство, і вся зубатовщи-на пішла внівець.

А тут зчинилася ще й нещасна війна проти Японії, 1904 р. Ця війна привела до нових селянських заворушень, до нових робітничих страйків. Проти уряду одверто виступила вже й буржуазія, домагаючися скликання всеросійських установчих зборів, що мали б виготовити конституцію для Росії. Тому уряд був приневолений уступити з свого дотеперішнього становища, й 6 серпня 1905 р. оголосив скликання «Державної Думи» з обраних представників від усіх станів держави.

В Україні заметушилися всі партії, намагаючись провести до Думи своїх кандидатів. В Полтаві відбувся всеукраїнський з'їзд селян, що ухвалив домагатися автономії для України та вивласнення поміщицької землі. З'явилися зразу українські газети та книжки, відновилися громадські організації, культурні й політичні; всі надіялися, що ось тепер буде вже конституція й разом автономія. Тільки одні більшовики недовіриливо ставилися до Думи і ухвалили її бойкотувати, готуючися разом до збройного повстання проти самодержав'я та буржуазії вкупі.

У грудні 1905 р. почалася революція. Робітничі маси зневірилися остаточно в добрій волі уряду, після того, як 9 січня 1905 р. уряд наказав стріляти на мирну депутацію до царя, яку вів провокатор піп Гапон. Всюди на зразок Москви складалися ради робітничих депутатів, що мали збройною рукою встановити радянську владу в Україні й Росії. Почалися криваві бої війська проти робітників; робітництво піднесло гасло утворення робітничої республіки та скасування поміщицьких і буржуазних маєтків; Харків, Київ, Одеса, Маріупіль, Миколаїв, Таганрог, Катеринослав, Полтава, Луганськ, Ростов та інші міста вкрилися барикадами.

Але революція не вдалася, — спершу в Москві, а далі й в Україні її придумано надзвичайно криваво. Не вдалася вона тому, що за нею не пішло одностайно селянство, придурманене конституцією та обіцянками угодівців, що землю можна дістати й без бою, просто голосуванням у Думі. Не пішла й армія, що на неї революціонери покладали такі великі надії, гадаючи, що нещасна війна повернула її проти офіцерів та царя. Були, правда, де-не-де військові бунти. наприклад, у Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі й Києві, —

але тут виступали незначні групи, і їх було легко втихомирити. Найгрізніший був бунт моряків у Севастополі, — та й його зліквідовано за допомогою вірних козацьких полків.

Таким чином, революцію в 1906 р. було остаточно задумано. Уряд тішився перемогою, й першу Думу, що зібралася в квітні 1906 р., вже в липні того ж року розігнав. Навіть опозиція буржуазії проти жорстоких царських посіпак, що обмежувалася до самих промов, видавалася урядові небезпечною. А особливо налякала його позиція українських депутатів, що вперто домогалися автономії для України.

Треба згадати, що національне питання в Україні з приводу думських виборів набрало особливої гостроти. Українські ліберали, демократи та радикали, що йшли рука в руку з кадетами, провели до Думи 30 своїх депутатів. Перемогли вони у виборах тим легше, що українські соц.-демократи, так зі спілки, як і з УСДРП, не взяли участі в перших думських виборах; вони взяли участь тільки в других думських виборах, провівши до Думи 14 своїх представників. Вже в першій Думі українські демократи й радикали створили окрему українську фракцію. Згодом, коли царський уряд під проводом відомого Столипіна скликав II Думу, в лютому 1907 р., то в ній ще більш об'єдналися українські дрібнобуржуазні та буржуазні партії. Вони створили вкупі спільний український блок, що мав 51 депутата. Цей блок мав домогтися спільними силами автономії для України з окремим парламентом, українізації шкіл та урядів, скасування поміщицької приватної власності на землю, наділення нею селян та переведення охорони робітничої праці.

Одначе, й ця Дума прожила недовго; Столипін розігнав її і в червні 1907 р. призначив вибори до III Думи, допускаючи до неї тільки чорносотенних поміщицьких депутатів. Навіть російську ліберальну буржуазію було обмежено в нових виборах, не говорячи вже про українців. Після короткої конституційної доби почалася тепер реакція; сп'яніле від перемоги дворянство взялося з корінням виривати «мазепинство» та соціалізм, що однаково загрожували самодержав'ю.

РЕАКЦІЯ

Придушення революції 1905 р. було крутим поворотом у громадських відносинах в Україні. Царський уряд із дворян-

ством тішилися своєю перемогою. Вибори до III Думи пройшли для них якнайкраще; в Думі зібралися самі попи та чорносотенні поміщики. Робітників і селян було в ній дуже мало. Було й мало ліберальної буржуазії. Уряд заздалегідь подбав, щоб Дума стала слухняним знаряддям в його руках і, за допомогою жандармів та поліції, провів до неї тільки людей певних, «благонадійних». Тепер вони з усієї сили помагали урядові вкривати Україну шибеницями, помагали закривати газети, читальні, товариства та просвіти, вишукували всіх непевних, які вмить опинялися або в Сибірі, або в тюрмі. Настала доба диктатури вірних самодержав'ю поміщиків та провокаторів. Всі вольності, що з'явилися 1905 р., Столипін, цей тигр у людській шкурі, скасував, а на їх місце було заведено військово-польові суди, що без милосердя мордували політичних проступників.

Постає питання, чому Столипінський уряд почув себе зразу таким безпечним, що так гостро взявся нищити всяку опозицію проти себе? Відповідь стане ясна, коли зважимо, що всяка невдача спричинює моральний упадок серед переможених. Так було й тепер. Буржуазія побачила, що революція їй нічого не дасть, бо повстали селянські маси, добиваючися землі, а робітництво хоче забрати в буржуазії заводи й фабрики. Вона швидко розібрала, до чого йдеться, та й собі пішла тепер на службу царатові, збуваючи з себе своєю покірливістю всяке підозріння в демократизмі. Вона стала, як каже народне прислів'я, нижче трави, тихше води, та, дбаючи, щоб придобритися владі, ще й помагала їй у страшному терорі. Вона почула в робітництві свого смертельного ворога.

А селянство? Столипінський уряд хитро повів справу так, що самі провідники повстань стали тепер його прихильниками. Він видав 9 листопада 1906 р. закон, що ним дозволяв утворювати хуторські господарства, чи шляхом виділювання із громад окремих самостійних господарств, чи шляхом скуповування ґрунтів у незалежного селянства. По виданні цього закону в Україні глитайський елемент жадно кинувся скуповувати землю в сільській бідноті. Ця біднота, втішаючися новим законом, що дозволяв їй продавати землю, пропивала її по монополюках та збувала за безцін. На селі зробилася велика переміна. Котрі продавали землю й, пропивши гроші, мандрували потім у світ за очі, шукаючи кращої долі в Сибірі, в Туркестані та в Америці; інші скуповува-

ли собі землю, шматок за шматком за хліб та за гроші, багаті просто на очах та дякували урядові, що так мудро повів справу.

Ця переміна утворила на селі сильну підпору поміщицької реакції — глитаїв, тобто капіталістично-селянські кола. Вони тепер разом із поміщиками експлуатують бідняків та здобувають великі бариші зі свого господарства. Влада радо їм допомагає вивозити збіжжя за кордон, де знову з'явився попит на нього, а в подяку за це, глитаї помагають владі вилловлювати соціалістів.

На ці два чинники, — буржуазію та глитаїв, — надіявся поміщицький уряд, коли брався проти реакції в Україні. Маючи в своїх руках Думу, спираючися на сільського глитая, що забув на хвилю про свої автономні гасла, а також на услужну буржуазію, що відпекувалася свого недавнього демократизму, скажена поміщицька влада гуляла тепер по Україні досхочу, упиваючися кров'ю робітників та незаможного селянства. Крім зазначеного, була ще одна велика причина тому, що поміщицька влада купила собі буржуазію: вона взялася оберігати буржуазну промисловість від робітничих організацій — професійних спілок, а з другого боку, допомагала буржуазії своєю протекційною політикою, щоб давала змогу дешево вивозити свій товар за кордон та продавати його там з гарним баришем.

Коли за кордоном російський товар цінувався низько, то уряд покривав збитки навіть з державної скарбниці, — щоб тільки російська буржуазія змогла за кордоном робити конкуренцію буржуазії інших країн. Це довело до того, що, наприклад, український цукор продавано в Англії чотири рази дешевше, ніж в себе дома. Охорону буржуазії від професійних спілок справляв уряд у той спосіб, що просто розганяв ці спілки та забороняв основувати нові. А треба знати, що професійний рух в Україні на початку ХХ ст. дуже виріс, надто в часи конституції 1905-6 рр. Він міг стати грізним суперником буржуазії; в його були можливості керувати страйками та підтримувати страйкову дисципліну. Тепер професійних спілок не стало, і буржуазія не лякалася більше страйків, — хто мав їх тепер організувати? Ще більше, вона починає тепер сама організувати локавти, щоб закриває на час свої заводи, щоб позбутися невігідних робітників, а потім приймає нових, податливіших.

Невдача революції 1905 р. спричинила упадок настроїв серед соціал-демократів. Меншовики одверто виступили тепер із критикою більшовиків та революції 1905 р., мовлять, що не треба було її починати. Вони пропонували навіть зліквідувати РСДРП, як таємну революційну організацію, і перемістити її на сумирну легальну партію, намірялися утворити в рамках існуючого закону про товариства «широку робітничу партію». Такі думки почали знаходити багато прихильників в рядах соціал-демократії; їх звано ліквідаторами. Більшовикам, і тим приходилося багато працювати, щоб не допустити ліквідаторів до своїх рядів.

Під ударами реакції впала «Спілка». Під час революції вона мала вже сильну організацію, мала по всіх більших містах свої партійні комітети. Тепер під ударами провокації вони розпадалися, і «Спілка» вже 1908 р. перестала існувати, як окрема партійна організація. Її члени розбіглися: котрі перейшли до УСДРП, котрі до більшовиків, а котрі й зовсім залишили політичну роботу.

Поміщицька диктатура, що ослабила партійні соціалістичні організації, повернулася разом проти ненависного їй «мазепинства». Вона утворила в Києві патріотичну російську партію з панів і поміщиків, названу «Союз істинно-руських людей», що нею керував відомий україножер граф Бобринський та єпископ з Холму Євлогій; разом у Києві втворювалася ще одна така чорносотенна організація — «Двуглавий орел». Обидві організації кинулися тепер разом із жандармами нищити українські національні організації та замикати в тюрми видатних діячів за справу української національної автономії. Але їм не досить було переслідувати українських автономістів у Росії, вони почали переслідувати втікачів і за межами Росії. В Галичині за казенні гроші вони утворили сильну москвофільську партію з Дудикевичем на чолі; через попів ця партія ширила ідею «єдиної неділимой» серед темного галицького селянства.

Під ударами російського великодержавного патріотизму націоналізм в Україні знову завмер, знову притихла політична думка, пригасало письменство, що знайшло було свій вираз у творах Панаса Мирного, Винниченка, Коцюбинського й інших, що яскраво змальовували сучасні змагання клясової боротьби. Уряд заборонив навіть святкувати пам'ять Т. Шевченка. Культурне й політичне життя, як було й перше, переходить знову з Придніпрянщини до Галичини, де іс-

нували українські школи, де українська культура мала такий осередок, як Наукове Товариство ім. Шевченка. До галицького університету мандрувало в цей час з Придніпрянщини багато української молоді з проф. Грушевським на чолі. Ця молодь пробувала була ще раніше об'єднати в українському підпіллі українські соціал-революційні гуртки в одну «Українську соціал-революційну партію», але спроба ця не вдалася. Згодом, 1909 р., вона утворила окрему українську терористичну групу «Оборона України», щось на зразок бойової організації російських есерів; однак, і ця організація розпалася: її члени емігрували за кордон, або опинилися в тюрмі.

ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ І СВІТОВА ВІЙНА

В той час, коли в Україні лютувала чорна реакція, скерована, з одного боку, проти соціалістичного руху та робітничих організацій, а з другого — проти зміцнілого в часи революції 1905 р. українського націоналізму, в цей час за її плечима промисловий капітал зростав у велику силу. Він мав уже велетенські підприємства, що виховалися під охороною протекційної політики. Ці промислові підприємства почали тепер об'єднуватися з банками, щоб захопити до рук монополію виробництва й збуту. Такі об'єднання, звані синдикатами й трестами, з'явилися в Україні вже до 1905 р.; тепер вони набрали сили й давали почин новим. Таким чином, в Україні розвивалося те, що називається фінансовим капіталізмом, цебто така форма капіталізму, що об'єднує торговельний капітал із промисловим в одно підприємство.

Фінансовий капітал в Україні творив одне ціле з російським і, таким чином, мав велетенські підприємства, що їх капітали раховано на сотні й сотні мільйонів карбованців, мав безмежні простори землі, багаті на сировину. Але йому й цього було мало: він почав шукати нових земель, щоб загарбати й їх під себе, зробити з них нові колонії для російської буржуазії та тягнути з них нові бариші. Через це й вибухла давніше японсько-російська війна 1904 р.: Росія хотіла забрати собі береги Тихого океану, що на них і собі гострив зуби японський капітал. Тепер російський фінансовий капітал бажав забрати ще й багаті землі в Азії, що належали до Туреччини, та заволодіти Дарданельською протокою, що належала

також до Туреччини й замикала російським кораблям вихід із Чорного моря.

До того ще російський фінансовий капітал бажав покрити своїм впливом дрібні слов'янські держави на Балканах і вічно сперечався за них з Австрією, що й собі хотіла там всадовитися; в 1912 р. через ці Балкани ледве не прийшло до війни між Росією та Австрією. На Галичину російський капітал також гострив зуби, бо там були багаті копальні солі та нафти. Через це він і платив стільки грошей своїм агітаторам в Галичині за їхню пропаганду на користь «єдиної невідімої»; через це й ненависний був йому український автономізм, що не тільки був перешкодою в поході на Галичину, а ще й намагався позбавити російський капітал панування над такою багатою колонією, як придніпряньська Україна.

Таку політику капіталу, спрямовану на загарбання нових земель та на вдержання підлеглих, називаємо імперіалізмом. Політика російського уряду щодо України стала імперіалістичною не тільки в ХХ столітті: відколи тільки Україна перейшла під нього, він завжди нищив всяке коріння українського націоналізму, і що дужче він ріс у силу, то важче наполягав на прокляте «мазепинство», що могло вирвати Україну з-під його гніту.

Тепер, після революції 1905 р., російський уряд іще пильніше став стежити за «неблагонадежністю хахлів». Він не то що заборонив друкувати українські книжки та вчити дітей української мови, він намагався ще вести серед селянства таку пропаганду, що все, мовляв, було б гаразд, якби не «жиди та соціялісти». У 1912 р. в Києві за допомогою чорносотенців він організував голосний тоді процес, що в ньому обвинувачував єврея Бейліса за нібито ритуальне вбивство православної дитини. Видима річ, що це все була чиста вигадка; ніхто ніде не чував, щоб євреї потребували на своїх празниках християнської крові. Але урядові треба було задурманити темне селянство ненавистю проти євреїв, як уже дурманило воно їх вірою в спасіння на тому світі; йому було треба кинути голодну та безземельну масу селянства на нові погроми проти євреїв, щоб вони забули про поміщицьку землю, щоб не патякали язиками про якусь волю.

Тим часом, після деякої тиші в робітничому русі, від 1911 р. почалася знову нова хвиля страйків. Причиною цього оживлення робітничого руху був страшний визиск робітниц-

тва з боку фабрикантів. А тут ще буржуазія внесла в Думі новий законопроект, що встановляв 12 - 15 годинний день праці, не рахуючи сюди різних додаткових праць, що їх міг заводити кожен підприємець. У наслідок цього законопроекту розгорілася нова страйкова боротьба, що пройшла по всій Росії 1912 р.; ці страйки були також протестом проти вбивства робітників на річці Лені в Сибірі: тут 6 квітня 1912 року розстріляли козаки 170 робітників. У відповідь на страйки посипалися нові розгони професійних організацій, а разом, протягом 1913 - 1914 рр., фабриканти безупинно переслідували робітництво організованими локавтами.

Видима річ, що в таких умовах мусів віджити знову терор революціонерів проти царських посіпак. У Києві, 1911 р., у вересні, Багров вбиває Столипіна, який приїхав із царем на відкриття пам'ятника Олександрові II. За вбивством Столипіна йдуть замаху і вбивства менших царських посіпак. У 1912 р. українські революціонери організують в Полтавщині та Харківщині бойові відділи, що мають переводити терор проти уряду та поміщиків.

Політична боротьба в Україні почала знову оживати. Робітничий рух під впливом більшовиків почав знову ставити політичні домагання. Коли в 1912 р. було призначено вибори до 4-тої Думи, український пролетаріят, не зважаючи на всякі перешкоди з боку уряду та буржуазії, послав таки до неї своїх двох представників: Петровського з Катеринославщини та Муранова з Харківщини. В 1913 р. деякі депутати з України, між іншими Петровський, який зараз головує в ВУЦВК, почали в Думі гострі напади проти уряду з приводу його україножерської політики; але Дума, вкупі з «малоросами» Скоропадським, Родзянком та іншими, похвалила русифікаторську політику уряду.

Разом із революційним рухом став знову відживати згодом в Україні націоналізм. Український глитає, збагатівши під час реакції, став знову прилещуватися до революційної стихії мас, бажаючи посісти поміщицьку землю; а тому, що при існуючих порядках одержати її було неможливо, він знову заговорив про автономію для України. Діями автономного руху стали в цей час українські кооперативи; вони об'єднували в собі дрібний український капітал, що немилосердно заїдав його великий капітал інших націй. Рятуючись від загибелі, дрібний капітал став єднатися в коопера-

цію, і через те кооперативний рух, — за його батька вважають М. В. Левицького, — став головним ворогом фінансового капіталу, а тим самим і його імперіялістичної політики в Україні.

В таких обставинах 1 серпня 1914 р. почалася війна між Росією та Австрією, що розвинулася потім у світову війну. Причина її — відомі вже нам імперіялістичні домагання не тільки Росії та Австрії, а ще й інших великих держав Європи, головним чином, Англії та Німеччини. З одного боку стали Росія, Франція, Бельгія, Японія та Англія — нібито в обороні беззахисної Сербії, з другого — Австрія й Німеччина. Згодом до Антанти пристали ще Італія та Америка, до центральних держав — Туреччина та Болгарія.

Війна спершу викликала загальне захоплення в Росії. Під впливом патріотичної агітації буржуазії, що затіяла війну, припинився на якийсь час революційний робітничий рух. Навіть серед визначних російських соціал - демократів віджив російський патріотизм, і вони погоджувалися на війну, вимовляючи тим, що це, мовляв, війна оборони проти німецького імперіялізму. Такий відомий соціаліст, як Плеханов, став між оборонцями, цебто між тими соціалістами, що погоджувалися на війну.

Такі оборонці знайшлися не тільки в Росії, а й у Франції, Німеччині, Австрії та Англії. II Інтернаціонал, що недавно виступав проти війни взагалі, розпався; його організації (з винятками, правда) голосували за військові кредити й закликали своїх земляків до «оборони батьківщини». Недавні вороги буржуазії, що спільно боролися проти неї, стали тепер ворожі один до одного і згуртувалися по національних таборах, побратавшись кожен із своєю буржуазією.

У Росії самі тільки більшовики гостро виступили проти імперіялістичної війни, заплативши за це тюрмою й засланням до Сибіру. Заслано й українських більшовицьких депутатів, Петровського й Муранова, за те, що голосували в Думі проти війни і воєнних кредитів.

Патріотизм швидко, однак, минувся. Стара болячка напухла здоровенно, і клясові суперечності виявилися з нечуваною силою. Імперіялістична політика російської буржуазії потерпіла невдачу на війні через півроку: замість патріотичного захоплення в громадянстві з'явилося глибоке розчарування. В повітрі знову запахло революцією.

ВЕЛИКА РЕВОЛЮЦІЯ

КІНЕЦЬ САМОДЕРЖАВ'Я

На початку війни імперіялістичній політиці російської буржуазії пощастило; вона не тільки припинила наступ німецького та австрійського військ на Польщу, а ще й здобула, під зиму 1914 р., всю Галичину по самий Краків. Небезпека повстання польських націоналістів, що прямували до відновлення самостійної Польщі під зверхністю центральних держав, минула; навпаки, Росія ще прихилила польський патріотизм до себе, обіцяючи йому по скінченні війни повну автономію під зверхністю Росії. На ділі були це, звичайно, порожні слова, бо на втрату Польщі з її промисловістю російська буржуазія ніяк не могла погодитися. Вона ж почала війну не на те, щоб втратити землі, а щоб ще й придбати нові, а найперше Галичину. Доказом того було господарювання російської влади в Галичині, що на неї гострили зуби польські пани. Вона порядкувала в Галичині, як у російській провінції, заводила російську мову по школах і урядах, вивозила на Сибір галицьких українців-самостійників, робила єврейські погроми, словом, як у себе дома.

Наступ російського війська тривав недовго; весною 1915 року, у травні, почався супротивний нестримний наступ центральних держав і вигнав російське військо не то з Галичини, а зі всієї Польщі, Холмщини та з частини Волині й Полісся. Через те польські націоналісти зразу повернули до Австрії й Німеччини, ще й почали формувати польські легіони для боротьби проти Росії. Австрійському та німецькому імперіялізмові треба було за всяку ціну прихилити на свій бік поляків, через те в листопаді 1916 р. вони проголосили польську державу під своєю зверхністю, обіцяючи прилучити до неї й Галичину.

Це був величезний удар для імперіялістичної політики російської буржуазії; за ним пішли нові. На окраїнах російської імперії, серед підлеглих народів став зростати національний рух, що прямував до автономії під зверхністю центральних держав; надто сильний цей рух був в Україні.

Ще на початку війни в Галичині утворилася «Головна Українська Рада» з представників націонал-демократичної,

радикальної та соціал-демократичної партій; вона мала на меті відірвати Україну від Росії, злити її з Галичиною та утворити українську державу під зверхністю центральних держав. Для боротьби проти Росії вона зорганізувала український легіон Січових Стрільців; цим вона думала прихилити до себе буржуазію центральних держав, що робила обіцянки напрова й наліво, хоч сотнями й тисячами вішала в той самий час галицьких селян за якусь то, мовляв, зраду.

Головна Українська Рада увійшла в тісний зв'язок із другою українською політичною організацією, що виникла серед емігрантів з Придніпрянщини: це був «Союз визволення України». Він постав також на початку війни з представників закордонних груп українських соціал-демократів та соціалістів-революонерів; на чолі його стояли М. Залізняк, А. Жук, Д. Донцов та Меленевський. Союз визволення України, за допомогою центральних держав, розвинув за кордоном велику пропаганду за самостійність України.

Діяльність Союзу спершу обмежилася виданням маніфесту до народів світу та пропагандою в закордонній пресі; але в 1915 р. після великої поразки російського імперіялізму, Союз почав свою пропаганду й на Придніпрянщині. Центральні держави, головним чином, Німеччина, дуже його на те спомагали; вони знали, що національна революція в Україні, закривши Росії доступ до Чорного моря, буде для неї смертельним ударом; їм усміхалася в майбутньому експлуатація багатої України, вони знали, що Україна, не маючи власної буржуазії, не зможе жити самостійно, а перейде під їхню зверхність.

Так почався в Україні від 1915 р. новий націоналістичний рух. Керівники його вважали себе нібито за соціалістів, а в дійсності браталися з імперіялізмом центральних держав, росли за його гроші й, прикриваючись гаслом самостійної України, готували українському трудящому люду мимохіть нові кайдани. Правда, деякі українські соціалістичні та есерівські групи, що працювали в підпіллі в Україні, не пішли за тим гаслом і виступали рішуче проти братання з закордонною буржуазією; але почасти й їх заражував загальний самостійницький настрій.

Тим часом в Україні, та й у Росії взагалі, дуже вже почало клекотіти. Селянство стогнало під тягарем війни, пролетаріят терпів страшенну нужду через дорожнечу; а уряд іще

поскасовував попередні фабричні закони, побільшив робочий день, широко завів жіночу і дитячу працю та привозив із Сибіру дешевого робітника, наприклад, китайців та корейців, що робили велику конкуренцію українським робітникам в боротьбі за підвищення заробітної платні. При нужденній платні та високих цінах на продукти робітництву дуже тяжко доводилося жити. Отже, не дивно, що пролетаріят знову почав страйкувати за поліпшення свого економічного становища. Надто розвиваються ці страйки в 1915 р., робітники домагаються вже не тільки підвищення платні, а ще й закінчення нелюдської кривавої війни. Дедалі все частіше з'являються вуличні демонстрації з кличем: «Хліба, миру й волі».

Уряд спершу намагався якось захитати робітників, та коли це не помагало, взявся за практиковані вже здавна репресії; приходять уже до сутичок між військом і робітниками.

А тут на лихо урядові почалося невдоволення ще й серед дрібної буржуазії, що вже охолола в своєму патріотизмі. Загальне невдоволення захопило далі й велику буржуазію, що вбачала причину невдач на фронті в недотепному дворянстві та самодержав'ю. Вона добре почувала, що ніхто не хоче класти на фронті свою голову, коли на царському дворі панує розпуста, коли дворянські урядовці безконтрольно крадуть, що під руки попало, й коли про все це знає людність і армія; а тим часом буржуазії за всяку ціну треба було довести війну до кінця, бо ж ніхто інший, як вона її затіяла, і вела війну виключно в своєму інтересі. До того ще з'являється в буржуазії тривожне передчуття, що ось наближається неблаганна революція, готова змести її разом із самодержав'ям. Армія й людність щоразу голосніше показували своє невдоволення; робітництво зовсім вже позбулося патріотизму під впливом свого страшного становища та пропаганди більшовиків, що від початку війни виступали проти неї.

І от, щоб випередити революцію робітників і селян, буржуазія сама, в березні 1917 р. нового стилю — в лютому старого — зробила революцію. Державна Дума примусила Миколу зректися престолу й на місце самодержавної влади встановила в Росії буржуазно-демократичну владу, з Тимчасовим урядом на чолі. За керівників у цьому уряді стали: кадет Мілюков, поміщик князь Львов та дрібнобуржуазний соціаліст Керенський. Новий уряд зараз видав маніфест до народу, за-

кликаючи всіх боронити «отечество», цебто інтереси буржуазії, та довести війну «до побідного кінця».

Так скінчилося в Росії панування дворянського самодержав'я й почалася нібито демократична влада буржуазії, що незабаром і сама загинула під ударами пролетарської революції. Погляньмо тепер, що діялося в цей час в Україні.

НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Проголошення в Росії республіканської конституції та братання буржуазії з меншовиками й есерами привело в Україні до крутого повороту. Орієнтація на визволення за допомогою центральних держав зразу де й ділася. Вчорашні самостійники-германофіли раптом почули себе патріотами буржуазної російської республіки, надіючися в її конституційних рамках здійснити свої автономні мрії.

Така зміна орієнтації стане нам зрозуміла, коли зважимо, що центральні держави, проголосивши 1916 р. польську державу, нічого не робили, щоб здійснити свої обіцянки щодо України, та ще й збиралися віддати Польщі Галичину. Отже, доки в Росії було самодержав'я, Союз визволення України держався ще германофільської орієнтації, сподіваючися, що хоч як буде, та все таки легше житиметься, аніж дотепер під п'ятою царських жандармів. Тепер, однак, тієї п'яти не стало, в Росії була нібито «воля» — то чому ж було їм тепер пхатися на Захід, на непевну долю. От тому вони й зробилися патріотами буржуазної російської республіки. Ще більше, навіть галицькі самостійники, такі вірні Габсбургам, що їх називали тирольцями сходу, — й ті стали тужно поглядати за Збруч, у бік Росії, бажаючи об'єднатися з російською Україною. Адже там конституція, а до того вкупі з подніпровцями буде легше захищати себе й від москвинів, і від поляків, — думали вони.

Отакі пляни почали снуватися в головах самостійників по цей і по той бік Збруча з нагоди лютневої революції в Росії. Ідея автономної України під протекторатом центральних держав замінилася в ідею об'єднання України під зверхністю Росії. По Україні починають швидко організуватися українські національні ради, відбуваються національні з'їзди. Всі вони заявляють про свою льяльність до нового уряду та про свою згоду підтримати Тимчасовий Уряд у війні про-

ти центральних держав, коли б тільки дали їм автономію для України. На з'їздах цих недавні германофіли цілувалися й обнімалися з недавніми своїми ворогами, російськими кадетами, чіпляли жовтоблакитні бантики та правили врочисті молебні з попами й хрестами.

Український націоналізм ріс, як гриби по дощі. Дня 16 квітня відбувся Національний Конгрес у Києві, що обрав із себе Центральну Раду, із М. Грушевським на чолі, доручаючи їй випросити в Тимчасового Уряду автономію для України.

Заразом в душній атмосфері національного дурману відбулися українські партійні з'їзди, що всі вирішували одне питання — української автономії. В дні 6 квітня відбулася установча нарада українських поступовців, що назвали себе тепер Союзом українських автономістів-федералістів; була це чисто буржуазна партія, хоча й назвала себе згодом партією соціалістів-федералістів. У неї була своя газета в Києві «Нова Рада»; на її чолі стояли Єфремов, Ніковський, О. Шульгин.

Під час Конгресу відбувся також установчий з'їзд української партії соціалістів-революціонерів. Вони дотепер не

Володимир Винниченко

мали організованої партії, а мали тільки поодинокі гуртки, що здебільша працювали вкупі з російськими есерами. Значення в Україні вони дотепер не мали майже ніякого, бо від 1912 р. не вели широкої роботи; з масами зв'язані не були, а своїх членів набирали здебільшого з студентської молоді. Рівночасно із з'їздом есерів відбулася під проводом Винниченка, Порша та Антоновича конференція українських еседеків. Вона, як інші українські буржуазні партії, ухвалила, що саме справа автономії не дозволяє їй об'єднатися тепер з РСДРП. За її орган була київська «Робітничка газета».

Національний патріотизм прийшов і до армії. На фронті і в тилкових частинах стали формуватися окремі українські національні частини. В Києві, 18 травня відбувся вже військовий з'їзд українських старшин і солдатів, що ухвалив домагатися в Центральній Раді, щоб вона проголосила автономію України й утворила українську національну армію. З'їзд навіть вибрав «Український Військовий Генеральний Комітет» під проводом С. Петлюри, що мав виконати постанови зїзду.

Такий зріст українського націоналізму на смерть перелякав російських імперіялістів. Вони, прогнавши нездарного Миколу, готувалися йти походом на Галичину та відібрати Польщу, а тут їм під боком заговорили про автономію та стали дробити армію. Російська буржуазія знала добре, чому це українські самостійники так завзято добиваються національної автономії: це ж піднімав голову дрібний капітал, дрібна буржуазія, що бажала ліквідувати в Україні великий капітал, позбавити влади велику буржуазію та забрати землю в поміщиків. Гаслом політичної автономії прикривали похід глитая на поміщика, ремісника з кооперативи — на капіталіста, української інтелігенції — на російську. Цього злякалася російська буржуазія й, коли до неї до Петрограду прибула делегація від Центральної Ради просити автономії, вона рішуче їй відмовила.

Тим часом у Києві зібралось два з'їзди: селянський і військовий. Коли делегати Центральної Ради сповістили ці з'їзди про відмовну відповідь Тимчасового Уряду, вони постановили, щоб Центральна Рада сама проголосила автономію України, не оглядаючися більше на згоду Тимчасового Уряду. Так і сталося: 24 червня Центральна Рада проголосила універсалом українську автономію та створила окремий уряд для України, «Генеральний Секретаріят», в якому голову-

вав В. Винниченко. До Генерального Секретаріату (на зразок міністерства) вступили представники всіх українських партій; перед у ньому вели, однак, українські есдеки, що, задурені національним дурманом, забули про соціальну революцію й злигалися з офіцернею та глитаями в ім'я самостійности. Російська буржуазія бачила, що український дрібний капітал не на жарт береться до діла, а щоб багнетами розігнати сепаратистів, на це в неї не ставало відваги. На галицькому фронті, під командуванням Брусілова, вона готувала наступ на Австрію, а тому їй треба було за всяку ціну спокою в Україні. Таким чином, обставини змусили її погодитися з Центральною Радою, й вона вимовила собі лише одно, щоб Центральна Рада допомогла їй у поході на Галичину. Центральна Рада також дечим поступилася в домаганні автономії. В наслідок переговорів явився II Універсал Центральної Ради, 15 липня, та декларація Тимчасового Уряду, який визнавав Генеральний Секретаріат, але з умовою, що він підлягатиме Тимчасовому Урядові.

Тим довершувалася в Україні національна революція. Український націоналізм ставав на дорозі російському імперіалізові; він намагався повалити в Україні велику буржуазію і розірвати пута єдиної невідлимої, — в цьому була його революційність. Але революційним він був лиш остільки, оскільки в Росії та в Україні панував ще великий капітал, оскільки існували ще поміщики та банкіри з великими промисловцями; коли в Україні і в Росії великого капіталу не стало, то цей самий дрібнобуржуазний націоналізм став контрреволюційним. Він об'єднався навіть із великою буржуазією, щоб за її допомогою вдержатися при владі та відгородитися від пролетарської революції, яка насувалася в Україні.

ПРОЛЕТАРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Що являв собою національний рух, коли заговорив так голосно в Україні? Ми вже чули, що він був революційним до великого капіталу. Але його революційність походила з боротьби за владу дрібного капіталу в Україні; ця влада була хвилева, перебутна й існувала доти, доки українські інтелігенти з Центральної Ради не добилися тієї влади, куди, правда, але все таки влади. Український націоналізм тому й ставив питання про політичну революцію; йому тільки й бу-

ло треба, щоб вигнати російських урядовців та посадити своїх на їхньому місці, вигнати російських старшин і замінити їх своїми; через це він так остро ставився до Тимчасового Уряду. Але для того, щоб удержати владу, українські націоналісти мусіли ще придобритися до трудового народу; на самих інтелігентів та глитаях їхня влада держатися не могла. І ось вони роблять в універсалі гарні обіцянки народові, що, мовляв, заберуть землю в панів та роздадуть її селянству. Це були, звичайно, тільки обіцянки; Центральна Рада, хоча й говорила про вивласнення поміщицьких земель, та робити цього зразу не хотіла, а відкладала до Установчих Зборів. Чому? Бо коли б вона таке вчинила, міг би ще дехто подумати, що вона збільшувилася, що вона нездатна до влади; а їй треба було, щоб її владу визнали не тільки російські буржуї, а ще й закордонні держави. Ради цієї панської ласки вона, хоч і бралася до боротьби проти російського капіталу, але робила це так, щоб, як то кажуть, «і вовк був ситий, і коза ціла»: селянам обіцяла, що дасть землю, а з панами торгувалася за владу, обіцяючи їм, що якось із ними зладнається.

Це подвійне становище Центральної Ради перед масами, що ждали від неї землі й волі та перед панами, яким вона обіцяла поміч у війні проти Австрії, — й таке становище її виявило дійсну природу Центральної Ради. Вона не то що помагала російській буржуазії в поході на Галичину, а ще й послала туди губернатором Дорошенка, що мав вести в Галичині пропаганду за приєднання її до російської республіки. Ця спілка Центральної Ради з російськими імперіялістами, правда, не вдалася, але шило таки вилізло з мішка; показалося, що в Центральної Ради не тільки порожні слова та обіцянки, а ще є й якісь таємні пляни.

А тим часом трудовий нарід вже не міг довше ждати. Стомлений безконечною війною, жадібно прагнучи землі та волі, він почав врешті бунтуватися проти панів, так своїх, як і чужих. Армія не хотіла йти наступом на Галичину, вона відбувала свої солдатські ради, але без старшин. Селяни брали силою землю в поміщиків і, не дожидаючи згоди від Центральної Ради, ділити панські маєтки поміж собою. Робітники організували робітничі ради й готувалися на власну руку вигнати фабрикантів та заводчиків. Центральна Рада ставала їм чужа, бо вона не виступала в інтересі ані робітників, ані вбогого селянства. Боротьба її за автономію не цікавила ро-

бітників й селян, бо нічого їм не давала; вона цікавила самих інтелігентів, глитаїв та офіцерню.

Отак зразу й вирости в Україні нові класові суперечності, суперечності між трудящими та міщанським, дрібнобуржуазним, націоналістичним рухом. Спершу вони губилися серед боротьби проти великої російської буржуазії й не виявлялися так остро; а тим часом пролетаріят зміцнився й готувався вигнати геть капіталістів із поміщиками та остаточно взяти собі до рук державну владу.

Нова справжня революція була вже не за горами. Скрізь росло невдоволення; скрізь творилися робітничі та салдатські ради, скрізь почало лунати, дедалі все голосніше, одностайне гасло пролетаріату: «Вся влада радам робітників, селян та салдат!» І перші піднесли це гасло більшовики, що одні стояли осторонь від братання з буржуазією, дрібно-буржуазним соціалізмом меншовиків, есерів та українських самостійників.

Врешті, 7 листопада, в Росії вибухла таки ясним полум'ям нова революція, пролетарська. Робітники прогнали Тимчасовий Уряд і взяли владу в свої руки; проголосили вивласнення без викупу всіх земель, фабрик, заводів та банків, прогнали офіцерню, буржуазію, поміщиків і урядовців. В Росії народилася влада рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Українська Центральна Рада вкупі з дрібною українською буржуазією здорово перелякалася: адже ж тепер приходила черга на неї, а їй так важко було зрікатися влади й віддавати її в мозолисті руки робітника й незаможника.

Що ж діяти? Оставалася одна дорога: стати заодно з вигнаною з Росії буржуазією проти радянської течії в Україні. Течія ця щораз голосніше давала себе знати: почали бунтуватися навіть вірні дотепер полки армії Центральної Ради. А тут іще вигнані з Росії генерали та губернатори почали вихвалити Центральну Раду за її порядки, а втікачі з Петрограду, представники Антанти почали й собі до неї залицятися. Всі вони обіцяли їй поміч проти «більшовицької анархії». Центральній Раді та колишнім соціалістам закрутилося від того в голові; адже їх шанували ті, що недавно ще держали їх цілими днями у передпокоях та говорити з ними не хотіли.

Центральна Рада й продалася буржуазії. Взялася розганяти більшовицькі частини та ради, обеззброювала червоне військо, що гонилося за контрреволюцією на Дону. А коли Рада Народніх Комісарів у Петрограді заявила протест проти того, що Центральна Рада перепускає на Дін білогвардійське козацьке військо, а червоноармійців обеззброює, то Центральна Рада пристойненько собі вимовилася: вона, мовляв, держить нейтралітет. Так попала вона до контрреволюції та об'єдналася із своїм одвічним ворогом проти своїх таки, українських робітників і селян, що на їхній спині виросла у силу. Вона пробувала навіть іще довше їх дурманити, проголошуючи III Універсалом, 17 листопада, «Українську Народню Республіку», та на цю вудочку ніхто вже не йшов.

У Києві, 15 грудня, зібрався Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів. Скликали його київські більшовики, щоб покінчити на ньому із Центральною Радою; але Центральна Рада, знаючи, на що заноситься, змобілізувала на цей з'їзд біля 2000 своїх депутатів. Одверто виступити проти з'їзду вона не важилося, щоб до решти не вразити населення. Зате таким шляхом думала перехитрити більшовиків та ще й мати з'їзд за собою: адже тоді всі скажуть, що навіть з'їзд депутатських рад, і той ухвалив політику Центральної Ради.

Більшовики, побачивши, що за пляни снує Центральна Рада, порішили вийти із з'їзду та огосити його ухвали неправосильними. Та й правда, як міг цей з'їзд виявити бажання українських працівників, коли на ньому було десять раз більше представників, ніж їх скликано, — та й то представників, не вибраних ані від трудового селянства, ані від робітників, а призначених від агентів Центральної Ради. За більшовиками кинули з'їзд і ліві соціалісти-революціонери, й ліві незалежні соціал-демократи.

А треба знати, що в українських соціалістичних партіях від осені йшов розкол. Деякі групи вважали конечним змінити політику Центральної Ради й піти за голосом селян і робітників, — та їх було мало. Більшість українських есерів і есдеків уперто стояла за згоду з буржуазією, за те, щоб землю не відбирати в поміщиків задурно та щоб не касувати приватної власности, як цього домагалися більшовики. В УСДРП утворилася навіть у Харкові й Києві окрема група, так званих незалежників, що одверто виступала проти полі-

тики Центральної Ради. Частина цих незалежників, як Врублевський, Буценко, Слинько, Медведів, Неродович та інші, пішла тепер за більшовиками проти Центральної Ради; інші ліві групи, хоч і не погоджувалися з Центральною Радою, та до більшовиків наразі ще не хотіли приставати. Заважко їм було поривати цілком з українським патріотизмом. З Центральною Радою зостався ще єврейський Бунд, що вкупі з меншовиками виступав проти більшовиків. Осталися меншовики, хоч їм сіллю в очах був автономний патріотизм Центральної Ради.

На особливій нараді більшовики вирішили перейти до Харкова; там відбувся вже З'їзд рад із Донецько-Криворізької округи. Із цим з'їздом об'єдналися більшовицькі представники з Києва та проголосили Харківський з'їзд першим Всеукраїнським з'їздом робітничих, селянських і солдатських представників. З'їзд проголосив радянську владу в Україні й обрав із себе Центральний Виконавчий Комітет з головою Медведовим. Цей комітет видав зразу маніфест із постановою забрати землю в поміщиків і фабрики в капіталістів та поставив новий уряд із Скрипником на чолі.

Тепер виникло в Україні двоєвладдя: радянський, пролетарський уряд у Харкові та націоналістичний, дрібнобуржуазний-інтелігентський піддержуваний білогвардійщиною, в Києві. Між ними розгорілася тепер кривава громадянська війна. Була це війна між двома клясами — пролетаріатом і незаможним селянством, з одного боку, та націоналістичними угодовцями й об'єднаною буржуазією — з другого. Війна йшла не за те, чи має в Україні бути влада робітників і селян у спілці з радянською владою в Росії, чи влада самостійників, що захищала непорушну приватну власність.

Центральній Раді годі вже було ласкати українських робітників і селян гарними, але пустими гаслами: ніхто з робітників їй вже не вірив. По містах і селах пішли проти неї повстання. З боку Харкова почала наступати українська червона армія, розбиваючи петлюрівських гайдамак; в самому Києві вибухло грізне повстання робітників. Полки Центральної Ради один за одним переходили на бік червоної армії. Прийшлося Центральній Раді залишати Київ, і вже 2 лютого 1918 р. зайняло його червоне військо. Київ став червоною столицею Радянської влади.

М. О. Скрипник

БОРОТЬБА ЗА РЕВОЛЮЦІЮ ПРОТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Так завершилася в Україні пролетарська революція. Центральна Рада, проголосивши ІV Універсалом, уже на відході, самостійну Українську Народню Республіку, втекла від своїх робітників і селян. Вона пригадала собі давню спілку з німецькою буржуазією й тепер подалася до неї благати порятунку від власного населення.

У Бересті, 9 лютого 1918 р., склала була Центральна Рада угоду з німецькими генералами, й цією угодою Рада вдруге продала Україну буржуазії, закликавши її на українські землі наводити порядок німецькими багнетами. І все це робила вона, щоб повернути собі втрачену владу, щоб удержати буржуазну самостійність.

Німецькі генерали радо поспішили на заклик від Центральної Ради; їм, бач, треба було хліба для голодної армії, їм треба було сировини для військової продукції, а в Україні, не зважаючи на довголітню війну, всього цього було ще достатком. Ради цього вони й ринули в Україну на допомогу

гу Центральної Раді. В міністерстві Ради сиділи тепер українські есери з Голубовичем на чолі; українські есдеки з Винниченком уступилися від влади, покривавивши собі руки невинною кров'ю робітників і селян, що бажали волі й землі, а не буржуазної самостійності.

Тим часом Радянський уряд, переїхавши з Харкова до Києва, почав готуватися до оборони від німецько-гайдамацьких напасників; zorganizував червону армію та скликав в Києві другий Всеукраїнський З'їзд Рад. Але німці наступали завзято й швидко посувалися під Київ. Радянська Росія не могла прийти на допомогу Україні, тому українській радянській владі доводилося рахувати на виключно свої українські сили. Що ж могли вдіяти нашвидку виставлені червоні полки, коли проти них стояла в сотнях тисяч залізна німецька армія? Прийшлося Радянській владі залишити Київ, 1 березня 1918 року, а далі і всю Україну. Скликаний З'їзд Рад в Києві відбувався вже в Катеринославі 18 березня, але вдіяти вже не міг нічого.

Під час відходу більшовиків із України відбулася в Таганрозі їхня нарада, вона мала вирішити, що робити далі. Нарада ця ухвалила продовжувати боротьбу проти німців, але підпільну, в середині самої контрреволюції. Для керування цією боротьбою вона обрала повстанський секретаріат та проголосила маніфест до населення, де сповіщала його, що боротьба не кінець, що перемога пролетаріату немінуча.

На цій нараді сталася, між іншими, важлива історична подія. Більшовики в Україні дотепер не мали окремої партії, а входили до одної партії з російськими більшовиками; вимоги боротьби за пролетарську революцію в Україні вимагали, однак, місцевого, українського партійного об'єднання, що керувало б цією боротьбою. Ще під час київського з'їзду, 15 грудня 1917 р., було зроблено заходи заснувати таку партію, що об'єднувала б більшовицькі сили в Україні в рамках загальноросійської партії більшовиків; там було навіть вирішено обрати головний комітет цієї партії, що її тоді названо «соціал-демократія України». Тепер нарада більшовиків визнала за потрібне назвати нову партію «Комуністична партія України». Щоб виробити статут та програму партії, обрано було особливе організаційне бюро з тт. П'ятаковим і Скрипником на чолі; воно мало подбати й про те, щоб скликати установчий з'їзд партії.

Тим часом в Україні панувала Центральна Рада. Але її влада була тільки на папері, та й то недовго. На ділі в Україні господарили німецькі генерали, що ніяк не оглядалися на Центральну Раду. Вони видали на власну руку посівний закон, що ним зневолювали селян засівати поміщицьку землю, повертали поміщикам їхні мастки та збирали з населення контрибуції. Коли ж Центральна Рада та її міністри пробували перечити німцям, то німецький генерал Гренер зовсім розігнав Центральну Раду, а міністрів із Голубовичем посадив під арешт. Що більше, німецькі генерали вкупі з російськими поміщиками й українськими «хліборобами» 30 квітня посадили в Україні гетьманом царського генерала Скоропадського. Центральної Ради не стало. Хоч як вона запобігала ласки в німецьких імперіялістів, а таки дістала заслужену дяку; німцям її більше не було треба, тож вони її й розігнали. Їм було треба, щоб влада в Україні належала капіталістам та поміщикам, що за їхньою допомогою можна було відбудувати буржуазну Росію з царем на чолі; а Центральна Рада, хоча й єдналась з буржуазією, була проти єдиної неділімої, проти царизму, була за владу дрібного капіталу в Україні. Це й настроїло вороже до неї німецьких імперіялістів. Спершу вони використали її для того, щоб дістатися до України, а дібравшись сюди, вони зразу позбулися невитідного спільника.

Тепер почалася в Україні чорносотенна диктатура російського офіцерства та поміщиків. Під вивіскою української держави готувалося відбудування старої Росії; контрреволюція набирала віддиху та сили в Україні, щоб згодом піти в похід проти радянської Росії. Вона повернула поміщикам землю та зневолила селян платити поміщикам відшкодування за понесені втрати. Вона розганяла робітничі організації, сажала до тюрми підозрілих в соціалізмі. Вона розстрілювала сотнями селян і робітників за те, що вони протестували проти чорного терору, проти повороту «непорушної святої власности». Вона припиняла газети та журнали, що писали проти неї, а заразом формувала білогвардійські полки до походу на Росію. Вона відсунула від влади навіть «українських хліборобів», саме тих, що під охороною німецьких багнетів обрали Скоропадського гетьманом. Під її охороною російські фабриканти й банкіри об'єдналися у спілку «Протофіс», поміщики об'єдналися в «Союз земельних власників», відбува-

лися з'їзди кадетів та монархістів, що утворили «Русский Государственный Союз». Звичайно, що такі відносини, після того, як побула радянська влада в Україні, мусіли неминуче натрапляти на гострий опір із боку населення. Селянство, придушене земельною реформою гетьмана, від 8 червня 1918 р., придавлене військовими езекуціями гетьманської «державної варти» та «карательних отрядів», обдиране реквізиціями німецького та австрійського війська, почало нападати на панські маєтки та палити поміщицькі економії. Літом хвиля селянських повстань розлилася широко по всій Україні; робітники почали страйкувати й на білий терор гетьманців відповідали своїм червоним терором. В липні вибух загальний страйк залізничників, що тягнувся мало не місяць. По селах і містах гинули цілі відділи гетьманців і німців, вбито навіть самого німецького головнокомандуючого в Україні Ейхгорна.

Більшовики, що керували цим повстанським рухом, відбули тим часом перший з'їзд комуністичної партії більшовиків України 5 липня 1918 р.; на ньому вони ухвалили готуватися до загального повстання в Україні. Але повстання, призначене на 8 серпня, не вдалося через неорганізованість; підпільні організації більшовиків не довідались вчасно про повстання, їх не міг повідомити вчасно Центральний воєнно-революційний комітет. Невдача серпневого повстання не припинила, однак, більшовицької роботи. Вони й далі готувалися до бою проти гетьманщини.

До бою проти неї стали готуватися й українські автономісти. Гетьманщина поглибила серед них розкол, що почався ще за Центральної Ради. З партії українських есерів зробилося дві: партія боротьбістів, що стала на бік більшовиків, і центристів, що й далі думала про самостійність України з Центральною Радою. Поширився розкол і між незалежниками та автономістами з УСДРП.

В той час, коли боротьбісти й ліві незалежники, йдучи на допомогу більшовикам, готувалися до бою проти гетьманщини за радянську владу, то центристи, праві незалежники й автономісти бажали відновити дрібнобуржуазну українську народню республіку на давній основі; німецька наука з Центральною Радою, як видно, не дала їм нічого. Вони зорганізували під проводом Винниченка Український Національний Союз, що мав стати на чолі повстання проти гетьмана.

А тим часом ґрунт до нової революції був уже готовий. Гетьманщина склала договір із ген. Красновим на Дону щодо спільного походу на Росію та касувала українську державу. В Німеччині та Австрії вибухла революція й зробила німецьке й австрійське військо в Україні нездатним до бою. Пожежа селянських і робітничих повстань щораз більше заливала Україну. Врешті, 14 листопада, вибухло загальне повстання проти гетьманців та їхніх спільників, що саме тоді проголосили відновлення єдиної невідимії Росії. Вся Україна запалала в революційному огні й через два тижні була вільна від гетьманської диктатури; гетьманці держалися тільки в Києві, де за допомогою німецького війська безнадійно відбивалися від революції.

БОРОТЬБА ЗА РЕВОЛЮЦІЮ ПРОТИ ДИРЕКТОРІЇ ТА ОТАМАНЩИНИ

Революція проти Гетьманщини протиставила два ворожі один одному табори — радянський та самостійницький. Більшовики хотіли привернути радянську владу в Україні та встановити диктатуру пролетаріату. Вони знали, що в Україні може вдержатися власними силами тільки влада робітників і селян; вони розуміли, що ця влада мусить бути у братерській спілці з радянською владою в Росії, щоб спільними силами боронитися від капіталістів та поміщиків, не тільки російських, а й усього світу. Вони передбачали, що закордонна буржуазія прийде ще раз на допомогу російській, і тоді роз'єднаний пролетаріат знову може опинитися в неволі капіталу. Вони знали ще й те, що дрібнобуржуазна самостійність мусить виродитися в нове буржуазне суспільство під чужинецькою імперіялістичною п'ятою.

А українські самостійники-автономісти цього не тямали. Вони за всяку ціну бажали мати самостійну Україну, — яка буде ця самостійність, про те вони не турбувалися. Їх ще не навчила доля Центральної Ради, вони лякалися проголосити вивласнення землі й фабрик без викупу, щоб не дражнити світових капіталістів. Вони оглядалися не на те, чого бажують українські трудящі, а на те, що скажуть капіталісти Англії, Франції та Німеччини. Вони не розуміли того, що тільки радянська Україна може бути вільна — а в іншому разі, вона, не маючи власної буржуазії, мусить опинитися під імпе-

ріялістичною п'ятою однієї з капіталістичних держав. Самостійницький, козацько-романтичний дурман зовсім затуманив їм розум і очі; через це вони й не могли погодитися з тим, що соціально революція — це не жарти, а що це люта, жорстока громадянська війна двох непримиренних кляс, для яких згоди не було й не може бути.

Засліплені своїм націоналістичним дурманом, вони утворили Директорію з Петлюрою та Винниченком на чолі. У своєму захваті вони прямували чим скоріше до Києва, а в цей час більшовики з повстанцями розправлялися з гетьманцями; самостійникам здавалося, що коли вони візьмуть від гетьмана Київ, то вся Україна буде їхня.

Але Україна, хоч і йшла з ними одною лавою проти гетьмана, однаке їхня не була й знати їх не хотіла. Чому було Україні в'язатися з ними, коли вони, здобувши Київ, правили тільки молебні з попами та бавилися в міністрів і дипломатів, а забули навіть проголосити в своїй деклярації, що вони думають зробити з землею та фабриками; а тим часом більшовики у своєму маніфесті віддавали землю селянам та позбавляли капіталістів їхніх фабрик і заводів. Отже не дивно, що коли проминула перша повстанська гарячка, коли повстанці побачили, що їм треба рішитися, чи йти за Директорією, чи, за радянським урядом, то вони стали переходити до більшовиків.

Розгорілася нова громадянська війна за те, яка має бути революція в Україні, чи радянська, пролетарська, чи дрібнобуржуазна, націоналістично-шовіністична. В Києві знову сиділа Директорія, як раніше Центральна Рада, а в Харкові, у робітничому центрі, — радянський уряд із П'ятаковим на чолі. Радянський уряд спирався на робітників і незаможних селян, а Директорія — на глитаїв, що лякалися втратити під більшовиками землю.

Директорія чула вже, що тратить ґрунт під ногами, бо її військо переходило одна частина по одній до більшовиків. Не поміг їй і Трудовий Конгрес, що його вона скликала на 28 січня в Києві, не допомогло французьке військо, що його вона закликала на поміч, як раніше Центральна Рада німців. Прийшлося Директорії втікати до Галичини, де вибухла революція проти Польщі. Червона армія зайняла Київ 2 лютого 1919 р., згодом було вигнано й французів із Одеси. Україна знову стала радянська.

Розвал Директорії був zarazом розвалом усіх дрібнобуржуазних партій в Україні, що її підтримували. Передусім єврейський соціал-демократичний Бунд із Рафесом на чолі, що тримав спілку з Директорією до кінця 1918 р. розпався на комуністів та єврейських націоналістів-угодовців; комуністична група утворила окрему партію «Фарбанд», що старалась об'єднатися з КПУ, це й сталося в серпні 1919 р. Українські есери так само розпалися на кілька груп, а боротьбісти під проводом Шумського, Гринька, Блакитного, Полоза вже боролися проти Директорії, перейшли на програму більшовиків і назвали себе українськими комуністами-боротьбістами, надто об'єднавшись літом 6 серпня 1919 р. із лівими незалежниками в окрему Українську Комуністичну Партію. Правда, їм ще було важко позбутися деяких національних пережитків, як і «Фарбандові», але до злиття з КПУ було вже недалеко.

Розкололися на кілька груп і українські есдеки, не говорячи вже про інші, несоціалістичні партії. Головна й найлівіша група в українських есдеків-самостійників були праві незалежники. Вони хоч і хилилися до радянської влади, але дрібнобуржуазний націоналізм сидів у них ще глибоко: через це вони й сдналися з Директорією та боролись ввесь час проти більшовиків. У січні 1920 р. з них виросла ще одна Українська Комуністична Партія, що й досі ще ниділа в Україні. Так само, як інші партії, розпалися й російські есери в Україні: їхня ліва група, боротьбісти, стала на бік більшовиків, а права вела й далі боротьбу проти радянської влади.

Але мимо цього розвалу дрібнобуржуазних партій контрреволюція була ще сильна. З одного боку, причаївся на Доні Денікін, з другого -- з Галичини, почав загрожувати Петлюра, що розігнав Директорію й проголосив себе головним отаманом України. А в Україні позасідали глитаї, що в них незможники відбирали землю, причаїлася жовто-блакитна офіцерна, поли та чорносотенна буржуазія. І от, коли радянський уряд на III З'їзді Рад, у березні 1919 р., проголосив націоналізацію (цебто привласнення державою) землі, фабрик та банків, як це прийняв III З'їзд КПУ, 2 березня 1919р., то вся ця контрреволюційна зграя кинулася робити бунти проти радянської влади.

Скрізь по Україні виросли повстанські ватаги з отаманами на чолі; були тут Махно, Зелений, Ангел, Григор'єв, Шепель, Соколовський та багато інших. В повстанні брали також

участь українські незалежники з Ю. Мазуренком та Драгомирецьким на чолі. За повстанням, що його так-сяк в травні було втихомирено, почався літом наступ Денікіна та Петлюри на Україну. Повстанці торували їм дорогу й робили страшні погроми, щоб швидше позбутися «комуні», бо вона касувала приватну власність. Більшовикам прийшлося скрутно: вони мусіли знову кидати Україну, що її залили під осінь п'яні офіцерські полки білогвардійщини та гайдамацькі загони петлюрівщини.

Одначе, сила трудяшого люду непереможна. Під зиму почали тріскати по всіх швах і денікінщина, і петлюрівщина. Вони сварилися й билися між собою за владу в Україні, а в ній творилися підпільні ревкоми з робітників та селян. Молодь, що ще літом об'єдналася в Комуністичну Спілку Молоді України, помагала старшим революціонерам руйнувати денікінське заплілля. До того ще й червона армія здорово натиснула на Денікіна, що вигнав був у цей час Петлюру з України. Почався швидкий відворот білогвардійщини, і взимку Україна знову була вільна від контрреволюції.

МИРНЕ БУДІВНИЦТВО

Початок 1920 року був початком нового етапу в українській революції. Радянська влада верталася в Україну з величезним досвідом, із загартованими силами. Четвертий Всеукраїнський З'їзд Рад, що відбувся в травні 1920 р. в Харкові, був оглядом дотеперішнього досвіду й дав основи радянського будівництва в Україні.

В чому ж виявилася сила більшовиків, що приступали вже до мирного будівництва? Передусім, під час денікінщини показалося, що трудящий нарід в Україні за ними, бо він власними руками прогнав білогвардійців. Друге те, що на четвертій конференції КПУ, 16 березня 1920 р., об'єдналися з більшовиками в одну партію українські комуністи-боротьбісти. Це була дуже важлива подія, бо тепер зібралися в одну партію під одним крилом всі революційні сили України, що дотепер ішли окремими стежками.

І от тепер, на IV з'їзді, ця революційна сила клала міцні основи радянської влади в Україні. Вона проголосила братерську федерацію України з радянською Росією, вона урегулювала земельне питання в Україні, означила, хто й як мо-

же користуватися з землі; вона врешті дала радянському будівництву на селі сильну опору проти глитаїв, зорганізувавши сільську бідноту в комітети незаможних селян. Вона визнала за доконче потрібне, щоб військо й державна скарбниця були спільні з радянською Росією, щоб в об'єднаних федерацією радянських республіках був один господарський плян, одне управління радянським господарством; адже ж тепер ні в Україні, ні в Росії не було так, як за влади буржуазії, що визискувала б одну країну на користь другій; тут, і там владу держав у руках робітник із селянином, що самі боролися проти визиску.

Але, не зважаючи на те, що для спільної оборони від спільних ворогів неодмінно треба було мати деякі спільні комісаріяти, кожна республіка в радянській федерації була автономна й мала своїх народніх комісарів, свої з'їзди рад, сама ухвалювала на них свої закони, сама обирала свій Центральний Виконавчий Комітет, губерніяльні та повітові виконавчі комітети. Одна республіка не накидувала другій своєї волі, а сама собі господарювала. Щодо спільних справ, то їх вирішувано на спільних з'їздах та спільних нарадах по добрій згоді.

Революція під прапором Комуністичного Інтернаціоналу, що відбув свій перший конгрес 1919 р., зробила глибокий прорив у капіталістичному світі й загрожувала поширитися поза межі РСФРР та УСРР. Отже, не дивниця, що буржуазія Європи після невдачі Денікіна й Петлюри в 1919 р. ще раз пробувала роздавити революцію в Україні та в Росії. Вона дала нову підмогу наступникові Денікіна, Врангелю, що причаївся в Криму, та підмовила Польщу помагати Петлюрі завоювати Україну. І коли в Харкові представники робітництва й селян радилися, як привести до ладу розхитане війною господарство та як вийти з тієї нужди, що налягла на радянські республіки, польські пани з Петлюрою рушили на Україну.

Прийшлося робітникам і селянам України знову братися за зброю й замість йти на заводи та на ріллю, довелося мобілізувати свої сили на шляхетсько-петлюрівський фронт. І вони показали, що вміють захищати свою волю; польсько-петлюрівське військо скоро було вигнано за границі України й червона армія стала загрожувати Варшаві. Вона зайняла також східню Галичину, яку окупували польські пани 1919 р., вигнавши з неї галицьких повстанців. І хто знає, чи нині не

були б Польща та Галичина радянськими республіками у братерській соціалістичній спілці, якби не французька поміч Польщі.

Одначе, хоч і прийшлося відступати з Польщі, хоч Галичина й вернулася знову під владу шляхетської самоволі, в Україні все таки ворога не стало. Червона армія після сміливого прориву на Перекопі восени 1920 р. зайняла Крим, а польські пани, раді чи не раді, мусіли таки роззброїти петлюрівські частини.

Так скінчилася остаточно боротьба за революцію в Україні. Ризька умова з Польщею в березні 1921 р. забезпечила Україні та й усій федерації мирне будівництво у себе вдома. Ліквідація бандитизму в Україні закріплює радянське будівництво на селі та втягала щораз ширші маси населення у жваву роботу для відродження народного господарства.

Тепер настала пора залишити практику воєнного комунізму, що був неминучий під час громадянської війни, коли треба було твердої, централізованої влади по окремих республіках. Почалась нова доба нової економічної політики, що послабляла сувору диктатуру пролетаріату та, щоб підняти крайове господарство, давала деяку полегкість буржуазії. Буржуазія стала нестрашна революції, тож доцільно було використати її для оживлення промисловости та товарообміну. Заразом селянам віддано у тривале посідання землю та дозволено вільний продаж їхніх продуктів, щоб заінтересувати їх підняти знищене сільське господарство. Це зробили в Україні V та VI Зізди Рад.

Щоб ще одноцільніше поставити виробництво федерації, щоб навіки розвіяти надії російських патріотів на єдину неділимую та українських самостійників на відірвання України, щоб zarazом дати змогу новим майбутнім радянським республікам увійти до радянської спілки — Всеукраїнський VII З'їзд Рад та Всеросійський X постановили утворити замість радянської федерації Союз Радянських Соціалістичних Республік. Впорядкування податкової системи, переведення її на грошові основи, фінансова реформа, остаточне вирішення національного питання на XII З'їзді РКП, — все це довершила дбайливість революційного пролетаріату та його авангарду — комуністичної партії, для зміцнення нашого господарства, для запевнення повного розвитку національної культури. Ще раз комуністи дали доказ, що тільки революцій-

ний пролетаріят і радянська влада може дати повне право на волю поневоленим націям. Це визнали навіть дотеперішні противники більшовиків, М. Грушевський і Тютюнник, переходячи на наш бік.

Тепер уже ніхто не скаже, що Україна страждає під московським пануванням. Тепер ніхто з російських патріотів не снитиме вже про зверхність над Україною. Тепер не мізкуватимуть українські емігранти, як би вчинити нову авантюру, щоб при ній добре поживитися. Тепер покладено міцну основу для майбутнього всесвітнього союзу народів, що забезпечить кожному з них вільний розвиток своєї культури, не знатиме національного гніту, ані національного шовінізму. І перша черга вступити до цього союзу нещасній західній Україні, що в 1918 р. зірвалася до бою проти панів, та по дорозі до справжньої революції застрягла зі своїми власними, доморослими панками. Ці панки відмовилися 1919 р. об'єднати Галичину з радянською Україною, та ще й, під проводом диктатора Петрушевича, помагали Петлюрі здобувати від більшовиків Україну; коли ж авантюра Петлюрі не вдалася, вони, в листопаді 1919 р., запродали галицьких вигнанців Денікінові. Вони 1920 р. під час наступу польських панів, одурманили галицьких стрільців самостійністю й примусили їх зрадити радянську владу, що так радо прийняла їх до своєї хати й, хоч була сама голодна й боса, нагодувала їх, обідраних та знесилених.

Тепер усі вони очуняли, пізнали, хто їм ворог, а хто друг. Шляхетські порядки в Галичині — добра для них наука, і от вони ждуть тепер визволення від шляхетської диктатури, покладаючи надію на радянську Україну. Але визволення кожного народу — діло його власних рук. І таке визволення вже недалеко: не за горами вже визволення всіх народів від гніту власних і чужих паразитів. Про це вже думав Шевченко, віщуючи, що ідея комунізму не пуста ідея, не голос вопіючого в пустелі, а цілком здатна до справжнього, прозаїчного людського життя.

Слава та шана борцям за нову цивілізацію, за нове людство, де:

*Роботящим рукам, роботящим умам
Перелоги орать, думать, сіять, не ждять
І посіяне жать — роботящим рукам.*

ПРО АВТОРА ЦІЄЇ ПУБЛІКАЦІЇ

С. Підгайний — Українська інтелігенція на Соловках, 1947.
Стор. 57 — 60

Академік Матвій Яворський

Історик України, «марксист», Матвій Яворський потрапив з Галичини на Наддніпрянську Україну р. 1918, коли прийшла туди німецька армія. Згодом, опинившись у большевицькому оточенні, перейшов на советську плятформу, а пізніше став навіть, так скажу, офіційним партійним істориком України. Був академіком.

Як член компартії, М. Яворський обіймає в советській Україні високі посади. Коли ж большевики почали нищити українську культуру, потрапив до тюрми.

1930 р., підчас партійної чистки, на зборах Яворському було з документами в руках доведено, що він був офіцером астрійської армії і служив там у військовій жандармерії. На Яворському поставлено хрест. Незабаром його заарештовано і заслано на Соловки.

В соловецькому Кремлі ми зустрілись як давні знайомі, хоч у Харкові майже не знали один одного. Яворський цікавився, що робиться серед українських істориків. Коли я йому сказав, що 1932 року не надруковано жодної наукової роботи з історії України, він сказав, що тут немає нічого дивного, бо фактичний розгром української історичної науки почався ще з осені 1929 року, після першої конференції істориків-марксистів у Москві. Він цікавився, як розцінюють його схему й погляди на різні проблеми української історії. Я відповів йому, що на критиці його праць вже заробили не абиякий капітал Рубачі і вже з ними. Потім розповів йому, що вже з 1931 року, на вимогу культурпропу ЦК, до програм курсу історії України, де ще цей курс читалось, заведено спеціальну тему «Яворщина». Звичайно, з цією темою мучився і лектор і його слухачі; бо починати «Яворщиною» (темою цілком історіографічною) читання курсу історії України слухачами, які не знали історії України, а тим більше української історіографії, було просто неможливо.

Підчас цієї розмови, я помітив, що Яворський раз-у-раз діставав з кишені маленькі шматочки хліба і їв. Він якось ненатурально зиркав на свої нари. Мені стало ясно. У Яворського була психоза голоду. Уся соловецька громада лікувала його. Ми приносили, що мали з їжі, і Яворський їв, а що не з'їдав, ховав у приголовку нар.

Минуло щонайменш шість місяців, поки вчений видужав. Зрозуміти це може тільки той, кому доводилося так тяжко і довго голодувати, як тяжко і довго голодував Яворський.

Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї люті і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети й Москву, як Яворський. Він ніколи не цікавився, як виглядає, ходив завжди неголений, у ношеному роками «бушлаті» та черевиках фасону «Москва — Менськ».

Ніколи і нікого не просив, нічого не домагався, бодай тих вигод, які можливі були хочби в умовах Соловків. Завжди працював на загальних тяжких фізичних роботах. Приходячи на працю, працював самітно, ні з ким не розмовляючи. Ніколи не цікавився нормою, — працював до повного виснаження. Коли якось запитали його, чого він так запопадливо працює, він відповів: «З люті». І це була щира правда.

Пригадую, як одного разу, зважаючи на те, що Яворський систематично перевиконував норми, якийсь «воспитатель» записав його, бородатого професора, на «красную доску». Треба було бачити Матвія Івановича, коли він побачив своє ім'я на цій скрижалі «чести, дослести й геройства». Зблід, затрясся всім тілом і прожогом кинувся до тієї скрижалі та одним махом витер своє прізвище. «Хто це написав? Я вам посіпаки, блюдолизи напишу!» — лементував Матвій Іванович і подався до кімнати «воспитателя». Годинами сидів понуро і не говорив ні з ким ні слова. Рангом зскакував, діставав грубий зошит і писав. Усе написане на острові стосувалося тільки проблем бугтя української нації. Він розробляв схему історичного процесу України, працював над загальними проблемами соціології та філософії історії. Це був давній і нестерпний ворог всього московського.

Найкращою ілюстрацією ставлення до Москви і до большевизму була його відповідь на питання, що стояли в анкеті підчас всесоюзного перепису людности Советського Союзу (здається на весні 1937 року). Анкета першого перепису була

досить широка. Коли Яворського запитали про його підданство, він сказав: «Можете записати китайське, малайське, чи яке ви хочете, тільки не московське, не советське». На питання, чи він віруючий і до якого віровизнання признається, — відповів, що віруючий і визнає автокефальну церкву. На питання про партійну належність відповів, що мав нещастя належати до найжалюгіднішої у світі комуністичної партії і вважає це за свій великий злочин.

Звичайно, після кожного такого експесу Яворський зникав з об'р'ю на один-два місяці в найтемніших льохах під «білим Домом» (будинок управління і «третьої частини» Соловецького острова). Та ні голод, ні підвали, ні вправність соловецьких жилищ не могли зломити духу людини, яка вважала себе за того, що завинив перед своєю нацією. Він щиро покугував свій гріх, підносячи голос за розп'ятий народ в оборону України.

Наближався кінець терміну ув'язнення. Яворський і тут лишився вірним собі. Незадовго перед кінцем терміну пише свого славетного листа Сталінові. Лист у копії (нелегально, звичайно) читала вся українська колонія Соловків. Через «третю частину» лист мав потрапити до рук адресата. Лист був короткий, але грізний. Це був вбивчий винувальний акт, складений українською нацією, в особі свого вірного сина, супроти Москви. Свій лист Яворський закінчував тим, що зрікався права звільнитись з тюрми доги, «доки Україною будуть правити Сталін з москалями».

Як тільки листа цього передано до «третьої частини», то го ж вечора Яворського посадили до ізолятора, а через два-три тижні йому оголосили, що «по рассмотрении архива — Яворського, срок заключения его надо продлить на пять лет со дня оглашения настоящего постановления».

Матвій Яворський просидів в ізоляторі до листопада-грудня 1937 року. Вивезено його з острова з великим українським етапом до «спецтабору» в напрямі Ухта-Печора.

Після останнього інциденту з листом до Сталіна, хтось з соловчан сказав: «Якщо Матвію Яворському не суджено було красиво жити, то, напевне зуміє він прекрасно померти».

Гасло про автора з «Малої Радянської Енциклопедії», том 10, сторінка 395, 1931 р.

ЯВОРСКИЙ, Матвей Иванович, украинский историк. В годы мировой войны был старшим офицером полевой жандармерии одной из австро-герм. армий. В 1918 вместе с оккупационной армией прибыл в Киев, где был при ген. Лизингене политич. референтом-переводчиком. В 1919 служил в галицийской армии в полевой жандармерии. Я. скрыв свое темное прошлое, пролез в 1920 в компартию и начал работать преимуц. в области истории; написал до 1929 ряд работ, в которых, прикрываясь марксистской фразиологией, развернул националистическ. систему взглядов. Основные черты: выставление украин. буржуазии и кулачества революц. силой и гегемоном в буржуазно-демократич. революции, отрицание гегемонии пролетариата в ней, идеализация укр. мелкобурж. партий, всяческое умаление роли пролетариата — отсюда фактич. отрицание закономерности пролетарской революции на Украине. В большой дискуссии среди историков Украины весной 1929 была в основных чертах выявлена антибольшевистская система взглядов Я. В том же году он был снят с руководства историческ. отделением укр. Ин-та марксизма, а в февр. 1930, когда выявилось его контрреволюц. прошлое, он был исключен из партии.

БІБЛІОГРАФІЯ

- М. Грушевський* — Історія України - Русі
Очерк Истории Украинского Народа, 1906
Джерела до Історії України, 1908
Культурно-нац. рух на Україні 16–18 стол., 1912
Студії з економічної історії України
- Архив Юго-Западной России*
Акты Юго-Западной России
Статут Литовський I і II редакції
- О. Антонович* — Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст., 1886
- М. Любарский* — Литовско-Русский Сейм, 1901
- Н. Дашкевич* — Заметки по ист. Литовско-Русского госуд., 1885
- Н. Рожков* — Русская история в сравн.-историч. освещении, 1922
Обзор русской истории с социолог. точки зрения, 1905
Исторические и социологические очерки, 1906
Происхождение самодержавия в России, 1906
- М. Возняк* — Історія Української Літератури, 1922
- О. Єфименко* — Історія Українського Народу, 1923
Записки о Южной Руси, 1905
- М. Довнар-Запольский* — Госуд. хозяйство вел. кн. Литовского, 1901
- Кугшеба* — Очерк истор. обществ.-государств. строя Польши, 1907
- Харлампович* — Западно-русские правосл. школы 16 и нач. 17 в., 1898
- Святловский* — Происхождение денег и денежных знаков, 1923
- П. Кулиш* — История воссоединения Руси, 1889
- Н. Петров* — Западно-русские полемические сочинения 16 в., 1894
- І. Франко* — Іван Вишньський і його твори, 1895
- П. Клепатский* — Очерки по истории Киевской земли, 1912
- Архангельский* — Борьба с католичеством и умственное пробуждение Южной Руси к концу 16 в., 1886
- І. Новицький* — Розвідки про селянство на Україні 15–18 стол., 1901
- В. Антонович - Д. Багалій* — Розвідки про міста і міщанство на Україні, 15– 18 стол., 1904
- В. Доманицький* — Козаччина на переломі 16, 17 стол., 1905
- Д. Эварницкий* — История запорожских казаков, 1892-97
- Н. М. Покровский* — Русская история, 1920
- Н. П. Василенко* — Очерки по истории Зап. Руси и Украины, 1916
- О. Ефименко* — Історія Українського Народу, 1905
Южная Русь, 1905
- С. Єфремов* — Історія українського письменства, 1918
- Н. Костомаров* — Русская история в жизнеописаниях, 1905
Історичні монографії, т. I — XI
Очерк торговли московского государства, 1862
- А. Лазаревський* — Малороссийские посполитие крестьяне (1648 — 1785), 1908
- О. Левицкий* — Очерки народной жизни в Малороссии, 1902
Социанство в Польше и Юго-зап. России, 1882
- І. Новицький* - Розвідки про селянство на Україні-Русі 15–18 ст., 1901

- О. Антонович, М. Драгоманов* — Исторические песни малороссийского народа, 1875
- В. Антонович* — Виклади про часи козацькі на Україні, 1912
- М. Слабченко* — Организация хозяйства Украины, 1922
Малорусский полк, 1909
- В. А. Келгуяла* — Курс истории русской литературы
- В. Барвинский* — Крестьяне в левобережной Украине, 16-18 ст., 1909
- Д. Багалій* — Історія Слобідської України, 1918
Займанщина в левобережной Украине, 1882
Очерки из русской истории, 1913
- В. А. Мякотин* — Очерки социальной истории Малороссии
- В. Липинський* — Україна на переломі, 1920
Z dziejow Ukrainy, 1912
- М. С. Александров* — Государство, бюрократия и абсолютизм, 1919
- Летопись Самовидця*, 1878
- Величко* — Летопись событий в Юго-Западной России в 17 стол.
- В. Шугаевский* — Монета и денежный счет на Украине 17 стол., 1918
- Д. Дорошенко* — Огляд української історіографії, 1923
- Ztrykowski* — Kronika polska, litewska, zmudzka i wszystkiej Rusi, 1846
- Jablonowski* — Handel Ukrainy XVI wieku, 1895
Zrodla Dziejowe
- Lozinski* — Zlotnictwo lwowskie w dawnych wiekach, 1889
- Prohaska* — Przyczynki krytyczne do dziejow unii, 1895

